МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.

Приладжена до проґрами вищих початкових
□ шкіл і низших кляс шкіл середніх □

Частина друга.

Видання Дніпровського Союзу Споживчих
□ Союзів України („Дніпросоюз"). □

КИЇВ 1920.

ВИДАВНИЦТВО ДНІПРОСОЮЗУ

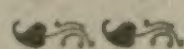

ВИПУСТИЛО, ПОЧИНАЮЧИ З 1918 РОКУ, ТАКІ КНИЖКИ:

I відділ. Кооперативна література:

1. Л. БЕРТРАН. Кооперація і соціялізм (2-ге видання).
2. Л. БЕРТРАН. Що повинен знати кождий споживач (2-ге видан
3. В. ТОТОМІАНЦ. Принціпи і теорія кооперації.
4. Ш. ЖІД. Майбутність кооперації.
5. Проф. М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ. Кооперація, соціяльно-еко мічна природа її та мета.
6. К. ШЕМЕТІВ. Орґанізація торговлі в споживчих товарист іх
7. Є. ЄГОРОВ. Рахівництво для сільських споживчих товариств.
8. З. ЛЄНСЬКИЙ. По кооперативній Європі. (З ілюстраціями.)
9. Проф. М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ. Політична економія. По лярний курс.
10. ТРУДИ 1-го ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЗЇЗДУ представників сої споживчих кооперативів у Київі.
11. П. ГЕРЕ. Робітнича кооперація в Німеччині.
12. ДНІПРОВСЬКИЙ СОЮЗ СПОЖИВЧИХ СОЮЗІВ УКРАЇНИ. (С вочно-інформаційне видання з ілюстраціями.)
13. КАЛЄНДАРЬ-КНИЖЕЧКА на 1918 рік „Товариш".
14. О. КАСАУ. Орґанізація та практика споживчої кооперації в Ан
15. Ш. ЖІД. Кооперація.
16. С. АНДРІЄНКО. Про загальні збори товариств.
17. О. ЮРКЕВИЧ. Кооперативні оповідання.
18. Національне відродження і кооперація (збірник).
19. І. ПРИХОЖЕНКО. Про споживче товариство.
20. A. SERBINENKO. Die ukrainischen Konsumvereine und deren Zen verband.
21. A. SERBINENKO. Die Genossenschaftsbewegung in der Ukraine.

Мих. Грушевський.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

в короткім огляді.

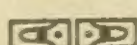

Частина друга.

Київ 1920 р.
Друкарня J. N. Vernay, Wien, IX., Canisiusgasse 8—10.

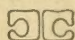

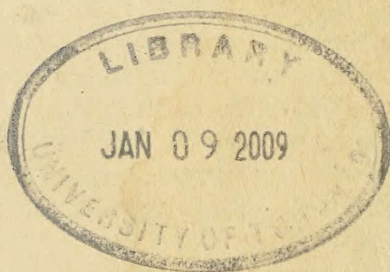
LIBRARY
JAN 0 9 2009
UNIVERSITY OF T

Початки нових часів.

55. Значінне сеї доби. Два з половиною століття ві[д] половини XIII в., коли кінчаєть ся доба хрестоносних походів, і д[о] початків XVI в. (як хто бере) — се доба переходова від того, щ[о] зветь ся середніми віками, до нових часів. Такою виступає вон[а] власне в Західній Европі. Се доба розкладу і заникання феодальног[о] устрою, часи упадку авторитету папства і церкви в житї, церковног[о] впливу в культурі і початки того суспільного і культурного житя, щ[о] характеризують собою часи відродження, а властиво — се вж[е] справжне, раннє відродженнє. На руїнах феодального ладу формуют[ь] ся ті нові державні орґанізми, які творять політичну і суспільн[у] історію в нових часах. Середньовічний світогляд і його письменств[о] наповняють ся новими ідеями. Великий Данте малює поетичний обра[з] середньовічного світогляду, але його творчість являєть ся першо[ю] епохою нової літератури, його поема стає підручною книгою італій[с]ького відродження, підвалиною нового італійського письменства. Йог[о] молодший сучасник Джото стає началоположником нового европейськог[о] мистецтва. Так коріначи ся в минулому, ся епоха виводить люде[й] уже в часи нового розвитку.

На сході в Азії і в Східній Европі величезні зміни в жит[ю] політичнім, національнім, культурнім зробили монґольські завоювання. Се був найстрашнійший вибух кочовничих середньо-азійських сил, який знає історія. Він захопив більші простори, ніж який з попе[-]редніх, і наробив величезних переворотів в ріжних місцях. Подекуд[и] жите пішло зовсім новими дорогами після нього, як в Азії, та[к] і в Европі. Досить згадати північну Індію, Китай, Каліфат. Мон[-]ґольству завдячував своє поширеннє в Азії іслам, ним викликани[й] був упадок колишньої християнської культури на сході. В звязк[у] з монґольським рухом стояв турецький натиск, що надав зовсім нови[й] характер східній части Середземного басейну. В житю східнього сла[-]вянства пройшли під впливом монґольського нападу також глибок[і] політичні і культурні зміни. І скрізь тут на сході сї віки не доба

народин нового житя і культури, як на заході, а руїна старого. Народини нового прийшли пізнійше.

Потім — в початках XVI в. в житю Західної Европи переходять нові глибокі зміни в економічних і культурних, а за тим і в політичних відносинах, і становлять нову межу в їх історії, відділяючи сї переходові віки від нового житя XVI—XVIII вв. Через се XIV—XV віки звичайно прилучають ся до середновічя. Але так само, і ще більше можна їх прилучити до нових часів, як їх вступ, особливо коли історія Европи оглядаєть ся в тїснім звязку з історією Азії і Африки.

56. Зміни в Східнїй Азії, Монґоли і Чінгісхан. Після того, як Китаєви вдало ся в серединї VIII в. зломити силу Турків в Середнїй Азії, довгий час тут не виробляло ся ніякого сильнїйшого полїтичного чи народнього орґанїзму, ніякого сильнїйшого звязку орд. В західньо-полудневій частинї нинїшньої Сибіри, в порічю Іртиша, в сїм часї виступає Кірґізька орда. На сходї визначають ся народности з переважним тунґузьким характером — Кідани, що поширили своє панованне в Манчжурії і в північнім Китаю, і пізнїйші Ню-чжі, предки Манчжурів, теперішнїх панів Китаю, що розгромили Кіданів в XII в. і зайняли їх місце; їх династія заволоділа північним Китаєм і Тібетом, орґанїзувавши тут державу на китайський взірець.

Китай в сих віках взагалї жив дуже змінним житєм, переходячи часи світности й упадку. В серединї VII. в. напр. імперія дуже поширює свої володїння, відбиває собі Корею на північи, на заході дотягає свої границї до Каспійського моря; впливи китайські простирались на східнїй Іран і північну Індію; візантійський цїсар прислав своє посольство до китайського імператора. Се також були часи найвищого розцвіту китайського письменства, поезії. В сих то часах, в серединї VIII. в. Китай зломив силу Турків в середнїй Азії й примусив їх мандрувати на захід як колись Гуннів. Потім, з кінцем VIII. в. наступають в Китаю часи роздроблення й упадку, що дав змогу змінитись на його північних границях ріжним ордам, та закочувати на китайських землях.

По тих кількох згаданих ордах завязки нової сильної орґанїзації виходять в XII віцї від монґольських племен в околицях Байкалу, найдальше відсунених від усяких цивілїзаційних впливів — Китаю, Індії, християнства, і тому найбільше захованих в своїй непорушній дикости і воєвничости. Вони змели ті успіхи культури, які були осягнені за сї столїтя в середнїй Азії, і розпочали страшенний руїнний похід в усїх напрямках.

Ся монґольська орда починає набирати значіння з початком XII в.; тодї вона стояла під властю Ню-чжів. В серединї столїтя

ватажок Єсуґай положив початки сильнїйшої полїтичної орґанїзациї Монголів—Нючжі даремно силкували ся її знищити. Але смерть Єсуґая (1175), після котрого зістав ся молодий, чи навіть малолїтнїй

37. Каім-Беєва мечет в Каїрі (XV. вік).

син Темучін як здавало ся, сама собою клала межу новій полїтичній силї. Орди, підбиті Єсуґаєм, скинули з себе сю зверхність і при

Темучіні зістало ся тільки його рідне племя. Але одну за другою він погромив і підбив сї своєвільні орди і немилосердною розправою з ватажками повстання викликав поважанне і страх серед сих диких кочовників. Він не тільки відновив батьківську орґанїзацію, але й поширив її над сусїднїми ордами. Коло 1200 р. йому підлягали великі маси середньо-азійських кочовників, останків давнїйших ґруповань гунських монґольських і турецьких, і р. 1206, коли він зібрав підвластні орди на військовий перегляд, вони проголосили його Чінґіс-ханом, героем-володарем, і се мало послужити початком великих завоювань монґольсько-турецьких орд. По кількох віках роздроблення і пасивности вони знайшли свій центр, свого вожда і в самих собі — почуте сили і безконечної воєнної енерґії.

Головною метою його в сїм часї був північний Китай, володїнне Ню-чжів, і Чінґіс-ханови вдалось осягнути тут значні успіхи, але закінчили се дїло, завоюванне Китаю, вже його наступники. Бо Чінґіс-хана тим часом зайняла війна з султаном Хорезма Мухамедом. Хорезм, або Ховарезм, тепер Хіва, перед тим належав до володїнь Сельджуцьких Турків, а з кінцем XII в. став центром великої держави — до неї належав Туркестан, Персія, східньо-іраньскі землї аж до Інду. Мухамед завзяв ся знищити сам каліфат, але необережно стягнув на себе війну з Чінґіс-ханом.

Над всяке сподіванне війна з ним пішла Монґолам дуже легко. Одним ударом сили Мухамеда були зломлені, головнїйші пункти його володїнь впали в руки Монґолів, сам він мусів тїкати і згинув марно на каспійськім побережу. Туркестан і Персія попали у власть Чінґіс-хана. Похід Монґолів в погоню за Мухамедом в прикаспійські сторони скінчив ся тим, що монґольську експедицію вислано через Даґестан до каспійсько-чорноморських степів, на Половцїв (Кіпчаків) і се ввело в плян монґольських завоювань також і Східню Европу. З другого боку, воюючи Хорезмійську державу, монґольські війська пройшли до Індії, до самого Інду. Чінґіс-хан сам вибрав ся туди походом, але чомусь спинив ся в дорозї.

Три роки пізнїйше (1227 р.) Чінґіс-хан помер, полишивши своїм наступникам докінченне завоювань і упорядкованне держави. Бо се треба піднести, що при всїм дикім, руїнвім характері його завоювань, справжнїм монґольськім терорі, страшних масових побиваннях людности, — у сього чоловіка і його окруження була певна державна, орґанізаційна ідея. Особливо важною культурною школою для Монґолів була війна в Китаї; в нїй мусїли вони вчити ся не тільки воєнної штуки, котру потім показали в своїх европейських війнах, а набирали ся і державної культури. Китай здавна став учителем середньо-азійських народів, і Чінґіс-хан свідомо віддав свою державу в сю китай-

ську науку. Оден з княжат Нючжів, вихований в китайській культурі, був поставлений від Чінґіс-хана головою всього правління держави, і по волї його заховав сю провідну ролю при його наступниках. Орґанїзація держави, дуже примітивна, сполучала военну орґанїзацію, прийняту у кочових середньо-азійських орд (характеристичний десятичний устрій — подїл війська на десятки, сотнї, тисячі, десятки тисяч), з деякими цінними культурними запозиченням від Китаю. Замітною прикметою державної полїтики являєть ся велика толєранція релїґійна і пошанованнє всїх релїґій. Венеціянець Марко Польо, що побував в 1270—1280 рр. в Монґолїї, не дурно з великою похвалою відзиваєть ся про орґанїзацію сеї держави.

57. Монґольські завоювання і розклад монґольської держави. Тамерлан. По мисли полїтичного заповіту Чінґісхана його держава мала зоставати ся одноцїльною і після його смерти. Протягом кількох десятилїть сей заповіт сповняв ся, і не вважаючи на величезний простір монґольських володїнь, члени династії і вищі достойники держави всякий раз по смерти великого хана збирали ся для вибору нового голови держави — старшини династії. Плян завоювань, зроблений Чінґіс-ханом, виконував ся далї силами цїлої держави. Докінчено війну в північнім Китаю, потім звернено всї сили на захід — на завоюваннє Кіпчака, Каспійсько-чорноморських степів і сусїднїх країв, призначених в удїл одному з синів Чінґіс-хана, Джучі, а за його смертю — його синови Бату.

Почавши з 1235 р. монґольські орди знищили одно за другим царство волзьких Болгарів, північні великоруські князївства волзького басейну, потім чорноморські кіпчацькі (половецькі) орди, північний Кавказ і українські князївства — на полуднї. По сїм головні монґольські сили рушили на Угорщину, тим часом, як окремі віддїли пішли пустошити Польщу, Шлезк, Мораву. Угорщина була підбита і можна було сподївати ся, що орда Бату осядеть ся в подунайських степах, — де стільки вже знаходили свій притулок азійські орди на заходї. Але мабуть звістка про смерть великого хана і бажаннє поставити свою кандидатуру на його місце понудила Бату перервати свій побут на Угорщинї і подати ся в Середню Азію.

На велике ханство одначе його не вибрали, і він оснував ся по сїм в Кіпчаку, заложивши свою резіденцію на долїшнїй Волзї, в Сараю. Власть його орди мусїли признати всї князївства старої київської держави, крім північних земель, Новгородських. Пляни на дальші західнї землї були залишені. Енерґія монґольської орди звернула ся знову на схід, на Корею, на Тібет, і на полудне на Калїфат, його розгромлено в 1258 р., але з вибором великим ханом Кубілая, що вже перед тим був помічником великого хана в китайських провінціях, знову

центр монґольської полїтики пересунув ся в бік Китаю. В 1270-х рр. довершено його завоюванне. Кубілай з головною ордою осїв ся тут, і від сього часу в китайській історії рахуеть ся період монґольської династиї.

Монґольське пановање Китаю потяглось приблизно століте (більше або меньше, як в котрих частях). Монґольська орда швидко вповнї підпала впливам китайської культури, і монґольське правлїнне тут взагалї було не зле; воно завело лад і спокій, вело далї ріжні будови, розпочаті в попереднїх часах, старанно підтримувало національні китайські традиції (наступник Кубілая напр. відновив шануванне Кун-фуцзи, занедбане перед тим). Але все таки з монґольським панованнем в Китаї не мирили ся. В памяти жили страшні різнї, з якими були звязані війни Монґолів. На них дивили ся як на насильників. Нарештї коли виродила ся енерґія і солїдарність завойовників, повстання против них пішли одно по однім. Нарештї одному з повстанців удало ся вибити монґольську династію з Китаю назад в монґольські степи і положити початок національному царству (династія Мін), яке простояло півтретя столїтя. Воно почало ся ріжними реформами адмінїстрації, що надали їй ті форми, які з певними змінами проіснували до новійших часів. Загранична полїтика визначала ся також значною енерґією. Але з півночи імперію все більше непокоїли напади Монґолів, против котрих знову прийшло ся будувати нові ряди укріплень, а попри них з початків XVII в. знову повели напади з північного сходу Манчжури, потомки витиснених і побитих Монґолами Нючжів. Серед сеї боротьби імперія прийшла в першій половинї XVII в. до повного розстрою, військо перейшло на сторону потомків старої династії Цзінь, вони заволодїли Китаєм, і так з Нючжів відновилося в Китаю знову манчжурське пануванне, перерване монґольським завоюваннем.

Тим часом перенесеннє монґольського центра на крайній полуд-невий схід і повне підданнє східньої орди під китайські впливи неминучо мусїло вплинути на розклад монґольської монархії. Західнї орди, що розсїли ся в західній Азії, тільки номінально признавали зверхність Кубілая, а з смертю його, в 1290-х р. урвавсь і сей слабий звязок, і Чінґіс-ханова монархія, що й так ледво держала ся купи, до решти розпала ся на ряд самостійних монґольських держав.

Чотири головні осїдки потомків Чінґіса висунули ся тепер: Китай, далї Туркестан — потомків Чінґіс-ханового сина Джаґатая (Джаґатайська орда, або Джаґатайські Татари, відти потім відокремило ся царство Сибірське), Кіпчак, або як його звали пізнїйше — Золота Орда, удїл потомків Бату, й Іран або держава Ільханів, потомків Чінґіс-ханового внука Гулаґу. Попри них стара вітчина монґольських завойовників — сама Монґолія не грала ніякої ролї: монґольська орда,

розійшовши ся по підбитих краях, в незначних останках тільки зістала ся на вітчині. Завойовна енерґія перенесла ся до Ірану та до Туркестану.

Гулаґу, котрому дістали ся західні здобутки Монґолів, поставив своїм завданнем поширити власть монґольської орди на захід, і розпочав своє панованнє походами на північну Персію. Прихилив тут до себе християнську людність, знищивши мусульманський утиск, і виступив по сім против Баґдатського каліфату. Се огнище вікової культури було знищене до решти, від самого Баґдада зістали ся тільки бідні останки. По сім Гулаґу звернув свою орду на Сірію і Палестину, але тут виступили против нього єгипетські султани. Крівава боротьба, яка завязала ся між Монґолами і египетськими мамелюками — місцевою турецькою ґвардією, що фактично панувала в краю, спинила воєнну

38. Мусулманське мистецтво. Золототканий плащ короля Ротера сіцілійського (XII в.) Служив потім коронаційним плащем німецьким цісарям.

енерґію Монґолів. Його потомки так звані іль-хани, швидко були змушені зрікти ся плянів на дальші завоювання та заняти ся обороною самого Ірану від своїх родичів — кипчацьких і джаґатайських ханів, що з двох сторін, від Кавказа і від Туркестану протягали руки до їх володінь. Іль-хани переходять на іслам і вступають в ролю перських володарів — приймають в свою опіку останки перської культури, поезії й науки, які заціліли від монґольського погрому, пробують законодатними заходами поправити знищений край і уставити відносини між іранськими тубильцями і монґольськими завойовниками. Саме монґольське панованнє поділило ся тут між кількома лініями; почали ся усобиці та замішання, і правдоподібно кінець кінцем іранський елемент цідняв ся-б тут — коли-б з кінцем XIV в. вдруге не покрили Іран монґольсько-татарські хмари з Туркестану.

В Туркестані монґольська орда застала суголосні воєвничі і кочовничі елементи з попередніх турецьких завойовань і на сих дріжджах

тут піднялось ся дуже буйне житє з монґольським завойованнєм. В боротьбі ріжних претендентів на власть в другій половині XIV в. висуваєть ся як воєвничий, удатний ватажок оден далекий родич династії, князець з Кашгару Тімур (прозваний „Кривим Тімуром“ Тімур-ленк, відти західня назва Тамерлан). В 1369 р. він фактично заволодів туркестанським ханством і після сього розпочинає грабіжницькі, незвичайно кріваві походи на сусїдні краї. Майстерством крівавого терору, — якимсь навісним замилуваннєм в різнї, в нищенню і побиванню, в громадженню огидних монументів з людських черепів, трупів, живо похованих бранців, він визначив ся навіть між монґольськими ватагами і зробив своє імя символом крівавого постраху.

Перед усїм звернув ся він на східній Іран. Тутешні розріжнені держави не могли дати йому нїякої серіозної відправи. За ними пішла Арменія. Напад на Туркестан кіпчацького хана Тохтамиша перервав сї походи Тімура і змусив його звернути ся на північ. Упоравши ся з Тохтамишом і підбивши собі Кіпчак, Тімур звернув ся на Індію — на тутешні магометанські держави, і страшенно знищив їх. Відси обернув ся він на Кавказ, Малу Азію, Сірію. Мала Азія була цїлком зруйнована, турецьке (османське) військо погромлене, здобуто Дамаск, Баґдат. Сим разом навіть египетський султан, щоби не доводити до страшної і непевної боротьби, поспішив признати над собою власть Тімура. Упоравши ся таким чином з західнїми краями, Тімур замишляв похід на Китай, щоби закінчити збиранне земель Чінґіс-ханової держави, — але на щастє вмер саме в тім часї (1405).

Держава його, що не мала навіть такого звязку, яку Чінґіс-хан мав у Монґольській ордї, опирала ся тільки на терорі Тімурового війська — тої ріжноплеменної збиранини, яку тримала вкупі його зелїзна рука і чари його імени. Ще за житя його вона кришила ся і розпадала ся що хвилї, так що він неустанно мусїв підтримувати її цїлість все новими походами і крівавими спустошеннями. По його смерти-ж вона почала розвалювати ся зараз, тим більше що й тут швидко почала ся боротьба за спадщину. Египет, Мала Азія, Кіпчак, індійські володїння здебільшого відпали відразу. Наступникам Тімура зіставала ся тільки Персія з Туркестаном, і тут його син, чоловік мало подібний до свого батька, правитель, а не вояк, осївши ся, орґанїзував національну іранську державу. Прийняв під свою опіку перську культуру і приложив всї старання, щоб оборонити сї краї від нападів воєвничих сусїдів, — ріжних диких племен, розворушених монґольським рухом останнїх столїть. Се до певної міри удаєть ся йому, але з його смертю підіймають ся страшенні заворушення. Персію воюють Туркмени, одна з найдикших, розбійничих орд, що кочувала на західне полудне від Каспійського моря. З держави Тімура зацїлїв

тільки оден уломок — в Ферґані (в порічу верхньої Сир Дарії), і звідси виникла найбільш блискуча і облагороджена галузь його монархії — індійське царство „Великого Моґола“.

58. Мусульманська доба в східнім Ірані й Індії. Фізіономія Індії почала вже сильно змінятись під впливами буддізму. Потім з Александрової доби починають ся впливи гелєністичні, які оживили й заплідили новими елементами арійську Індію. Головним огнищем їх була держава Бактрійська в східнім Ірані (теперішнім Афґаністані), одна з тих держав, на які поділилась Александрова монархія. В середині III віку вона відокремилась від держави Селевкидів, поширилась на полудні до долини Інду і таким чином служила крайнім огнищем гелєнізму на полудневім сході і взагалі заборолом цівілізації від кочовників — поки не впала таки під їх натиском. Іранські й усякі иньші орди на руїнах Бактрії засновують толі так зване Скітське царство, що зайняло великі простори, від Сир-Дари до Нербуди й відограло визначну ролю в поширенню буддізму на півночи. Тільки з його упадком виступають в північній Індії знову національні індійські держави й їх історія заповнює другу половину першого тисячиліття по Христі.

Мало інтересні з погляду політичної історії — як майже вся історія арійської Індії, сі століття мають — за те визначний культурний інтерес. Очевидно, стріча гелєністичної культури з старою арійською внесла багато живого, творчого елєменту в жите Індії. Се особливо помітно в мистецтві. Від грецьких впливів починаєть ся нове камяне будівництво й скульптура, що доходять потім буйного й пишного розцвіту протягом I тисячиліття по Христі. На се-ж тисячиліте припадає розцвіт літератури. З другого віку походить найстарша запись індійських повістей-байок „Панчагантра“, що послужила взірцем для ріжних европейських перерібок. Літературна творчість розвиваєть ся особливо в IV—V віках. Се золотий вік індійської поезії, часи найбільшого індійського поета Калідаси. Наукова робота теж доходить визначної висоти в середніх віках першого тисячиліття, особливо в математиці, специяльности Індусів. Брахманська релігія теж переживає період свого оновлення. Знов оживає богословська брахманська література, наново оброблюють ся старі брахманські літературні памятки. Оновлене брахманство знов бере перевагу над буддізмом: коло 1200 року він зникає в Індії майже вповні.

Потім, з кінцем I тисячиліття по Хр., починає напливати все сильнійше магометанський, турецько-монґольський елемент і кінець кінцем покриває старий індо-арійський власне в найстарших, вікових його осідках — північно-західній Індії, так що центр ваги брахманізму відсуваєть ся все більше на схід і полудне, між сильнійші дравідійські

елементи. Тепер от в долині Інду, особливо Пенджабі, переважає магометанська людність, в східній Бенґалії становить приблизно половину залюднення, але в центральних частях півострова і на східнім березі панує брахманізм.

Зачіпка вийшла одначе від самої Індії. В половині X в. по Хр. оден з володарів Пенджаба, лякаючи зя зросту сили і могутности турецьких володарів Ґазні, в Афґаністані, розпочав з ними, як тепер називають — „превентивну“ війну, але був побитий і накликав тільки похід Афганців на Індію (988). З початку була захоплена місцевість на вододілі Кабула й Інду, що послужила ворітьми до Індії для сього турецько-афґанського находу. Протягом першої четверти XI в. славний володар Ґазні Махмуд, прославлений як покровитель перської літератури і науки (на дворі його жив Фірдовсій і великий природознавець — лікарь Авіцена), поширив свої володіння на всю долину Інду. Але по його смерти Ґазні взагалі підупала; серед усобиць Махмудових наступників індійські володіння його також були в значній части страчені.

Наново здобувають ся вони з кінцем XII в., коли Афґаністан перейшов в руки нових володарів, що підбили собі старі володіння Ґазні. Індійські провінції Афґаністану (або, як вони починають називати ся — Індостан) стають окремою самостійною державою під владою магометового намістника. Вона переживає періоди зросту й упадку, то поширюючи ся на полудне, то відступаючи. Оден час сливе цілий півострів перейшов під володінне індостанського шаха: всі тубильні індійські царства центральної й полудневої Індії були розбиті. Але в сих ґрандіозних розмірах се мусульманське царство не устояло ся; на руїнах сеї держави, поруч ріжних мусульманських володінь, орґанізуеть ся кілька тубильних, індійських держав — особливо на східнім побережу. В історії індійської культури вони грали чималу ролю і величні руїни серед лісів сього побережа промовисто говорять про колишній блиск сеї доби.

Нову сторінку в політичних і національних відносинах Індії відкриває в 1524 році похід в Індію ферґанського володаря з Тімурового роду, Бабура, прозваного потім „Великим Моґолом“. Се був не тільки незвичайно талановитий діяч, вожд, правитель, поет, учений, а й чоловік високих моральних прикмет. Проживши першу половину свого житя дуже трівожно, серед тяжких проб, він закінчив його сим несподіваним, блискучим походом в Індію, покликаний против останніх афґанських володарів, як наслідник колишніх Тімурових володінь. Афґанці були погромлені. Протягом трьох літ Бабур підбив всю північну Індію і полишив по собі велику державу. Сини його одначе не вміли знайти ся в нових обставинах. Повстанне вирвало з їх рук на якийсь час всі індійські володіння, тільки в 1556 р. було відно-

влене царство Бабура, — і його внук Акбар, гідний потомок свого діда не тільки скріпив свою власть в Бабурових володіннях, приборкавши ріжних своєвільних намістників і претендентів, але й дуже значно поширив державу свого діда — аж за поріче Нербуди.

Далеко важнійша одначе, ніж сї зверхнї успіхи була внутрішня полїтика Албара, що дала йому назву Великого. Він богато зробив для упорядковання сих країв після довголїтнїх усобиць і для зближення мусульманських завойовників з тубильною арійською і дравідською людністю. Скасовані були подушні податки з індійської людности, взагалї податкову систему значно уліпшено, переведено дуже старанну розцінку земель і доходів. Індійська людність була у всїх правах зрівняна з мусульманською, проголошена була повна релїґійна толеранція. Акбар був горячим проповідником її, — на зібраннях його домашнього фільософічного кружка засїдав не тільки магометанський мула, але й брахман, і християнський місіонер. До магометанської релїґії він був навіть дуже індіферентним. Але з другого боку він ставив ся критично і до иньших релїґійних установ. Так він обмежив ріжні некультурні і негуманні установи брахманської релїґії, і взагалї впливи мусульманського режіму ослабили ріжні несимпатичні сторони індійського укладу житя. Крім того, подібно як і його дїд Акбар, був великим прихильником письменства і науки; з його поручення важнійші індійські твори перекладали ся на перську мову. По його смерти правлїнне його сина, чоловіка невдатного, не було вже таким добром; але його наступник, в другій четвертинї XVII в. ще раз поставив свою державу незвичайно високо. Се була епоха незвичайного блеску і богацтва — не тільки двору, а й цїлого краю — епоха чудових будівель Делї й Аґри (другої столицї царства), роскішних памяток арабської науки Індії, і казочних оповідань про роскіш та славу „Великого Моґола“. Потім починаєть ся упадок сеї — не тільки славної й блискучої, але може й найбільш щасливої епохи в історії Індії.

59. Турки, Візантія, Балканські краї. Монґольські війни розворушили також турецьке гнїздо і дали притоку до нового оживлення турецькогоісходу.

Держава Сельджуцьких Турків в Малій Азії в тім часї була вже сильно ослаблена — наслїдком внутрішнього роздїлу й усобиць, а також і монґольського погрому. Коли в 1220-х р. одна турецька (туркменська) орда прибила ся до Сельджуків, сельджуцький султан Кей-Кобад прийняв її на свої землї й оселив у Малій Азії, в околицях Анґори. Сюди стали прибувати до неї ватаги ріжних иньших турецьких виходців. З ними турецький султан Осман, що стояв на чолї сеї турецької збиранини, не тільки поширив свої улуси коштом

візантійських провінцій, але й скинув уже з себе всяку залежність від сельджуцького султана, котрому підлягали його попередники. Ся зміна, в початках XIV в., стала епохою в житю сих орд і по імени свого вдатного ватажка підвластні орди стали звати ся „Османськими“ (Османи). Потім наступники Османа в середині XIV в. ще більше поширили свої володїння, коштом не тільки Візантії, але й Сельджуків. Вони опанували майже цїлу Малу Азію, присунули ся до Гелеспонту й здобули Ґалїполї, потім пересунули ся на Балкани, 1361 р., за султана Мурада здобули Адріанополь, що й став першим центром турецького панування в Европі, їх святим історичним містом і новою столицею.

Причиною таких успіхів була не тільки свіжа воєвнича енерґія сеї дикої орди, яка що йно вирвала ся з своїх кочовиск, але й зручна воєнна орґанїзація, досить подібна до арабської в часах перших великих завоювань. Підбиту християнську людність хлїборобську і промислову, обкладано тільки поголовною даниною (досить легкою в порівнянню з візантійськими тягарами), і досить свободні в своїх внутрішнїх відносинах. Самі-ж Турки становили виключно воєнну верству і пильно помножали свої воєнні сили, приймаючи в свої ряди тубильців, які приймали іслам, і рекрутували осібне військо, так званих яничарів, з хлопців забираних від підвластної людности і виховуваних в ісламі та турецьких понятях.

Сїй дикій кочовницькій силї і зручній воєнній орґанїзації не могла противстати Візантійська держава, відновлена в 1260 р. Палеольоґами. Сама слабко орґанїзована, вона бачила себе з усїх боків осоченою ворогами, і з самого відродження свого носила в собі смертельну недугу. Мало-азійські землї в усїх попереднїх столїтях служили головною підставою імперії — а тепер вони були страчені для неї майже без останку. А на півночи, в Балканах, імперія мала ще против себе доволї сильні славянські держави — Болгарію і Сербію, що встигли скріпити ся під час боротьби Візантії з західнїми князями Латинської імперії.

Болгарія підняла ся против Візантії в 1186 р. під проводом болгарських бояр братів Асенїв. З помічю задунайських Волохів і Половців їм удало ся відборонити ся від Греків. Союз з Сербією, що підіймала ся в тім же часї, скріпив становище сього „другого болгарського царства“, як воно зветь ся. Під час розгрому Візантії хрестоносцями молодший з Асенїв, цар Калоян, значно поширив свої володїння в византийських землях і навіть завів з папою Інокентієм переговори, щоб він признав за ним титул імператора, а за тирновським владикою — титул патріярха. Сї переговори не мали успіху: папа прислав Калояну тільки королївську корону, яка не вдоволила його.

По його смерти і короткім занепадї Болгарії широкі пляни Калояна підняв наново цар Іван Асень II. Він відновляє давні мрії царя Симеона, щоб стати „царем Болгарії і Ромеїв“, наслїдником візантійського цїсарства. Сї мрії не здїйснили ся, але Болгарія при Іванї, близько чверть столїтя (1218—1241) грала справдї визначну полїтичну ролю. Опираючи ся то на грецьких династів, які зістали ся в ріжних частях Візантії, то на латинських володарів, шукаючи помочи то папи, то Угорщини, цар Іван умів все держати ся на висотї, і його часи зістали ся останньою блискучою сторінкою болгарської історії. З смертю його наступає період упадку. Царство переходить з рук до рук ріжних боярських династий; становище його стає все небезпечнїйшим, між Угорщиною на півночи і Візантією на полуднї, з-за котрої далї підіймаєть ся ще небезпечнїйша турецька гроза. Одинокою опорою Болгарії служить Сербія, котрої вона тримаєть ся в періодї розцвіту її сили, в серединї XIV в.; з її упадком і Болгарія стала безрадною перед турецьким натиском, що йшов на неї від полудня.

Серби довго вели досить незамітне полїтичне істнуваннє між сильнїйше орґанізованими державами — Візантією на полуднї, Угорщиною на півночи, Болгарією на сходї, і не раз попадали в залежність від них. Тільки від часів „краля“ (короля) Стефана Неманї, від котрого починаєть ся славна династія Неманичів, від другої половини XII в. починаєть ся властива полїтична незалежність Сербії — і властива її історія. Діставши ся на королївство сербське за помічю Візантійцїв, краль Стефан скоро скріпив своє становище. Він приборкав бутних місцевих старшин („жупанів“), відібрав від Візантії захоплені нею сербські землї, заразом дбав про поширеннє християнства та християнської освіти, нищив останки поганства і сильне в сих сторонах богомильство. Його син і наступник, Стефан, против Візантії шукав опори у Венеції і папи, і прийняв від нього королївську корону.

Але сей зворот на захід зістав ся епізодом. Сербія слїдом вертаєть ся знову під впливи східньої церкви і візантийської культури, і се приготовляє розрив між Сербією східньою і західньою (Хорватією і Дальмацією), бо ся з початком XII в. попала під власть Угорщини (після того як тут вигасла свійська династія) і війшла в круг західнїх латино-католицьких впливів. Дальмація, довго бувши предметом змагань між Угорщиною й Венецією, кінець кінцем зістала ся за сею другою. Хорвати зістали ся при Угорщинї. Східня-ж Сербія протягом XIII в. щасливо боронила свою самостійність, а друга четверть XIV в., правлїннє Стефана Уроша, прозванного Душаном (за те що задушив свого батька), зістало зя найславнїйшою, найсвітлїйшою сторінкою в історії Сербії.

Душан опанував на північнім заході Босну — давши відправу Угорщині, на полудневім заході Епір (теперішню Альбанію), значну частину Тесалії і Македонії — пробив ся до Еґейського моря розірвавши таким чином на дві части візантійські землі. Але що важнійше — він був дуже талановитим орґанізатором держави: завів у ній лад і порядок, умів прихилити до свого правлїння ріжноплеменних підданих сього нового сербського царства. Його „Законник" зістав ся одною з найвизначнійших памяток славянського права. Але вмерши дуже рано і несподївано (1355), Душан не встиг упорядкувати правлїння на після себе; зібрані ним землї скоро розлїзли ся і Сербська держава, ослабивши Візантію, сама тажок не гідна була поставити запору розростови турецького панування.

60. Кінець Візантії. Турки панами Балкану. Візантійські цісарі, почуваючи себе занадто безсильними, щоб разом бороти ся і з славянським і з турецьким натиском, шукали помочи на Заході, хоч би за цїну церковних уступок — приймлення католицьких доґматів і піддання східньої церкви під власть папи. Одна така проба була зроблена вже в 1270-х рр., але місцеве духовенство і людність, особливо монахи, рішучо виступили против такої уступки. В другій половинї XIV в., після того, як Турки здобули Андріаноподь, цісар, даремно кинувши ся по західнїх дворах за помічю, мусїв прийняти на себе обовязок платити дань Туркам. Та на хвилю гроза відійшла від Візантії. Справи в Азії зайняли Турків, а упоравши ся там, вони звернули ся против славянских держав — Болгарії і Сербії, що признали були теж їх зверхність, але користаючи з азіятських замішань, вимовили послух.

Султан Мурад погромив з початку Болгарів, потім звернув ся на Сербів і в битві на Косовім полї 1389 р. знищив сербське військо. Після сього Сербія мусїла признати зверхність султана і хоч формально зіставала ся ніби то самостійною державою, фактично стояла в повній від нього залежности. Поки що новий султан Баязет уважав пильнійшим покінчити з Болгарами і протягом 1390-х рр. зайняв одно по однім ті царства і князївства, на які поділяла ся тоді Болгарія.

Дальший натиск Турків в Европі стримали операції Тімура в Переднїй Азії. В останнїх 1390-х рр. Тімур напав на Малу Азію, але стрівши тут сильний опір, обернув ся на Сірію; слїдом потім звернув ся знову против Османів і страшенно погромив під Анґорою війська Баязета (1402). Сам султан попав у неволю. Сили Турків були паралїжовані. Але з смертю Тімура ся гроза відійшла, Турки поправили ся і повели знову свій натиск на Балкани — сим разом уже против Візантії. Все тіснійше замикав ся страшний турецький обруч наоколо Царгорода. За цісарством зіставали ся тільки його близші околиці.

І знову почали ся запобігання на заході, у папи коло хрестоносного походу на Турків.

В 1438 р. зібрав ся в Ферарі — потім перенесений до Фльоренциї славний собор католицького і православного духовенства для обєднання церков, або краще сказати — для вироблення тих умов, на яких східня церква мала-б прилучити ся до західньої. За сю ціну папа обіцяв свою поміч Візантії. Під грозою турецького завойовання присутні грецькі епископи, з невеликим виімками, згодили ся на умови поставлені папою, і 1439 р. була підписана так звана фльорентийська унія, яка стала потім підставою для всяких прилучень східнїх церков до католицької (важну ролю відограли її постанови потім і на Україні, як підстава пізнїйшої унії з католицтвом).

39. Мусулманський збанок XIII в.

На місцях — і в Візантії і в иньших церквах приналежних до східнїх патріярхів (в тім на Україні і в Московщині) ся унія не була прийнята, але царгородське правительство трималось її й папа проголосив новий хрестоносний похід на Турків. Папський авторітет одначе тодї не стояв високо і проповідь не мала особливого успіху. Тільки угорське правительство підняло ся, бо само бояло ся турецької грози. Одначе і сим разом угорський похід скінчив ся сумно: угорське військо розбито під Варною, а сам король пропав без вісти (1444 р.).

Новий султан Магомет II по тім став відразу готовити ся до здобутя Царгорода і з 1451 р. почав його облогу. Розпучливі поклики візантійського правительства до помочи були даремні; тільки Ґенуя підтримала в останній хвилї Греків. Царгород боронив ся завзято, але мусів впасти в руки Турків, в 1453 р.

Сей перший блискучий успіх молодого султана зробив величезне враження в сучаснім світі, але послужив тільки початком дальших

здобутків його. В завзятих війнах, що наповнили трицятьлітне панованне Магомета й здобули йому призвище „Завойовника“, він підбив грецькі та латинські князівства, на котрі в останнїх столїтях розпали ся европейські володіння давньої Візантії. Погромив Венеціян, своїх давнїйших союзників, що тепер хотіли положити межу небезпечному для них зростови Туреччини, яка виростала їм по-над голову. Обернув в турецькі провінциї Сербію й Босну. Підбив, не вважаючи на завзяте сопротивленне, Албанію, після смерти славного албанського володаря Скандербеґа. Привів під свою зверхність полуднайські волоські землї — Мунтяни або Валахію, і Кримське ханство.

Завдяки й Магометови Туреччина стала европейською державою (в ґеоґрафічнім, що правда, а не в культурнім значінню) і вступила в найбільш блискучий період свого істновання, що протягнув ся півтора століття, до другого десятиліття XVII вв.

61. Східня Европа в XII—XIV вв. Перевороти, звязані з виступом Монґолів, дуже сильно відбили ся також і на житю східньої Европи.

Київська держава, орґанїзована в X—XI вв., визначила дальший характер суспільно-полїтичного і культурного житя східньої Европи. Обеднавши східньо-славянські племена і сусїдні литовські та фінські землї, вона положила тут певні одностайні основи суспільно-політичного ладу і культури, на яких потім розвивало ся дальше жите. Але в другій половинї XI в. ся держава розпадаеть ся на ряд князївств під володїннем князїв з київської династиї, і всї зусилля деяких енерґійних членів сеї династиї, щоб наново звязати в одно сї землї, не мали успіху. Старий центр державного і культурного житя — середне Подніпрове де далї, видимо, упадае від княжих усобиць і ще більше — під натиском турецьких кочових орд, що далї тиснули ся в Чорноморські степи з передньої Азії.

З середини XII в. ясно визначають ся нові центри полїтичного і економічного житя. На українськім полудню Волинь і Галич, в тїсних зносинах з Польщею, Угорщиною і східньою Німеччиною. На півночи Новгород, Полоцьк і Смоленськ, звязані торговельними звязками з Балтійським побережем і північною Нїмеччиною. На північнім сході Володимирсько-Суздальське князївство, всїми своїми інтересами звернене на схід, в басейн Волги.

В перших столїтях київської держави на півночи головну ролю грав Новгород. Він то головно поширював славянську державу в північних краях по Волзї й на північ від неї, аж до Білого моря, до Уральських гір і далї пробиваючись на схід, до теперішньої Сибіри. Военні й торговельні оселї, кольонії, що закладали тут новгородські купцї

й добичники держали сї краї в певній залежности від Новгорода. За їх посередництвом Ногородцї збирали з сих країв силу всякої сировини, особливо цінних міхів, провадили велику торговолю, яка давала великі багацтва тутешньому боярству. Воно розпоряджало великими силами та боролось за полїтичні впливи з самим Київом, часами доволї вдатно, силувалось утримати Дніпрову дорогу на полудне й торговельні шляхи західні. У внутрішнїх відносинах новгородське боярство постаралось звести до як найменьших розмірів власть і впливи князя. „Господин Великий Новгород“ фактично став купецько-поміщицькою республїкою, подібною до тих, які орґанїзувались в Італії: князь був тільки технїчним начальником військових сил і народне зібранне (віче), котрим кермувало боярство, старалось як найчастійше міняти князів, беручи з ріжних династій, щоб не дати котрійсь одній закорінитись. Але з середини XII віку у Новгорода виростає дуже небезпечний конкурент і ворог в Володимирсько-суздальськім князївстві, що підіймаєть ся на Поволжу з тої кольонїзації славянської, яка йшла тут в широких розмірах з земель новгородських, полоцько-смоленських і сіверських. Старими полїтичними центрами, князївськими столицями були тут Ростов і Суздаль, потім на перший плян виступають Володимир на Клязмі (або суздальський), Москва, Твер, Новгород Нижній (на устю Оки) — се на півночи, а на полуднї, в землях, що стояли під полїтичними впливами Сіверщини — Муром і Рязань. З поміж них провідну ролю повели князї суздальсько-володимирсько-московські: енерґійні, зручні й неперебірчиві в способах князї з київської династії Мономаха, що діставши Ростовсько-суздальське Поволже в першій половинї XII в., тут закорінились і засїли і сотворили в них новий полїтичний центр. великоруський, що на цїлий ряд столїть дав провідну ролю и полїтичнім житю Східньої Европи племени великоруському, як перед тим вона належала племени українському. Ті причини, які в XI та XII вв. підірвали добробут і силу українського полудня, збільшили також і переселенне на північ, до Поволжа, се переселенне скріпило тутешнє розселенне, дало тутешнім князям нові сили й засоби, а сильна, самодержавна княжа власть, що розвинула ся тут більше, нїж де, дала їм скоро перевагу і в старій київській системі, уже з другої половини XII в.

Князї володимирські: Андрій Боголюбський та його брат Всеволод зручними інтриґами постарались підірвати сили київських князів і поставити Київ під свої впливи, а для певности й знищити його як економічний та культурний центр — як місто і як торговище: завдяки їм двічи пограблено його страшенно (в 1169 і 1203 р.). Потрапили вони також міцно взяти в свої руки Новгород, резірвавши йому звязки з Поднїпровєм та Поволжем (звідки він діставав збіже, не

маючи ніколи подостатком свого власного) й примусили Новгородців брати собі князів з їх руки, кого вони їм дадуть.

Се ослабленне Київа на полудні й Новгороду на півночи дали змогу грати більш самостійну економічну й політичну ролю тим північно-західним центрам, що доси стояли в залежности від одного або від другого. Псков, що його Новгород зробив був своїм пригородом, тепер хоче бути самостійним. Смоленськ, Полоцьк, Витебськ, що довго стояли під властю Київа, тепер теж починають грати більш самостійну ролю, ще з другої половини XII в., а ще більше в XIII в. З другої половини XIII в. кривицько-дреговицькі землї (Полоцьк, Витебськ, Минськ, Туров) переходять в руки ріжних литовських княжат, їх звязки з українськими й великоруськими землями слабнуть, і тим способом завершуеть ся формованне третьої східно-славянської народности білоруської. як ми її тепер називаємо.

Прихід Монґолів (їх тут звано звичайно Татарами) вплинув дуже сильно на дальший розвій тутешнїх відносин.

Монґоли Бату страшенно знищили в 1230-х рр. поволзькі землї, так само як і поднїпрянські. Але коли подвіпрянські після того заглохли політично на цїлі столїтя, наслїдком упадку старого княжо-дружинного укладу, поволзькі поправили ся швидше.

Тутешні князї відразу помирились з монґольским завоюваннем, вповні піддались під його власть, а зате постарались використати зверхність і опіку ханів Золотої орди для того, щоб поширити й поглубити свою владу над людвістю й над меньшими князями. Князь Володимира суздальського Александер, прозваний Невським, перший взяв сей курс політики і вмів зручно його повести своєю покірністю перед ханами забезпечуючи своїм володїнням можливий спокій від татарських напастей. Се богато притягало сюди людности, боярства, духовенства, що шукали безпечности й спокою, й підносило силу й значінне сих земель.

Пізнїйше, в XIV в., одна з молодших лїній Александрового потомства, що володїла князївством московським, особливо зручно вміла приладитись до нових полїтичних обставин та використати й татарську зверхність й тяжкі для люду умови тодїшнього житя для збільшення своеї сили й побільшення своїх володїнь. Внук Александра Невського, Іван Калита князь московський особливо показав себе великим майстром у сїм „збиранню руських земель“, як його називають: він їх купував і загортав всякими способами, нераз доволї брудними, але з великим успіхом, і його наступники старались вести далї сю політику збирання. Протягом XIV в. Московське князївство виростае на першу силу в басейні Волги, а в XV в, вже ставить перед собою проґраму зібрання взагалї земель старої Київської держави, в кон-

куренції з в. кн. Литовським, що ступило на сю дорогу ще з XIV віку.

Західні землі старої київської системи потерпіли від татарського погрому меньше, ніж Подніпрове або Поволже. Саме перед приходом Бату галицько-волинські землі після довгої усобиці обєднались в руках Романовичів, Данила й Василька, й держава ся здавалась настільки сильною, що вони не хотіли коритись Татарам як їх північні родичі, а думали за помічю папи й західніх земель (де папи ширили гадку про хрестоносну війну против татарської грози) побороотись з Ордою. Але папи не змогли орґанізувати ніякої реальної сили против Татар, не підтримали Романовичів, а ті почавши боротьбу власними силами, придбали собі в Татарах небезпечного й злопамятного ворога. Він зручно підтримав громадський рух на Україні против князївсько-дружинного укладу і взагалі всяко запобігав скріпленню Галицько-волинської держави. Всї заходи Романовичів коло обеднання під своєю властю українських земель розбились о сю політику Орди, а не маючи опертя на сході вони й на заході не могли вести твердої полїтики, і Галицько-волинська держава, так надійно виступивши за Романа й його синів, століте пізнійше впала під натиском Польщі й Угорщини.

Монґольське пануванне взагалї довершило своїми впливами полїтичний і культурний упадок українських земель, і таким чином в житю Східньої Европи можна зазначити такі важні наслїдки сих впливів:

Скріпленне великоруської народности, особливо її нового, московського центра, зміцненне в нїм сильної, необмеженої княжої власти, відчуженне від західнього житя і зверненне на схід.

Відокремленне білоруської народности й поширенне серед неї литовського володїння теж було улекшене появою Золотої орди.

Україну вона ослабила до решти, ще більше відсунула від Чорноморя, звязала ще тіснїйше з Заходом і улекшила потім завоюванне західнїх українських земель Польцею та Угорщиною й поширенне литовських князїв у східніх українських землях.

В кращих обставинах знайшла ся Литовська держава, яка виростає в сім часї па північнім заході, поза сферою татарських досягань. Вона не тільки встигла відборонити литовські землї від німецького натиску—хрестоносних нїмецьких рицарів, пруських і ливонських, але й далеко зручнїйше, нїж се пробували галицько-волинські князї, повела справу збирання західніх земель старої київської системи. Князї з литовської династії, осїдаючи в сих землях, приймали місцеву культуру, право, віру, і так на землях литовських, білоруських і українських виростає з кінцем XIII і потім в XIV в. велика простором (хоч і дуже слабко зорґанізована) держава, що ставить своєю проґрамою

вібрання „руських земель“ і досить успішно веде на сім полі конкуренцію з Москвою, підтримуючи традиції київської держави.

Західні українські землі — Галичина і Волинь добровільно прийняли князя з литовської династії в 1340 р., але йому прийшло ся видержати завзяту боротьбу за сї землї з польським королем Казимиром, що хотів прилучити їх до Польщі, в союзї з угорським королем, звязаним з ним династичним трактатом. Боротьба ся привела до фактичного подїлу галицько-волинських земель. Галичина попала під власть польсько-угорську, Волинь зістала ся в литовсько-руській системі. Але суперництво сих двох держав несподївано було розвязане династичною комбінацією: великий князь литовський Ягайло в 1386 р. оженив ся з спадкоємницею польської корони Ядвіґою і при тім обовязав ся прилучити на віки до Польщі всї землї литовські і руські (білоруські й українські), які належали до Литви. Правда, здійснити сю проґраму на дїлї показало ся не легко, і процес обєднання всїх литовських і руських земель з Польщею потягнув ся на довгі часи. Але все таки завязаний Ягайлом вузол показав ся дуже трівким, і від того часу ведуть свій початок сї два великі полїтичні орґанїзми східньої Европи — західня, Польсько-литовська, що стоїть на ґрунтї культури західньої, ґерменсько-латинської, і східня, Московська держава, що продовжує традиції візантійсько-київські, — хоч і в дуже змінених східнїми впливами формах. Суперництво сих двох полїтичних тїл і боротьба за пограничні білоруські і українські землї проходить потім як провідний мотив через всю історію східньої Европи в XV і XVI вв.

За сей час Московська держава взтигла увільнити ся від залежности Золотої Орди, що вже з другої половини XIII в., і ще більше в XIV в. зовсїм ослабла і розложила ся. Фактична власть в нїй перейшла до рук ріжних татарських ватажків, а хани стають здебільшого номінальними фіґурами в їх руках, і усобиції сих ватажків наповняють собою історію Золотої Орди. Доба Тімура тільки бурею пронесла ся над нею — він підтримував з початку кіпчацького хана Тохтамиша против иньших претендентів, потім погромив його за непослух, і по сїм до XV столїтя Золота Орда переходить уже в стан повного упадку. На руїнах її орґанїзуеть ся в половинї XV в. Кримська орда: піддавши ся під зверхність турецького султана в 1470-х р., вона займає міцну позицію в східньо-европейській полїтиці. Тримаєть ся переважно Московської держави в її боротьбі з Литвою — і страшенно нищить українські землї Литви-Польщі, особливо східнї, задержуючи їх в станї упадку.

Се було сильним засобом в руках Москви в її суперництві з Литвою. Але найважнїйше було таки те, що в. кн. литовське після своєї унії з Польщею розірвало з традиціями київськими (котрих перед

тим міцно тримало ся) і через те стратило ту силу притягання, яку перед тим мало для білоруських і українських земель. Через се, не вважаючи на поміч Польші, воно більше не витримувало конкуренції з Москвою і де далі поносило все більші страти в спірних землях. Се зовсім виразно показало ся уже при кінці XV в. і на початку XVI в., коли цілий ряд українських і білоруських земель від в. кн. Литовського перейшов до Москви. Повна безсильність його супротив Московського суперництва відкрила ся тоді перед литовськими кругами з усею страшною очевидністю і се приготовило півстоліття пізнійше тісну унію Литви з Польщею (1569), де Литва вже тратить всяку самостійність і стає тїнею Польщі.

Навпаки Московська держава, підбивши в останній чверти останні сильні князївства півночи — Твер, Рязань, вільні республіки Новгорода і Пскова, загорнувши білорусько-українські погранича сіверське і смоленське від Литви, входить в XVI в. дуже сильною і цупко обєднаною державою. Через се, хоч мало-культурна, економічно бідна і не орґанізована, вона стає грізним конкурентом на сході своїм західнім сусідам — Польщі і Швеції.

62. Західнє славянство і німецький натиск на схід. Напад Бату тільки зачепив чеські землї, але сильно попустошив Угорщину, а Польщу Татари нищили сильно кілька разів протягом XIII віку. Спустошення починені Татарами в сих землях не мало вплинули на збільшеннє припливу німецьких осадників, на розвій німецької культури й впливів в сих краях, взагалї дуже характерний для сих часів.

Вище не раз згадувало ся про поворотний рух Нїмців на схід, що розвиваєть ся від X в. Розповсюдненнє християнської віри німецькими (і взагалї католицькими) місіонерами потягало за собою німецьку кольонїзацію і німецькі політичні впливи в західньо-славянських землях. Німецькі королї і герцоґи підбивали під свою власть сусїднїх славянських володарів, а там де славянська людність противила ся християнству як вірі німецькій, що приводила до німецької неволї, — вони нищили славянську людність до ноги, або поневолювали її до останку. А поруч із тим розвивала ся і мирна німецька кольонїзація — духовенство, а навіть і самі славянські князї закликали німецьких кольоністів, щоб підняти свої краї економічно і культурно та приспорити собі більші доходи. Тими всїми способами онїмечували ся західні славянські краї по Лабі, Одрі, на балтійськім побережу, в краях приальпійських і верхнєдунайських.

В басейні Спреви (Шпре), в землях славянських Лютичів, завязала ся німецька держава з пограничної території (марки), котру здобув і укріпив ще X в. король Генріх. По імени славянського

князївства Бранборського вона дістала потім назву Брандербурґа. 1134 р. дістав сї землї в лен Альбрехт Медвідь з князів ангальтських, розширив свої володїння підбиваючи славянські землї по Лабі і Гавелю, навів сюди пересельців з західньої Нїмеччини, відновив християнство, заснував епископства. Його потомки потім вели далї сю-ж роботу на східнім пограничу.

Хрестоносні рицарі тевтонські засїли: На долишнїй Вислї, спровадив їх сюди в XIII вінї оден з польських князїв для оборони від литовського племени Прусів, і вони тут не тільки винищили без останку сих Прусів, в теперішнїй східнїй Прусії, але поневолили й знїмеччили сусїдню славянську людність і відрізали Польщу від моря.

На північ від них, на устю Двини орґанїзувалось иньше хрестоносне брацтво Нїмецько-Ливонське, з ініціятиви тутешнїх нїмецьких місіонарів, що займались проповідю серед тутешнїх Ливів та Летів (Лотишів). Ливонські лицарі заснували тут другу лицарську державу, що обеднала ся з Пруською й разом з нею творила доволї значну політичну силу, яка стала загрожувати польським та литовським землям.

Мирна нїмецька кольонїзація дуже поширюєть ся в землях чеських, угорських та польських в XIII в. Особливо в полудневій Польщі, монґольські наїзди наробили великого знищення і польські князї, щоб вивести країну з сього спустошення, пішли назустріч нїмецькій переселенській хвилї: закладали в великім числї, міста і села на згаданім вище „нїмецькім“ праві (§ 53), даючи всякі пільги і повну самоуправу сим нїмецьким осадам. Навіть старі польські міста винародовлювали ся від сих нїмецьких пересельців, і серед загального упадку і роздроблення Польщі сї внутрішні Нїмцї, здавало ся, мали вже стати її панами.

Польща, як було вже сказано, прожила XII і XIII віки в роздїлї, усобицях та політичнім упадку, з котрого тільки хвилями вдавалось її піднести тому чи иньшому здібному й енерґійному князеви. Користаючи з сього ослаблення на польські землї зазіхали з полудня чеські й українські, галицькі княжата, сягаючи навіть по краківський престіл, а особливо небезпечними ворогами були Нїмцї, що йшли з балтійського поморя, з тих лицарських держав (особливо) пруської і з заходу.

Польські землї по горішнїй Одрі (теперішнїй Шлезк або Сілезія) під кермою знїмчених княжат з польської династії опинилась властиво в нїмецьких руках і з кінцем XIII в. здавалось, що така доля чекає й иньші польські землї.

Але енерґійні і здібні володарі — Володислав і його син Казимир Великий в першій половинї XIV в. вирвали Польщу з сього упадку і обеднали більшість польських земель.

Одначе звести рішучу боротьбу на західнім фронті вони не відважились і там багато зістало ся безповоротно страченим, в німецьких або знімчених руках: Балтійське поморе і Шлезк.

Казимир замирив ся з Чехією й пруськими лицарями й рішив пошукати нагороди за втрати, понесені Польщею на заході, в землях українських, в Галичині, де перервалась династія Романовичів і їх наступник не вмів собі дати ради с боярами. Казимир звязав ся для сього з угорським королем Людовиком і на спілку з ним, ціною довгої боротьби йому справді вдало ся захопити Галичину і положити початок тому рухови Польщі на схід, що поставив її на блискуче становище, збогатив її владущі верстви, але приготовив потім її упадок і загибіль.

40. Мусулманське мистецтво, оправа книги.

Друга західня славянська держава — Чехія, як було вказано вже, підпала ще більшому кольонізаційному німецькому натискови і може тільки завдяки своїм ґеоґрафічним умовам і уратувала ся від німецького заливу, що затопив славянські землї на півночи — в порічю середньої Лаби, і на полудні — в краях наддунайських.

Оборонний вал, що творять наоколо Чехії від заходу, півночи і сходу гірські хребти, заховали від роздроблення чеські землї і не дали їм розпорошити ся в системі німецького цісарства, в яку вони війшли від початків свого політичного житя (при кінці IX в.). З тяжкої школи на службі імперії Чеське князївство вийшло побідно. Проминули, правда, без трівких наслідків періоди поширення чеського володіння в сусідніх землях — коли власть чеських князїв розширяла ся на Мораву, Шлезк, Польщу, полабських і дунайських Славян: імперія завистно пильнувала Чехії, не даючи їй поширити ся і зрости у велику

силу, й спішила підрізати такі пориви. Але проминули також і періоди роздроблення і поділу чеських земель, що чергували ся з періодами обєднання і поширення Чеської держави за її ґеоґрафічні межі.

При кінці XII в., за князя Пржемислава, відносини до імперії були унормовані. Чехія стала дідичним королївством, першою в ряді князївств імперії, й її державні права були забезпечені. Порозумінне Чехії та Моравії заміна наслїдування по родовому старшинству наслїдуванием в простій лінії, від батька до сина, положили кінець родовим усобицям. Цілість і незалежність Чехії були уратовані перед полїтичним натиском Німеччини.

Заливала її за те мирна німецька кольонїзація. Правда, тут не було такого переломового з сього погляду моменту, як татарські спустощення в Польщі: монґольська хвиля хоч докотила ся до Моравії, але не спустошила дуже сильно, далї-ж не пішла зовсїм. Наплив німецького елементу був наслїдком тїсних полїтичних, церковних і культурних звязків чеських країв з Німеччиною. Він в кождім разї сильно ослабляв силу чеського елементу, не вважаючи на зверхній блиск і поважний вигляд Чеської держави.

XIII і XIV вв. власне були такими часами блиску і слави чеської корони. В серединї XIII в. король чеський Отокар заявив претенсії на спадщину після останнього австрійського герцоґа і перемігши претендентів, сполучив з Чехією герцоґство Австрійське, Стирію, Каринтію і Країну. Чеський король став справдї наймогутнїйшим з князїв німецької імперії й виступив претендентом на німецьке королївство. Але саме ся могутність була причиною, що його поминено, а вибрано умисно одного з меньших князїв, Рудольфа Габсбурґського, а коли Отокар не признав його своїм зверхником і завязала ся війна, скінчила ся вона тим, що Габсбурґ відібрав від нього Австрію з иньшими полудневими землями. Сю утрату син Отокара, Вацлав, як здавало ся, нагородив, здобувши собі корону польську; сягнув і по угорську. — але всї сї володїння не були трівкі. Слїдом перервала ся сама чеська династія Пржемиславичів (1306), і чеським королем вибрано одного з синів тодїшнього німецького короля, з люксембурґської династії.

63. Подунаве — Австрія, Угорщина, Волощина. Обминаючи граничні вали чеські, німецький залив з усією силою ударяв на славянські оселї Дунаю і країв альпійських — де славянське розселенне дійшло було до Віденського лїсу і до границь Баварії, заполонивши долини Драви, Сави і Мура. Герцоґи баварські і маркґрафи східньої, або Австрійської марки, відокремленої Карлом Великим з баварських займанщин (778) успішно поширювали свою власть і німецьку кольонїзацію в сих краях. Славянські князївства, що сформували ся тут, знїмчили ся, перейшли в руки німецьких володарів, і на їх руїнах

поруч маркґрафства Австрійського на Дунаю (в середині XII в. піднесеного до титулу герцоґства), орґанізуеть зя герцоґство Карінтійське (Хорутанське) в порічю Драви, герцоґство Стирійське в порічю Мура, маркґрафство Країнське в порічю Сави.

Династія Бабенберґів, діставши в 976 р. Австрійську марку, помалу сполучила в своїх руках отсї землї. Коли вона вимерла в середині XIII в., сю одумерщину пробували захопити на перерив королї чеські й угорські і наш Данило галицький. З них, як знаємо, взяв був гору Отокар чеський але стратив австрійські землї, завівши ся з Рудольфом Габсбурґським, вибраним імператором. Рудольф погромив Отокара, забрав австрійські землї, і від сього часу вони стали володїннєм Габсбурґів. Завдяки сьому Габсбурґи з незамітних, другорядних князїв ввійшли між найголовнїйші династії Німеччини і зчаста носили цїсарську корону. В XIV в. вони утвердили ся в володїнню ґрафством Тирольским, Карінтією, Країною — се все з старою Східньою маркою й Стирією і стало тим, що називаєть ся Австрією в тіснїйшім значінню.

Австрія так загорнула землї словенські (Словінців), землї сербські силкувала ся забрати Угорщина, і досить в тім успівала. По смерти свого першого короля Стефана, що за охрещеннє свого народу дістав сю корону від папи в 1000 р., вона перенесла досить довгий, півстолїтнїй період усобиць, але вийшовши з нього, починає успішно підбивати під свою власть сусїдні краї. З кінцем XI в. здобуває вона Хорватію і Дальматинське побереже. Тут Уграм прийшло ся видержати конкуренцію Венеції, що кінець кінцем відобрала Дальмацію; але Хорватія міцно звязала ся з Угорщиною. Хорватські Серби прийняли християнство по латинському обряду, війшли в круг західньої цївілїзації. Як знаємо, се розірвало їх звязки з Сербами східньо-полудневими, що зістали ся в сфері східньої, візантійської культури (§ 61), і Хорватія зістала ся угорським володїннєм.

На півночи Угри, опанувавши Підкарпатє, старали ся поширити свою власть в українських, галицьких землях. Першу таку пробу вони зробили теж уже в кінцї XI в., вмішавши ся в тутешні усобицї. Поновляли її в кінцї XII і в XIII вв. — під час усобиць за молодих лїт Данила галицького; Галичина тодї вважала ся васальним князївством Угорщини. Угорські королї в сїй справі входили в спілку з польськими князями, що теж мали пляни на Галичину і Волинь. На підставі такої умови заволодїв Галичиною пізнїйше, в XIV в. Казимир, король польский. По сїй умові Галичина по його смерти мусїла відійти до Угорщини, і хоч Уграм не вдало ся задержати Галичини за собою тодї, претенсії до неї у них зістали ся, і чотири столїтя пізнїйше на підставі сих претенсій угорської корони заволодїли Галичиною Габсбурґи.

На сході також уже з кінцем XI в. Угорщина починає поширювати своє володінне в области румунського (волоського) розселення: з початку в Семигороді (Трансільванії), а далі і в подунайській Валахії (Мунтянах). В сих часах, в XII—XIV вв. власне розгортуеть ся на очах історії румунська народність. Останки романізованої тракійської людности, що ще з римських часів заховали ся в Семигородських і східніх Карпатських горах, були скріплені потім новими партіями пересельців з такої-ж романізованої людности Балканів, що шукали в горах захисту від балканської руїни часів славянського і болгарського розселення. А пізнійше, при спокійнійших часах, ся романска (румунська) людність стала поширювати ся в краях подунайських — в Валахії й Молдавії. Так обяснюеть ся се румунське розселенне, що виходить на яв і починає орґанізувати ся в більші князївства головно з XIV в.

Маючи в своїх руках Семигород і Марамарош (підкарпатські землї на північ від Семигороду), угорські королї старали ся затримати під своєю властю і сї волоські князївства, що орґанізували ся в Валахії й Молдавії. Але користуючи ся добрими ґеоґрафічними обставинами — відділені горами від Угорщини, і зручно опираючи ся на иньші сусїдні держави — на Туреччину (головно Валахія), а також на Литву і Польщу (головно Молдава), волоські князївства не дали себе включити в склад угорських земель і кінець кінцем (в XV—XVI в.) перейшли під зверхність Туреччини, що і для Угорщини тепер на цїлий ряд столїть стала вічною погрозою.

Ґеоґрафічне положенне Угорщини взагалї тїсно звязало її з балканськими відносинами. Були часи, коли й візантійські впливи були в нїй досить сильні. В середині XII в., за імператора Мануїла особливо, Візантія, користаючи з династичної боротьби в Угорщинї, пробувала навіть положити на неї руку, але се їй не вдало ся. Монґольський залив, як ми вже знаємо, захопив Угорщину і наробив великого спустошення, але не ввів її в близшу залежність від монґольських держав. Мав инший наслїдок: погнав сюди останки половецької орди, які зміцнили старі турецькі елементи в мадярській людности, дали їй нові воєвничі контінґенти; але з другого боку і тут потягнув за собою розвиток нїмецької кольонізації, що збільшила західнї впливи. Ще більше значінне в сїм напрямі мала зміна династії: коли з початком XIV в. (1301) вимерла стара угорська династія Арпадів і угорська корона перейшла до французької (неаполїтанської) династії Анжу, се звязало Угорщину ще тїснійшими звязками з західнїми землями: з Італїєю і Францією. Так само, коли з кінцем XIV в. вона від Анжуйців по жіночій лїнії перейшла до люксембурґської династії,

Угорщина стала крайньою твердинею католицтва, лицарства і західньої культури на полудневім сході.

У внутрішніх відносинах сї вічні воєнні напруження Угорщини — з початку для завойовань, а пізнійше для оборони — мали своїм наслідком ослабленнє королївської власти і широкий розвій аристократії й її привілеґій. Угорщина рано набирає прикмет аристократичної держави, якою й зістаєть ся потім. „Золота буля“ короля Андрія (1222), котрою завершено внутрішні замішання перших десятиліть XIII в., значно обмежила королївську власть. Вона вложила на короля обовязок скликати що року на сойм маґнатів і рицарів. Зняла з угорського панства обовязок військової служби за межами держави. Признала за ним широкі судові привілеґії, й право оружного повстання, коли сї привілеґії нарушались. Без згоди сойму король не міг наложити податку ні покликати панів у заграничний похід. Зміни династії сильно помагали розвиткови прав сойму і маґнатства, що ним кермувало, і король властиво тратить тут всяку реальну власть, подібно як і в Польщі потім.

На другім кінці Німеччини видержав в тім же часї воєнну пробу союз Фляндрських міст — властиво ремісничих цехів, що стояли на чолї їх. Француський король пробував заволодіти ними, але міщанські мілїції погромили рицарські полки француські — поле битви було так густо засїяне лицарськими трупами, що їх прозвано „битвою острог“ (золоті остроги, шпори були лицарською ознакою).

Другий міський союз, який приходить в тім часї до великого полїтичного значіння, се „ганза“ північних міст — орґанізація великих купців-експортерів, неґоціянтів. Завязана вона була в половині XIII в., а з кінцем столїтя обєднала довгий рад купецьких ґільдій по містах північного (німецького) і балтійського поморя від Амстердаму до Ревеля і Нарви. Центром її були міста на сухопутнім волоку обох морей — Любек і Гамбурґ. Завданнєм союзу була охорона і монополїзація торговлї на обох морях. Верхів своєї сили і значіння він доходить в середині XIV в. Міру його сили дала війна з Данією в 1360-х рр., в якій взяло участь звиш 70 міст. Данія — найбільша морська сила на півночи, була тодї погромлена; Ганза здобула ріжні далекосяглі привілеґії в скандинавських краях — навіть голос в виборі королїв.

64. Литва, Москва й Польща, їх суперництво на сході. Ослабленнє старих полїтичних центрів Київської держави і звязків поміж землями, що входили в її склад давнїйше, дало змогу раптом вирости новій полїтичній силї — в. кн. Литовському.

Досї литовське племя не грало полїтичної ролї. Заховане в своїх лїсах від чужоземних впливів, воно в більшій свіжости, ніж яке небудь

племя з індоевропейської сїмї заховало свою мову, старі звичаї й вірування і не орґанізувавшись полїтично, зістаючись у старім роздробленню було легкою здобичею для сусїднїх держав. Деякі з литовських племен були підбиті сусїднїми князївствами, що входили в систему київську, иньші підбивались княжатами польськими. Але найбільш небезпечним ворогом стали ті лицарські держави, Ливонська й Пруська, що звились на північних литовських землях з початком XIII в. По части поневоливши, по части винищивши сусїднїх Прусів і Лотишів, сї ливонські та пруські лицарі почали підбивати собі й дальші литовські землї: Жмудь і Литву властиву. Дальші околицї пустошили своїми нападами, палили й руйновали, а близші старались закріпити в своїм володїнню своїми замками й залогами.

Се грозило литовським племенам повною загибілю, але заром і з сею нїмецькою грозою починаєть ся в литовських землях творча полїтична робота. Оден з литовських князїв, Мендовг, підбиває собі иньших дрібних княжат литовських, загортає сусїднї білоруські волости, заспокоює ріжними обіцянками й уступками Нїмцїв, приймає хрещеннє й дістає за се королївську корону. Всїма сими способами приходить до значних сил і хоч потім, як його вбито, почались в його землях замішання й усобицї, проте ідея Литовської держави вже не вмирала і з кінцем XIII в. иньша литовська династія повела далї роботу Мендовга.

Найславнїйшими її представниками були Гедимин (в першій половинї XIV в. і син його Ольгерд в серединї столїтя). Вони старались обезпечити литовські землї від нїмецьких нападів, звязати їх тїснїйшим внутрішнїм звязком та загорнути можливо більше білоруських та українських земель, що приносили їх державі не тільки військові та економічні сили а й сили культурні, котрих не мали ще литовські племена. Литовські княжата, дістаючись на білоруські та українські столи, зручно приноровлювались до місцевого права, звичаїв і культури, приймали православну віру, ставали прихильниками й оборонцями церкви й духовенства. В литовських землях теж поширювалась „руська“ віра, право й мова (головно білоруська, як найблизша) — бо письменства литовського не було, і в книжне уживаннє литовська мова війшла ген пізнїйше (аж підчас реформації). Через те білоруські та українські землї досить легко переходили під власть литовських княжат, часом навіть добровільно.

Кінець кінцем під в. кн. Литовським опинились всї білоруські землї і більша половина українських, і литовські князї так війшли в ролю збирачів „руських земель“, що Ольгерд навіть принціпіяльно настоював на тім, що „вся чисто Русь мусить належати до литовських князїв.“ Але в сих претензіях литовським князям скоро прийшлось зустрітись

з подібними же претензіями князів московських, коли ті підросли на стільки, щоб і собі заявити їх.

Протягом XIV в. Московське князївство на стільки скріпилось, що вже стало легковажити собі й Татар. Правда, що за се-ж століте Золота орда сильно підупала, поділилась на части, де верховодили ріжні ватажки, не дуже зважаючи на ханів. Московські князї перестали платити дань, не слухали татарських наказів, і коли оден з ватажків, що забрав власть в Орді, Мамай, послав військо на неслухняного князя, сей князь, внук Івана Калити, Дмитро (за побіду над Татарами над р. Доном прозваний Донським) не завагавсь прийняти війну з Татарами, і в рішучій битві на горішнім Дону дав їм сильну відправу, яка зробила сильне вражіннє (1380). Хоч потім хани, поставлені з руки Тамерлана, ще раз скріпили власть Орди і Москва ще ціле століте зісталась під її властю, про те повага її виросла незмірно від сеї першої побіди над „бусурманами“ і московські князї з повною готовістю ладнались помірятись з литовськими за „руські землї“, що в московських кругах уважались їх отчиною, як потомків київської династії.

Перші стрічі на сїм ґрунті у Москви з Литвою вийшли вже в половинї XIV в. Московські й литовські князї на виперейми спішили взяти під свої впливи ті землї, які лежали між князївством Московським і Литовським та не були ще взяті нї одним нї другим: Псков, Новгород, Твер, Смоленськ, Рязань й дрібні князївства в північній частинї колишньої Чернигівщини. Але в сїм часї литовські князї не могли розвинути великої енерґії на сходї маючи крім тяжкої боротьби з Нїмцями на півночи ще й затяжну війну з Польщею за західню Україну.

Коли в 1340 р. галицькі й волинські бояре строїли в Володимирі свого знязя Юрія-Болеслава й покликали на його місце Гедимінового сина Любарта, се послужило для Казимира притокою для того, щоб на спілку з королем угорським Людовиком захопити галицько-волинські землї, видерши їх від Любарта. З того вивязалась довга й затяжна боротьба, більш як на трицять лїт, і сильно звязала литовських князів в їх заходах коло збирання „руських земель.“ Аж раптом польсько-литовська унїя — ожененнє Ольгердового сина Ягайла з донькою Людовика, що був королем угорським і польським, і звязане з тим сполученнє в. кн. Литовського з Польським королївством в одну державу замінило конкуренцію Литви й Польщі на сходї на тїсну спілку і взагалї зробило повну зміну в полїтичних відносинах на сході Европи.

Такі династичні обеднання, дивні на наші нинїшні понятя часто практикувались в тих часах. Через шлюби, посвояченя або умови сходилось кілька корон на одній голові і краї нераз доволї далекі між

собою і ґеоґрафічним положеннєм і своїм укладом входили в державний звязок. Прилучуваний край при тім звичайно забезпечував собі недотикальність своїх законів та порядків, свою автономію, а владуща аристократична верства користила з сеї нагоди, щоб від нового володаря виторгувати ріжні пільги в обовязках та політичні права. Так обєдналась була Угорщина з Польщею в одно під Людовиком угорським після смерти Казимира, на основі династичної умови, яку вони між собою уложили: як не буде синів у Казимира, то його королївство спадає на Людовика, і навпаки. Так обєдналась Польща з Литвою після смерти Людовика, що теж не мав синів і його доньку і наступницю польські пани висватали за литовського князя з тим, що він за се прилучить Литву до Польщі й иньші їх умови сповнить. Так з кінцем того-ж віку обєднались разом держави скандинавські. Так обєдналась в XV в. Чехія з Угорщиною, а пізнійше обидві вони обєднались з Австрією. Часом такі обєднання стояли недовго — як од те обєднаннє Польщї з Угорщиною; часом навпаки: наоколо династичного звязку творились всякі иньші і така династична чи політична унія трівко проходила в житє народів на довгі часи й творила в нім важні зміни. Така була унія польсько-литовська й австрійська.

Литва, що правда, не обєдналась в одну державу з Польщею так зараз по тім як Ягайло одружив ся з Ядвіґою в 1385 роцї. Ягайлів брат у перших, Витовт забрав собі власть на Литві й правив нею самостійно, признаючи Ягайла своїм зверхником більш по імени. Але все-ж політичний і воєнний звязок сих держав дуже значно підняв їх сили й значіннє. Се відчулось і в відносинах до Німців і в суперництві з Москвою на сході — тим більше що Москва з кінцем XIV в. з смертю Дмитра Донського навпаки переживала деяке політичне ослабленнє.

65. Держави Московська й Польсько-литовська в XV і по XV в. Наслїдком описаних подій історія Східньої Европи з кінця XIV в. на довгий час стала історією головно сих двох державних орґанізацій: в. кн. Московського і Польського королївства, з котрим вважалось обєднаним в. кн. Литовське; історією їх розвитку, поширення, конкуренції між собою та боротьби з тими внутрішніми поневоленими елементами, що силувались вибитись з-під власти одної чи другої держави.

Хоч Литва з Польщею довго ще фактично зіставались двома окремими державами, обєднаними одною династією, і одною державою вони стали властиво тільки з XVI в. (головно від так званої Люблинської унії 1569 р., що зіставила Литві тільки деякі зверхні прикмети державности, а фактично позбавила її всякої самостійности), проте політика їх і зверхня і внутрішня в головнім була спільна. Бо крім ди-

настії і правляща литовська аристократія. прийнявши разом з Ягайлом католицьку віру, потягла до Польщі й не хотіла з нею розривати (тільки литовську державність і з нею свою владущу ролю хотіла забезпечити). Католицька церква, орґанізована Ягайлом та Витовтом, і чужоземне міщанство по містах, ними розмножене, теж з усеї сили підтримувало звязь Литви з Польщею.

Відсунене ними від усякого впливу боярство українське та білоруське підтримувало тих литовських княжат, які хотіли відірвати Литву від Польщі й йому обіцювало привернення давнійших впливів і зна-

41. Початок італійського відродження. Тріє царі.
Скульптура Нікольо Пізано (XIII вік).

чіння (яке воно мало перед Ягайловою унією). Пробувало відірвати українські та білоруські землї від Литви, за помічю Москви головно) по части й Волощини, але відірватись йому не вдалось, і польські впливи, польське право й культура набирали все більшої сили, особливо між панством, котрому вони приносили особливі користи.

Бо разом і з сим проходили глибокі зміни в політичнім і соціяльнім устрою Польщі й Литви: вони все більше ставали державами аристократичними, чи навіть оліґархічними. Початком тому поклало польське панство, виторгувавши від Людовика угорського за те що признала його польським королем по смерти Казимира). такі пільги. що на ніщо зводили дотеперішні податкові та військові обовязки шляхти

(Кошицький привилей 1374). Королї польські з сього часу мусїли мати згоду шляхти, щоб узяти податок з шляхетських підданих або покликати її в заграничний похід, і шляхта користала з того, щоб крок за кроком обмежати права короля, а розширяти свої. Стало нарештї так, що без дозволу шляхетського сойму король не міг нїчого зробити, власть королївських урядників зійшла на нїщо і шляхта правила державою й видавала закони по своїй вподобі. Такі права, на польський взірець дістало й панство литовське.

Се потім приготовило полїтичний упадок Польсько-литовській державі, але в XV в., поки ще шляхотський сойм не позбавив короля та великого князя всякого значіня, сього не було помітно. Навпаки, Польща і з нею Литва переживали блискучі часи полїтичних успіхів. Ягайло й Витовт спільними силами Польщі й Литви задали смертельний удар свому одвічному ворогови, пруським лицарям: 1410 р. погромили вони лицарське війско під Ґрінвальдом і зломили сим силу Прусії; пруські міста піднялись против лицарства і воно кінець кінцем піддалось під власть Польщі. На полуднї під зверхнїсть Польщі піддалась Молдава. Угорщина вибрала своїм королем польського короля Володислава, Ягайлового сина; чеські гусити шукали помочи Польщі й Литви, пізнїйше Чехія вибрала своїм королем другого польського королевича Володислава (в 1470-х рр.) потім ще й Угорщина піднесла йому свою корону, так що Ягайлова династія мала з кінцем столїтя в своїх руках величезні краї: Білорусь, Литву, Польщу, Україну, Молдаву Угорщину, Чехію. Але сим династичним успіхам не відповідали глибші й певнїйші полїтичні сили, й блеск сей скоро проминув.

На сходї особливими успіхами зазначилась доба Витовта. В сім часї Литва підбила з дебільшого ті спірні землї, що лежали між Литвою й Москвою. Витовт поскидав тих князїв, які були по білоруських та українських землях, привів сї землї до тїснїйшої залежности від литовського правительства. Але поширюючи в них католицтво, надїляючи всякими привилеями католиків і відсуваючи православних, він захитав привязанне білоруського й українського елементу до Литви й тим підірвав моральні сили своєї держави: викликав той потяг до московської помочи, про котрий згадано було вище, й приготував перевагу Москви над Литвою. Під кінець столїтя вона зазначила ся зовсім ясно.

В середині столїтя Москва вийшла з своїх внутрішнїх замішань. Правнук Димитра Донського Іван III високо підніс власть великокняжу. Він оженив ся з візантийською царівною і старавсь поставити себе на взірець візантійського цїсаря. Розвивають ся погляди, що Москва, як найбільша православна держава, мусить уважатись історичною наступницею Візантії, що саме тодї впала в руки Турків: Москва се „третий Рим“ (Царгород називав ся „новим“ себто другим Римом),

на московського князя перейшли права візантійського цїсаря. По троху він починае вживати й титулу царя, себто цїсаря. В звязку з сим московське правительство постаралось покінчити з залежністю від татарського хана, чи „царя“, як його величали досї в Московщинї. Золота орда за сей час дуже ослабла, похід її на Москву, щоб привести московського князя до давньої покори, в 1480 р. скінчив ся зовсїм нещасливо, Москва звязалась з татарським ханством кримським, що відірвалось від Золотої орди в середині столїтя, і з нею добила Золоту орду.

Разом з тим Москва незвичайно поширила свої теріторіяльні володїння. Іван III підбив до решти й люто знищив Новгородську республїку, повиводив до московських земель новгородських бояр, а їх землї роздав своїм Московцям. Син його Василь III зробив кінець республїцї Псковській. Підбито князївства Тверське й Рязанське. Разом з Новгородом взято до рук московських величезні землї північні: басейн північної Двини й Ками, й московські впливи почали поширюватись за Уралом.

При тім як раз навпаки Польщі-Литві на Московщинї правительственна, великокняжа, або царська, як вона починала називатись, власть не слабла, а скріплялась, касувала старі права підручних княжат та бояр ставала необмеженою, на взірець татарської, ханської. Се й скріпило перевагу Москви над Литвою, коли той внутрішнїй розділ в в. кн. Литовськім привів до того, що українські та білоруські княжата та бояре стали шукати помочи Москви против Литовсько-католицького панования. Москва приймае ролю протекторки православних против силування до католицтва, і хоч українським та білоруським панам не вдалось за помічю Москви відірватись від Литви, то московським князям пошастило, користуючись сими повстаннями, забрати від Литви значні пригряничні простори: землї сіверські, Смоленськ, і московські князї прийняли титул „всея Руси“ та не криючись проголосили свої претензії на всї землї колишньої Київської держави, як свою „отчину“.

Не мало помогло Москві в сій боротьбі становище Кримської орди, що орґанїзувалась незадовго перед тим, і щоб знайти собі поміч против Золотої орди, піддалась під власть турецького султана. Москва звязалась з кримським ханом а Литва з золотоординським. Тому кримські хани стали ворогами Литви, за порозумінием з московським князем пустошили українські землї, що належали до Литви і тут справдї виявилась вся внутрішня слабість її: вона не могла відбитись від Москви, не могла відборонити своїх українських провінцій від Кримчаків. Литовське панство, побачивши таку свою безсилість тим більше стало горнутись до Польщі — але се викликало тим більшу зне-

хочення серед громадянства білоруського й українського й ослабляло Польсько-литовську державу, особливо на випадок яких небудь конфліктів з Москвою.

66. Чехія, Угорщина, Австрія. Кілька разів протягом XIV і XV вв, як ми отсе бачили, Угорщина й Чехія звязувались то між собою то з Польщею: Угорщина в сих звязках шукала помочи против турецького наступу, Чехія против німецького заливу, але сї звязки не утримались, а натомість далеко міцнійшим й тривкійшим звязком пограничили сї краї звязати з своїми землями австрійські Габсбурги.

Чехія під панованнем люксембурґської династії пережила кілька блискучих моментів своєї історії, особливо за панування другого з королїв сеї династії, що був ґерманським імператором під іменем Карла IV. Він дуже мало дбав про інтереси імперії, а всї свої цїсарські впливи використовував на піднесеннє й прославленнє свого чеського королївства (один з його наступників висловивсь про сього Карла, що він був для Чехії батьком, а для імперії вітчимом). За його часів Прага стала немов столицею імперії. Карло прикрасив її гарними будовами, заснував в ній університет на взірець паризького, добив ся для празької епархії самостійности від нїмецьких архієпископів, прилучив до Чехії ряд сусїднїх земель. Чеський нарід дуже підняв ся культурно й економічно, і тим прикрійше став відчувати сильне знімченнє країни, що розвивало ся разом з тим економічним та культурним поступом.

Огнищем чеського національного руху став той новий празький університет, а приодяг ся сей рух, в дусї того часу, формою релїґійною: проповідю против хиб папства й вищого духовенства. Найбільш яскравим і талановитим проповідником сього руху був богослов Ян Гус, професор празького університету. Досить довго його підтримував королївський двір, але кінець кінцем на жаданнє католицького духовенства його видано на суд собору, як єретика, засуджено і спалено в Констанції, 1415 р. Але се стало тільки початком великого релїґійно-національного руху, що вилив ся в повстаннє, а потім в завзяті народні „гуситські“ війни против католицької церкви. Німців і нїмецької династії. Папи й цїсарі підіймали против гуситів хрестоносні походи, вживали всяких заходів; гусити шукали помочи в Польщі та в Литві. Кінець кінцем їх погромлено, але національний рух таки не переставав і Чехія все століттє зіставалась вогнищем усобиць і партійної боротьби.

Се розбудило у сусїдів охоту на чеську корону: добивались її володарі польські, угорські, австрійські — сї й заволоділи кінець кінцем.

Для Угорщини з того часу, як Турки заволоділи Сербією, все оберталось коло оборони від Турків. Угорські королї брали провід в хрестоносних походах против них; на довгий час Угорщина стала забороло Европи від Туреччини. Були в сїй боротьбі епізоди сумні

і блискучі. Героєм її прославивсь Янош Гуніаді, і син його Матвій, прозваний Корвіном, був за батькові заслуги вибраний королем в середині XV в. Правлїннє його стало епохою найбільшого розцвіту національного житя й культури Угорщини, найславнїйшою добою її в памяти потомства. Хоч завдячав він свій вибір аристократії, Корвін не попускав їй, завів лад в адмінїстрації, упорядкував військо, поширив теріторію держави коштом Чехії й Австрії (навіть переніс був свою столицю до Відня). Богато зробив і для культури в своїм краю.

Після нього, щоб обєднати угорські землї з чеськими, угорські пани вибрали королем своїм Ягайлового внука Володислава, що був королем чеським, і після нього обидві сї корони спали на його малолїтнього сина Людовика. Його іменем правили своїми краями магнати, як хотїли, а дійшовши лїт сей Людовик згинув в війнї з Турками, що воювали Угорщину, і тодї заявив претензії на сї корони Фердинанд Габсбурґ, як свояк Людовиків.

Ґеоґрафічні обставини, дунайська річна система і всякі з тим звязані звязки справдї тягли сї краї: Австрію, Угорщину, Чехію до тїснїйшого обєднання, і коли оден з них приходив до сили, то зараз силкувавсь так чи инак запанувати і над иньшими краями. В XIII в., як ми бачили, удалось Отокарови чеському заволодїти австрійськими землями, коли-ж прийшли до сили Габсбурґи в Австрії то почали заходи, щоб забрати Чехію та Угорщину. Се вже було і вдалось їм раз, ще 1430-х роках, але та лїнія Габсбурґів скоро вигасла і з нею той звязок розірвав ся. Аж сто лїт пізнїйше вдалось Габсбурґам його відновити, подвійним шлюбом внучат імператора Максіміліана габсбурґського з донькою й сином Володислава, короля Чехї й Угорщини. Коли Володиславів син Людовик згинув, його шваґер Фердінанд габсбурґський (внук Максіміліана), жонатий з Людовиковою сестрою, був вибраний чеськими й угорськими маґнатами за короля (1526). Таким легким способом дістались Австрії сї краї, і потім хоч часами хотїли вже й розвязатись з нею, то вона їм сього не попускала.

Саме вже прилученнє сих двох країв зробило-б Австрію великою силою. Але незадовго перед тим, через такі-ж зручні шлюби австрійським Габсбурґам удало ся прилучити до своїх австрійських волостїнь спадщину бурґундську й іспанську. Максімілїан був сам ожененний з наслїдницею бурґундських володїнь, а сина свого Филипа Гарного оженив з наслїдницею володарів обєднаної Іспанії Фердинанда араґонського й Ізабелї кастїльської. Бурґундська спадщина принесла Габсбурґам Нїдерлянди (теперішню Бельґію й Голяндію), що були тодї найбільш промисловою й богатою країною, а спадщина іспаньска дала їм разом з Іспанією її нововідкриті заморські кольонії, що стали копальнею золота для тодїшньої Европи. Коли ще до сього прилучились

землї чеські та угорські і всї отсї великі й ріжнородні володїння обєдналися в руках Филипових синів, а Максіміліанових внуків, з них старший, Карло, дістав спадщину іспаньско-бурґундську, а меньший, Фердинанд — землї австрійські, до котрих він потім долучив Угорщину й Чехію, то Габсбурґи стали безперечно найславнїйшою й наймогутнїйшою династією Европи. Тепер всїми своїми силами і впливами вони могли скріпити своє родове володїнне австрійське і закріпити свої впливи і власть в новоприлучених землях дунайських — угорських та чеських.

67. Нїмеччина. Могутний рух на схід, що так поширив границї нїмецького розселення і культури, припадав на часи найгіршого упадку полїтичного ладу й житя в Нїмеччинї, і в значній мірі був навіть наслїдком сього гіркого стану, що змушував нїмецьку людність кидати насиджені місця й брести в світ за очі. Поставивши собі такі широкі, світові задачі, як відновленне унїверсальної імперії, опіка і контроля над католицькою церквою, оборона християнства, зібранне старих володїнь імперії (опанованне Італїї) і т. инше, — Нїмеччина не подбала відповідно про уставленне ладу у себе дома і стала в сї часи, XIII—XIV вв., одним з найбільш неорґанїзованих, запущених і безладних країв.

Імператорсько-королївська власть упала в вічній погонї за широкими завданнями, для котрих приходило ся робити все нові уступки князям і васалям, щоби добути у них поміч для далеких походів. Останнїй великий імператор Фрідріх II, шукаючи прихильности князїв, роздарував їм майже до останку всю решту давнїх королївських прав, так що з сеї епохи (перша половина XIII в.) нїмецькі князї вийшли майже самостійними володарями, папська клятва, кинена на Фрідріха в останнє в 1245 р., послужила початком фактичної анархії в Нїмеччинї, яка потягнула ся на довго.

Щоб не дізнати якихось обмежень своєї незалежности з боку цїсарської власти, князї Нїмеччини умисно вибирали на цїсарство володарів другорядних, малозначних, або з яких небудь стороннїх династій в родї анґлїйських, іспанських, — які часом навіть і не заглядали до Нїмеччини. А для місцевих князїв, котрим діставала ся корона, найвища мудрість полягала в тім, щоб, не зачіпаючи ся з князями — у всїм потрапляючи їм і не підіймаючи нїяких претензій, користати з свого цїсарського титулу для улїпшення своєї власної фортуни — придбання яких небудь відумерлих (вимрочних) або конфіскованих володїнь — так от Габсбурґи дістали Австрію, Люксембурґи Чехію.

Навіть „римських походів“ до Риму для коронації не відбувано довгий час, після того як клятва впала на Фрідріха II. Аж за 60 лїт

Генрих VII люксембурґський вибрав ся в сей коронаційний похід. Розбудив тим мрії старих прихильників універсальної імперії, між ними й великого Данта — і показав тільки повну безсильність сеї імперії перед старими завданнями її.

Але упадала не тільки власть імператорська. Розклад і упадок захопив також і старі племінні герцоґства, що давнійше становили ті стовпи, на які спирала ся власть короля-цісаря. Вони поділили ся, помножили ся і загубили ся в ряді иньших князівств. Феодальний устрій роз'їв державну будову до самих підвалин. Вона перетворила ся в купу несчисленних територій — де князівства, епископства, монастирі, міста й прості „барони імперії“, себто такі лицарські маєтки, які підлягали безпосередньо тільки імператорови, творили вповні самостійні держави, не мали над собою ніякої власти з того часу, як власть імператора фактично стратила всяке значінне.

Разом з тим взагалі зникли всякі звязки правні, всякий закон і контроля. Запанувало „право кулака“, як його називали, і воно дало себе почути не тільки низшим верствам (зн. розуміеть ся, дало ся в знаки перед усім і найгірше) але й самим вищим, превілеґіованим приходило ся гірко, як вони мусїли відложити всякі надії на справедливість і уповати в усїх справах тільки на силу своїх уоружених слуг і на міцні мури своїх замків. Серед громадянства зникли всякі ідеальні кличі, всякі завдання загального добра. Слїдом за цісарством стратив свої впливи й авторитет другий речник універсальности — папство. Задавши останній удар імперії, воно слїдом поникло само, і з початків XIV в. починаеть ся сімдесятилїтня „вавилонська неволя“ пап Авіньоні (§ 70), коли всякий авторитет їх упав. Захитались самі підвалини середньовічного житя — його ідеалів і провідних завдань.

Пробу реформи імперського ладу підняв був Карло IV. За порозумінием з князями він видав в 1356 р. імператорський закон (так звану „золоту булю“). Вона займала ся перед усїм порядком виборів імператора (його мали на далї вибирати тільки сїм князів — три архіепископи і четверо світських князів, і вони дістають титул князів-виборців, або курфірстів). По при се закон пробував обмежити самоволю князів, їх приватні війни, — але неприхильно ставив ся до самооборони суспільности і забороняв союзи городів.

Тим часом такі союзи були єдиною обороною проти безправства і насильства. Все, що може, орґанізуеть ся тепер в спілки і союзи. Городські союзи, не вважаючи на заборону „золотої булї“, розвивають ся далї. Орґанізують союзи лицарі. Творять ся широкі орґанізації селянські — такою був Швайцарський союз завязаний з початком XIV в. Пізнійша леґенда прикрасила його початки ріжними казочними подробицями, (як от переказ про Вільгельма Теля). А факт той, що

три округи в Альпах, з селянською людністю, Урі, Швіц і Унтервальден були піддали ся в XIII в. від охорону Габсбурґів, ще як вони були незначними сусідніми ґрафами, але ті, ставши володарями Австрії й сильними князями, стали обмежувати сї сільські громади в їх старих правах. Роздражнені тим селяне уложили між собою вічний союз оборони і підтримувані князями баварськими, відборонили ся від Гасбурґів, погромивши їх військо. До сього союзу потім пристали сусідні міста — Люцерн, потім Ціріх і Берн, і так орґанізував ся Швайцарський союз.

68. Італія. Такий же складний, мозаїчний образ, як сучасна Німеччина, представляє собою Італія сих віків (XIII—XV). Тільки се роздробленнє і ріжнородність тутешнього полїтичного і суспільного укладу незмірно більше переповнені внутрішнім напруженнєм житя, в яким зароджують ся цінні завязки нової Европи. „Історія кождого міста Італії в середнїх віках — се історія цїлого народу“, як справедливо висловив ся старий історик середньовічного житя північної Італії. Сї місцеві історії не меньше інтересні і важні в історії людської творчости, ніж грецьких держав-громад, і до нового житя, котрим живе сучасна Европа, вони приносять вкладки часом не меньше показні й важні для сучасности, ніж найбільш важні центри античного світу. Значінне Фльоренції для історії нового суспільного і культурного житя справедливо порівнювано з старими Атенами і пізнїйшим Парижом. А подібних (хоч і меньше важних) осередків Італія сеї доби мала кілька.

З початку перед вело з сього погляду Сіцілїйсько-неаполїтанське королївство, засноване в XI в. французькими Норманами на руїнах візантійських, льонґобардських і арабських володїнь (§ 41). Воно за весь сей час зіставало ся найбільшою полїтичною силою Італії, але крім того стріча ріжних культур на сім ґрунтї — французької з візантійською й арабською надала сій країні, її містам і королївському дворови дуже важне місце в італїйськім культурнім житю. Відси в XIII і XIV вв. ішли нові, живі, культурні течії в мистецтві, в науцї, в лїтературі, в полїтицї. З полїтичного становища се королївство також дуже інтересне: се був перший взір нової европейської держави, з сильною королївською властю на руїнах придавленого феодалїзму, з постійним військом, з бюрократичним, централїстичним устроєм і з новими понятями про королївську власть, її необмеженість і вищість від усяких практик і прав. Такі погляди розвинули тутешні „леґісти“, учені юристи, що студіювали римське право і з нього черпали сї нові понятя, які широко пішли потім в полїтичне житє Европи.

Але по тім як папи завзялись знищити тутешнїх Гогенштавфенів і напустили на Неаполь Французів, Сіцілїйсько-неаполїтанське коро-

лїство під панованнем французьким, а потім іспанським стало упадати політично, а далї й усяке культурне житє в нїм заглохло — стали сї краї навіть гнїздом темноти й реакції.

Церковна, папська область, що протягала ся між полудневою й північною Італїєю, грала невелику ролю в новім культурнім і суспільнім руху Італїї. Полїтичне ж значінне сеї папської держави в італїйськім житю

42. Йоаким і пастирі. Фреска Джото в Падуї.

було дуже змінне. Протягом двох столїть, від половини XI до половини XIII в., папи грали велику ролю. Звичайно вибирано їх у сїм часї з прирожденних Італїйцїв і вони виступали як протектори національного житя Італїї й оборонцї її від претенсій ґерманських королїв, як проповідники проґрами „Італїя для Італїйцїв“, і від того часу не бракувало італїйських патріотів, які вважали виходом з полїтичного

роздроблення Італії зібрание її в одну політичну систему під проводом папи.

Але з другої половини XIII в. авторітет і впливи папства починають сильно упадати. В самій церковній держав' папам не стає житя від місцевих династів і баронів. Після тяжких зневаг, яких прийшлось їм дізнати від них папа Климент V. Француз з роду, вибраний під впливом французького короля, переніс папську резіденцію і кардинальську колеґію до Франції, осів ся в Авіньоні (1309), і тут папи зіставали ся потім сімдесять літ — се так звана „вавилонська неволя папства". Ся переміна дуже підорвала взагалі папський авторітет, бо Рим і папи здавали ся понятями нероздільними Римови й його історичним традиціям папи завдячили своє значінне, а в своїй авіньонській резіденції вони попали в дуже сильну залежність від французького короля. І в очах італійського громадянства папи богато стратили, бо тепер се були Французи, люде Італії чужі. А коли на решті папа Григорій, послухавши накликів з Італії, вернув ся назад до Риму (1377), і слідом помер, — зявило ся нараз два папи, оден в Римі, другий в Авіньоні. Одні краї й епархії признавали римського, другі авіньонського, й так наступила „велика схизма", яка потягнула ся близько сорок літ, бо на місце обох пап, римського і авіньонського, тутешні колеґії кардиналів далі вибирали все нових пап, які знаходили собі прихильників. Аж 1417 р. констанцький собор відставив обох пап і вибрав третього нового, котрого й признано скрізь І тільки пройшовши потім через огонь боротьби соборів з папством (що теж привела була до нової, тільки не довгої схизми з двома папами) папи осідають на римськім престолі сильно і мiцно — з середини XV в.

В другій половині XV в. ряд талановитих пап-правителів приводять до ладу землі церковної держави і громадять економічні й военні сили на службу своєї політики. Иньші, виховані в дусі нового італійського гуманізму, прикрашають свою резіденцію красою відродженої італійської штуки: збирають визначнійших малярів, скульпторів і архітектів сучасної Італії до Риму і прикрашають його творами штуки. Але сам Рим не витворив у себе ніякої артистичної школи не дав ніяких визначних сил ні в мистецтві, ні в літературі. В італійських землях на північ і захід від папських володінь упадок власти і впливів німецьких королів дав початок страшній війні всїх против усїх. На смерть били ся ріжні князївства, які потворили ся на руїнах колишнього королівства Італії, з володарями з ріжних бічних потомків старої династії та її васалів. Бороли ся міські громади вибиваючи ся з під власти сих князів яко цісарсько-королівських намісників, що сиділи по сих городах. В самих мурах міст зводили ся тяжкі й затяжні війни міщанськими орґанізаціями — купецькими і промисловими цехами і шля-

хецькими родами, що жили по містах і давнійше держали в своїх руках управу міста.

Богато в сій боротьбі і в тім економічнім і культурним суперництві, що розвивалось разом із нею, подібного у міських республік Італії з античною Грецією. Значінне культурних центрів з поміж тутешніх держав і державок здобули собі особливо: Піза, Сієна, Фльоренція, Венеція, Мілян. Особливо велике значінне мала Фльоренція, тому її історію треба знати хоч трохи.

Вже доба хрестоносних походів зробила Фльоренцію важним промисловим і фінансовим центром: фльорентийські фабрики шовкових і вовняних виробів і фльорентийські банки здобувають собі світову славу. З кінцем XII в. Фльоренція стає на чолї тосканських міст, як Мілян на чолї льомбардських. Демократизація її устрою переходить поволї і тяжко, серед бурхливих усобиць, в XIII і XIV вв., а разом з тим в завзятій боротьбі вона поширює свої володїння в Тосканї — захоплює побереже, знищивши свою головну суперницю Пізу. Період крівавих усобиць і війн устає тільки з тим, як правлїнне захопила (в початках XV в.) фамілїя Медічі — світовий банкірський дім, на чолї которого стояли дуже зручні і талановиті люде. Вони тримали ся обережно, не порушаючи республїканської орґанїзації й уникаючи всякої видимости самовластя — поводили ся на зверх наче приватні люде. Тільки Льоренцо Медічі, четвертий в сім рядї володарів, прозванний Величним (Magnifico), при кінцї XV в., став держати себе вже як володар, без церемонії розпоряджуючи ся міськими фондами як своїми і гойно тратячи їх на роскіш, виставність — і твори мистецтва, на опіку науцї й лїтературі, що прославили його часи як епоху найвищого їх розвою. В XV в. Фльоренція стала найбільшим огнищем культури й мистецтва. Спокій, уставлений Медічі, і матеріяльні богацтва придбані торговельним і культурним зростом міста, дали змогу вилити ся в незрівняній артистичній (також і лїтературній) творчости духовим силам, розвиненим попереднїм періодом боротьби.

Але по смерти Льоренца зараз наступив крах. Вибухнуло повстанне против його нездатного наступника. Загальне невдоволенне знайшло свій вираз у проповіди славного аскета — домінїканина Джіролямо Савонаролї против роскоши і неморальности сучасного житя й мистецтва. Пізнїйше, в XVI в. Медічі знову захопили правлїнне і утвердили ся в нім, головно за помочю талановитого папи з роду Медічів, Клімента VIII. Дано їм титул дуків Фльоренції (Тоскани); старі республїканські форми були покасовані. Власть дуків була поширена і на ті части Тоскани, які зіставили ся по за володїннем Фльоренції. Але ввійшовши в рамки звичайного князївства, скінчила вона той славний період свого культурного значїння, яке звертало на неї увагу.

69. Анґлія. Тим часом як центральна Европа переживала часи політичного роздроблення, великі одноцільні національні держави формують ся на крайнім заході її. Насамперед Анґлія, потім Франція, нарешті Іспанія. Їм належить головна роля в політиці сих часів, XIV—XV вв.

В Анґлії Вільгельм Завойовник (§ 55), відобравши землї від анґльо саксоньскої аристократії, роздав їх в лен своїм лицарям, але держав міцною рукою не тільки підбиту саксонську людність, а й своїх французьких (норманських) васалів, які мусїли міцно тримати ся його, боячи ся повстання підбитої людности. Крім того сильно підтримувало його французьке духовенство, котрому роздав він важнїйші місця в анґлїйській церкві з їх великими володїннями. Сини його вели далї сю полїтику скріплення королївської власти. Шлюб його сина Генріха з прінцесою, що походила з старої саксонськоі династії, скріпив його повагу в очах людности.

Але з ним вимерло потомство Вільгельма і по двадцятилитнїх замішаннях корона перейшла по жіночій лінії до французьких ґрафів Анжу. Перший з них, Генріх Плянтадженет (від р. 1154), державець великих володїнь у Франції, чоловік дуже амбітний і енерґійний, сильно заходив ся коло викорінення феодальної самоволї, яка завела ся під час усобиць. Але при тім посварив ся з духовенством, і убийством примаса анґлїйської церкви, Томи Бекета, так підорвав свій авторітет, що його вже не могли потім підняти сини: ні славний лицар авантурник Річард Львине Серце, ні тим меньше його наступник Джон (Іоан) Безземенльний — чоловік дїйсно безталанний.

Йому прийшло ся вести тяжку війну з талановитим французьким королем Филипом-Авґустом, що напосїв ся на його французькі володїння, а при тім надало йому зачепити ся ще з другим рівно небезпечним противником, Інокентієм III, що за короля кинув клятву на все Анґлїйське королївство. Се викликало велике невдоволенне на короля Джона, і тодї він впав в протилежну крайність; упокорив ся перед папою, передав йому корону і прийняв її від його як лен папського престолу. Се тільки збільшило невдоволенне суспільности, і кінець кінцем стративши терпеливість від поборів на війну і всяких иньших самовільств і надужить, барони північної Анґлїї повстали против короля. Тодї все обернуло ся против нього і щоб замирити загальний рух, він мусїв підписати передложену йому повстанцями „велику хартію вільностей“, шо мала забезпечити від надужить королївської власти не тільки баронів, а всї взагалї верстви держави (1215 р.). Король обіцяв на будуче не арештовувати свобідних людей і не відбирати у них майна инакше як по рішенню перів — суда зложеного з осіб тої же самої верстви, до котрої належав обвинувачений. Права церкви

і міст потвержували ся на будуче. Податки і підмоги для королівського скарбу могли бути зібрані тільки за згодою з'їзду васалів. І щоб сї постанови король сповняв, уставляла ся на будуче комісія з баронів, які мали зараз покликати до збройного повстання, коли-б король свої обовязання переступив. Ся хартія послужила основою англійської конституції, а з тим і взагалі европейського конституційного житя.

Забезпеченне права оружного повстання в хартії мало своє повне значіннє, бо король Джон, підписуючи її, зовсїм не мав заміру сповняти. Визволивши ся від повстання, він зараз же зібрав військо і почав війну з баронами, а ті звернули ся по поміч до французького короля. Король Джон умер в сїм часї, а реґент, що мав правити іменем його малолїтнього сина Генріха III, зараз же потвердив хартію. Коли-ж новий король — чоловік пустий, як і його батько, дійшовши лїт, став також поступати самовільно, не рахуючи ся з хартією — підняв против нього повстаннє, ставши на чолї анґлійських баронів, оден з французьких виходнів (яких багато було на королївськім дворі) Симон де Монфор. Генріх, як його батько, теж пішов на обіцянки, а коли визволив ся від повстання, хотїв пустити все в непамять. Але Монфор погромив його, взяв в неволю і ставши реґентом, орґанізував державну раду з десяти душ, а крім того для важнїйших справ збирав на зїзд окрім баронів і вищих духовних також депутатів від усеї свобідної людности Анґлії — по двох депутатів лицарського стану від кожного округа (ґрафства) і депутатів від міст. Сей перший анґлійський парлямент скликано 1265 р. Монфор вважав ся його фундатором і анґлійське громадянство з великою вдячністю згадувало його.

Але й після сього не від разу війшло в звичай та обовязок для королїв скликати парлямент. Не раз іще анґлійським баронам доводилось підіймати повстаннє, щоб повчити короля, аби він не збирав податків без згоди парляменту. Се їм кінець кінцем удалось завести, а що а кінцем XIII, в XIV і XV в. королї анґлійські вели довгі й завзяті війни, підбиваючи Вельс, Шотляндію, Ірляндію, правуючись з французькими королями за свої володїння у Франції, то їм волею чи неволею приходилось скликати парлямент дуже часто, щоб дістати його згоду на податок для походу, а при тім вислухувати заміти й сповняти бажання що до правлїння країною. Особливо з сього погляду мала велике значіннє довга, так звана „столїтня" війна з Францією, що почавши ся в 1330-х роках з перевами і тяглась більше нїж сто лїт і вимагала великих коштів для далеких походів.

За сей час парлямент внутрі орґанізував ся: подїлив ся на дві палати, в верхній засїдали епископи і барони (льорди), все ті самі — так що се право певних льордів засїдати в верхній палатї стало дїдичним, переходило з батька на сина. В нижній палатї засїдали ви-

борні депутати ґрафств і міст. Право „рішати державні справи і давати поради королеви“ признавало ся тільки за верхньою палатою, нижня мала тільки „давати свою згоду і сповняти“. Але прийняло ся, що нижня палата в формі покірних прошень королеви (петіций) заявляла свої бажання і доти не призволяла на податки, поки не діставала на ті бажання королївської згоди, що робила їх законом, — инакше сказавши, здобула собі законодатну ініціятиву. Так само силою практики парлямент здобув собі право контролї над шафованнєм податками і управою взагалї, і право суду над королївськими дорадниками — міністрами.

В сій довгій і упертій боротьбі з королями за права і в тих війнах з Францією довершилось обєднаннє в одну анґлїйську націю Французів-завойовників, наведених Вільгельмом Завойовником, і підбитих ними Анґльо-саксів. З мішань слів і форм ґерманських (саксонських) і романських (французьких) зложилась нова анґлїйська мова і з XIV в. війшла в загальнє уживаннє. На другу половину сього столїтя припадає дїяльність першого визначного анґлїйського письменника Чосера, автора оповідань з сучасного житя („Кентерберийські оповідання“).

Національні відносини таким чином були полагоджені і справа політичної свободи вийшла на певний шлях, але Анґлії приходило ся перейти ще через сильні соціяльні заворушення. Парлямент був зложений з представників вищих і середнїх верств: аристократії, дрібного лицарства і заможнього міщанства. Селяне і робітнича верства не мали в нїм своїх відпоручникв, і се показало себе на соціяльній політиці парляменту: свої законодатні права він захотів обернути не тільки на обмеженнє королївської самоволї, але й на поневоленнє низших верств. Привід до сього дала чума, або так звана „Чорна смерть“, що в середнїх десятилїтях XIV в. обійшла всю Европу, страшенно винищила людність і зменьшивши дуже сильно число робочих рук, викликала всюди дуже великі економічні зміни. Тому що в Анґлії кріпацтво вже перед тим вивело ся і з розвитком грошового господарства заміннло ся чиншом, а кріпацька робота наємною, — зменьшеннє робочих рук привело за собою зріст цін наємної праці і недостачу її. Парлямент ухвалив закони против сього — позаводив такси робочої плати і робочий примус. Се викликало сильне невдоволеннє в народї.

До сього прилучив ся релїґійний рух. Богате, роскішне житє вищого духовенства вже перед тим викликало нарікання. Тепер против роскоши і роспусти вищих духовних, а заразом против папства і всього устрою католицької церкви виступив з горячою проповідю оксфордський професор Вікліф. Його ученики, студенти та „бідні

священики", що проповідували евангельську бідність і рівність, розійшли ся широко по краю і стрічали великий послух серед народу.

Серед такого загального напруження заведенне поголовного податку на покритє видатків французької війни привело до повстання (1381 р.). Великі маси народу під приводом Вота Тайлера здобули Льондон, розбили вязницю, побили королївських міністрів і вельмож. Наляканий король, Ричард II, обіцяв сповнити жадання повстанців, але коли се трохи утишило повстанне, Тайлера вбито, ватаги його погромлено, а королївські уступки скасовано.

Повстанне не поліпшило долї народу. Нового закріпощення його, правда, не вдало ся перевести, але пішло беззе메леннe селянства. Наслідком дорогої цїни рук, а з другого боку — попиту на вовну, хліборобство все зменьшуєть ся, розвиваєть ся скотарство, землевласники не пускають більше своїх ґрунтів під толоку, дрібному селянському господарству приходить ся трудно, селяне продають свої ґрунти поміщикам, переходять до міст, які незвичайно зростають. Сі-ж маси безземельних дають матеріял для заграничних війн і внутрішнїх усобиць, які наповняють в Анґлії XV вік.

Після затишку в війнї, спричиненого внутрішнїми замішаннями в Анґлії, з початком XV в. знов поновлено війну в Франції, користаючи з тутешнїх усобиць, і ся війна протяглась аж до середини столїтя, та й перервалась без усяких здобутків, тому що в самій Анґлії почалась люта усобиця між двома лїніями королївської династії. Ся усобиця, звана війною білої рожі з червоною (одна з тих лїній що воювали, лянкастерська, мала в своїм гербі червону рожу, а друга, йоркська, рожу білу) потягла ся з перервами цїлих тридцять років, і в ній вигинули не тільки обидві лїнії династії, але й трохи не вся аристократія. Король Генріх VII Тюдор (з лянкастерської лїнії) що взяв правлїнне по сій усобиці, мав через те змогу обсадити своїми людьми верхню палату, і се зробило парлямент дуже згідливом. Король скликав його зрідка, не давав прийти до значіння. Аристократію тримав в руках, натомість ішов на зустріч інтересам торговлї й промислу, що став дуже розвиватись в сім часї. В результатї з замішань XV в. королївська власть вийшла незвичайно впливовою й сильною.

70. Франція. Протягом перших двох столїть панування династії Капетінґів їх володїнне — сей новий політичний центр Франції — зростало по маленечку на силах і розмірах. Союзниками нової династії були духовенство й міста, що в союзї з королем старались ослабити власть і самовільство сеніорів. В своїх володїннях Капетінґи повної самоуправи містам не давали, але з великою охотою помагали містам доходити свободи в чужих володїннях. Вони потвержували своїми привілеґіями права міст, котрих сї добивали ся від своїх сеніорів, і під-

тримували їх в спорах з ними. На поміч міст через те королї могли рахувати в усяких обставинах.

Засоби і сили зібрані поколїннями скупих і обережних попередників пустив в оборот сміливий і енерґічний король Филип II Авґуст, що засів на королївськім столї в 1180 р. Се був чоловік лукавий, двоедушний, жадний, неперебірчивий в способах. Але він був сміливий, йому удавало ся, і від нього веде свій початок обєднанне Франції і сила королївської власти. Користаючи з трудного положення анґлійського короля Джона Безземельного, він напав на його французькі володїння і за помічю міських полків і наемного лицарства погромив анґлійські війська і їх союзників, заволодів Нормандією й землями по Льоарі. Другий важний здобуток приніс йому хрестоносний похід, уряджений папою Іпокентіем на „еретиків“ альбіґенсів (альбіґойців) полудневої Франції. Проводирі хрестоносних полків страшенно знищили сю найбільш культурну країну Франції (тут найдовше державли ся традиції римської культури, права, промислу, і тут же почав ся розцвіт нової культури середньовіча, лицарські двори, нова поетична творчість). Але утримати ся тут вони не змогли і передали сї землї королеви. Володїння його таким чином зразу-ж зросли принаймні у трое; він аж тепер узяв рішучу перевагу над иньшими володїннями Франції й заложив сильні підвалини її обєднанню. В своїх нових землях він не роздавав ленів, а правив ними через своїх намісників, котрих зчаста переміняв, і тим запобігав відновленню феодальних відносин.

Але при своїх полїтичних успіхах Филип не мав морального авторітету — його полїтика була занадто брудна. Моральне усвяченне новій королївській силї надав другий визначний король сеї доби, внук Филипа, Людовик, що скоро по нїм настав королем і правив довго, в середнїх десятилїтях XV в. Він був завзятим оборонцем права і справедливости, особливо в судї, — і тим незвичайно підніс авторірет королївської власти (за свою справедливість і ще більше — за велику побожність він був прозваний Святим). У внутрішнїм устрою держави він зробив багато користного, що також скріпило державну будову і королївську власть.

По нїм, за кільканадцять лїт вступив на королївство третій великий король сеї доби збирання розсипаної Франції — Филип IV Гарний. Се був володарь подібний до Филипа II — незвичайно жадний, захланний, що конфіскував все для свого скарбу в інтересах розширення володїнь і скріплення своеї власти. Він прилучив до володїнь французької корони Шампань — найбогатший з країв французьких, славний своїми ярмарками і торговлею: Филип дістав його в посагу за жінкою. Придбав також Ліон від королів бурґундських. Відобрав від ґрафа фльяндрського його володїння — найбагатший край тодішньої

Европи, славний своїми промислами. Тутешнє міщанство одначе, як ми знаємо, дало добру відправу претенсіям Филипа, погромивши його військо (§ 69), і тільки частину сеї країни затримав він в своїх руках.

В своїй сміливій і непевній політиці Филип IV шукав спочутя і моральної опори суспільности. В найбільш трудних і відповідальних

43. Катедра в Фльоренції. Дзвіниця Джото і баня Брунелескі, найславнійша будова раннього відродження.

справах він скликав на з'їзд сеньорів, прелатів (вище духовенство) і депутатів міст. Діставав від них згоду на грошеві субсідиї і похвалу своїх планів. Наступники Филипа в тяжших справах також скликали сї зібрання, звані ґенеральними зборами станів (états généraux). Се було явище анальоґічне з анґлійським парляментом, але як ся інституція не була виборена, а явила ся з волі короля, так і пізнійше в добрій волї короля зіставало її покликати або не клпкати. Відпоручники станів не звязали ся в одноцїльну інституцію перейняту духом боротьби з королівським самовластем. Кождий стан вів наради осібно — осібно лицарі, осібно духовенство, осібно „третїй“ стан — міські представники (звичайно — старшини міської управи), і в своїх

рішеннях виходив з інтересів свого стану — тому й голос „станів" не мав такої моральної вартости, як анґлійського парляменту. Се виявило ся в великім конфлікті двох держав — столітній війні.

Привід до неї дало вимерте старшої лінії Капетінґів з смертю синів Филипа IV. Корона перейшла до молодшої лінії, ґрафів Вальоа, тоді король анґлійський, як внук Филипа IV по матери, заявив свої претенсії. Війна пішла нещасливо для Франції. Французькі королї були змушені раз-у-раз скликати ґенеральні стани, шоб дістати все нові податки й субсідії на військові потреби. Се нарештї знеохотило людність. При тім викликала сильне невдоволенне королївська політика: в противність Филипови IV і його синам, які опирали ся головно на міщанстві і пильнували його інтересів, Вальоа були прихильниками лицарства. Депутати міст виступили з сильними обвинуваченнями на королївське правлїнне. Їх завзято підтримувало міщанство Парижа, з „купецьким старшиною" Етьєном Марсельом на чолї. Коли стани розпущено, Марсель орґанїзував боротьбу і змусив правительство зібрати стани на ново. Тепер вони добились підписання „великого ордонансу", котрим заводило ся нове, конституційне правлїнне: стани мали збирати ся що два роки, без осібного скликання; податки мали уставляти ся тільки станами, збирати ся їх аґентами, і вся королївська управа мала бути під їх контролею (1357).

Але ся реформа була дїлом міщанства; лицарство й прелати ставили ся до неї холодно, навіть ворожо, і побачивши се, конституцію не виконувано. Тоді Марсель підняв в Парижі повстанне і вийшов в зносини з селянським повстаннєм (так званою жакерією), що підняло ся против сеньорів в північній Франції й виставило свого короля. Лицарство, котрому помогли в тім і анґлійські барони, задавило се селянське повстанне і залило кровю. Париж також здобуто, конституцію 1357 р. скасовано. Одначе король, Карло V перевів багато реформ в дусі жадань станів. Але правив самодержавно і замість станів скликав збори так званих „нотаблїв", себто визначних осіб з ріжних верств по власному, королївському вибору. Людність, утомлена всїм пережитим, не протестовала. Франція в другій половині XIV в. тїшила ся більшим спокоєм: правлїнне Карла V було добре, край розвивав ся економічно й культурно (на сей час припадає розцвіт паризького університету). Але нагода заведення конституційного ладу була упущена безповоротно.

В першій половині XV в. Франції прийшло ся пережити знов тяжкі часи. Почала ся справжня усобиця і Франція стала добичею оружних ватаг, що зводили бої виступаючи по сторонах того чи иньшого принца, а Анґлїя користала з того. Аж поява так званої „Орлеанської діви" — селянки Жанни д'Арк, що посилаючи ся на

небесні голоси і накази, з'явила ся перед дофеном і ставши на чолї його полку, визволила від облоги Орлеан, вивела з апатії француський нарід і зробила перелом в війні. Проголошено королем наслїдника, Карла VII і кінець кінцем зломлено анґлїйську силу й до решти вигнано Анґлїйців з Франції.

Що до внутрішнїх відносин, то з початку Карло VII дуже часто, трохи не що року збирав стани і радив ся з ними. Але деякі реформи переведені за згодою станів, для визволення від заграничної небезпеки і внутрішнього ладу, велико скріпили королївську власть і визволили її від залежности від станів. Таке було заведеннє безпосереднього податку з людности, — король збирав її з року на рік без ухвали станів, і стани не протестували. З сим податком король завів постійне (наємне) військо, на місце тих ватаг добровольців, що уїли ся до краю людности. Маючи гроші і військо він уже не потрібував станів і перестав їх скликати.

Син Карла VII, Людовик XI, чоловік незвичайно енерґічний і меткий, хоч лукавий і нелюдський, докінчив дїло відбудування держави по всїм попереднїм упадку. Всякими неправдами захопив багато васальних земель, які ще зіставали ся у Франції, а у тих васалів, яких не міг знищити дуже обмежив їх полїтичні права. Упорядкував адмінїстрацію і суд, дуже багато робив для розвитку торговлї і промислу. Підозріливий і ворожий в відносинах до сеньорів і лицарства, він був дуже прихильний до міщан, хоча в своїх проєктах поліпшення часто докучав дрібязковими розпорядженнями (реґламентацією).

З його правлїння Франція вийшла дуже сильною, досить добре орґанізованою, богатою державою, з незвичайно сильною, абсолютною королївського властю, яка опирала ся на армії й урядництві й наміряла правити без громадянства. По смерти Людовика XI його сестра реґентка, що правда, скликала в 1484 р. ґенеральні стани, і ті наговорили їй досить багато неприємного, предложивши накази своїх виборців про всякі непорядки, особливо незвичайно тяжкі податки, заведені Людовиком. Але вислухавши сї бажання, правительство розпустило стани з загальними фразами про свої добрі наміри, і по сїм не скликувано їх більше 75 лїт.

Таким чином коли Анґлїя до XVI віку вступила з сильною королївською властю,. але тікьки з ослабленим конституційним житєм, Франція вийшла державою вповні абсолютною — і тільки в теорії признавало ся тут, що король має правити при участи „трьох станів".

71. Іспанія. З королївств, які орґанізували ся на Пиренейськім півострові, на ґрунтах, відвойованих від Маврів, найбільшим і найзначнїйшим була Кастілїя — вона займала більшу половину

півострова, сам центр його, й наложила свою печать на весь характер півострова.

Се був край бідний і малокультурний. В завзятій, довговіковій боротьбі з Маврами, кілька разів переходячи з рук до рук, він здичів дуже сильно. Найбільш культурні елементи — міська людність мавританська і жидівська переважно була винищена. Міста задержали старі традиції самоуправи ще з римських часів, але вони не могли похвалити ся ні промислом ні торговлею. Сільске господарство, специяльно хлїборобство упало теж дуже — пограничні землї, що ділили обидві сторони, християн і магометан, довго лежали облогом, і на місце хлїборобства ширило ся найбільше скотарство, годівля овець. Сильно розвинула ся в сих вічних війнах лицарська верства. Особливо лицарські брацтва зібрали великі маєтки й їх старшини мали велике значінне. Велику силу мало також духовенство: воно теж володїло велечезними маєтками, але було дуже некультурне; ще в XV в. трапляли ся не рідко священики такі, що не вміли читати. Власть короля була обмежена з'їздом васалїв (т. зв. кортес), з котрого виробив ся рід парляменту, зложений з представників чотирох станів: більших сеньорів, дрібного лицарства, духовенства і міст; без їх згоди не можна було накладати податків. Біжучу управу короля контролювала рада „ґрандів", більших сеньорів і вищих урядників.

Портуґалія і Араґон мали подібну конституцію, але характером своїм значно ріжнили ся від Кастілїї. Тут була більше розвинена торговля й промисел, міське житє сильнїйше й живійше, особливо в Араґонїї. Після того як араґонські королї заволодїли Балеарськими островами і Сіцилїєю, араґонські міста стали першою торговельною силою в західнїй части Середземного моря. Інтереси-ж Портуґальців були звернені на океан, і вже від початків XV в. вони вступають на путь далеких морських відкрить, які здобули їм світову славу ролю.

1469 р. стала ся одна з тих династичних комбінацій, які часом так глибоко зміняють напрям житя цїлих країв: араґонський престолонаслїдник Фердинанд одружив ся з спадкоємницею кастільського короля Ізабелькою. Хоч обидва королївства і далї заховали свою окремішність, але фактично вони обеднані були спільним правлїннем досить сильно, і сей звязок значно скріпив сили їх володарів. До того й самі вони визначали ся замітними, хоч і відмінними здібностями, які тепер в злуцї проявили себе не аби як.

Спільними силами вони приборкали кастільске лицарство. Фердинанд прийняв гідність старшини всїх трох лицарських брацтв, а папа на його бажанне і на будуче звязав сю гідність з іспанською короною, яка таким чином здобула раптом дуже великі засоби. Щоб положити кінець лицарському своєвільству, Фердинанд постарав ся відновити й

поширити давні союзи міст, завязувані ними для оборони від лицарства — так звані германдади (брацтва). Сї союзи і їх міліції були тепер обеднані в одну „велику германдаду“, і за помічю її король зробив порядок з останками лицарської своеволі, а по сїм і розпустив міліцію, щоб вона часом, при нагоді не звернула ся против нього самого. Церковною інквізицією (що мала займати ся вислїджуваннем вихрестів з магометан і Жидів, які потайки тримають ся старої віри) Фердінанд покористував ся також для своїх політичних завдань, зробив її своїм знарядом для нищення всяких елементів йому небажаних і небезпечних.

Спільними силами двох королївств Фердинанд і Ізабеля покінчили й з останками мавр ького панования в Іспанії — з Ґранадським каліфатом. Араби завзято боронили своеї останньої позиції, але мусїли уступати; війна потягла ся десять літ і закінчила ся в 1492 р. капітуляцією Ґранади. Се було завершеннем вікової боротьби — воно принесло одначе гіркі плоди Іспанії. Зломивши сей останїй захист иновірства, Фердинанд розпочав страшні нагінки на всяких иновірців у себе. Насамперед велело або перехрестити ся, або виїхати з Іспанії Жидам, а кілька літ потім такий самий наказ видано і магометанам — хоч при капітуляції Ґранади їм була обіцяна незайманнїсть їх вірі і майна. По сих указах багато Жидів і магометан покинуло Іспанію, а ті які рішили вихреститись і зістатись, стали предметом доходжень інквізиції що до їх правовірности. Маса їх згинула на огні „ауто да фе“ („актів віри“). так звала ся церемонїя прилюдного паленя засудженців.

Все се принесло безконечну шкоду Іспанії, бо позбавило її найбільш рухливої, культурної і робучої людности. Але ся шкода виявила ся пізнїйше. Покиж що Іспанія була на верху своеї слави, вступивши як третій і наймолодший член, поруч Анґлії і Франції, в ряди нових „монархій станових“ (або клясових), що сформували ся на руїнах феодального устрою, з сильною монархістичною властю і представництвом верхніх верств. Завдяки експедиції Колюмба, споряджений з нагоди здобутя Ґранади, вона раптом добула цїлий заокеанський світ — невичерпану копальню золота (§ 85), а з другого боку незвичайно щасливою, як здавало ся, звісною вже нам династичною комбінацією незмірно розширила свої впливи в Европі.

1498 р. одружено одиначку наслїдницю іспанської корони Іоанну з австрійським наслїдником Филипом Гарним, сподіваним спадкоемцем цісарської корони і габсбурґських володїнь, до котрих від часів розділу бурґундської спадщини між Людовиком французьким і Максіміліаном австрійським належала також і Фляндрія — найбогатша промислова країна Европи. Филип скоро вмер, але його сини одідичили те все

добро. Старший з них Карло орудовав іспанським військом, американським золотом, фляндрськими доходами, і став першим володарем сучасного світу, якого вже давно не бачила Европа: в його державі, як висловляли ся панеґіристи, „ніколи не заходило сонце.“ І з ним вийшла на широку арену европейської полїтики, як перша держава Іспанїя — з которою Карло був звязаний найблизше і її перед усїм заступав.

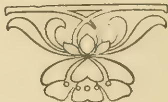

Нові часи.

72. Духовий перелом. З упадком імперії впала ідея універсальної, всесвітньої монархії. Її місце заступив ідеал національної держави, себто такої, можливо сильної в незалежної держави, де-б певна народність мала-б як найширше й необмежене пановання. Ряд таких держав, як ми бачили, й орґанїзував ся під сю пору в західній й східній Европі. Але правительство сих держав, добиваючись повної й необмеженої власти не хотїли мати над собою не то що якусь цїсарську власть але не зносили й власти иньшого середньовічного старшини — римського папи. Своє духовенство вони хотїли мати в залежности від себе, хотїли використовувати для держави церковні засоби й маєтки. Тому власть папи над своєю церквою вони старались звести до розмірів як найменьших, і в тім їх підтримувала нераз дуже рішучо й суспільність і навіть саме духовенство. А правительства, бажаючи обмежити папські впливи, з свого боку часто підтримували проєкти церковної реформи і ті течії, які хотїли прикоротити власть папи, поправити церковне житє, віру й моральність.

Такі течії були більш помірковані, що хотїли реформи, переведеної самою єрархією і більш радикальні, які вважали папство й єрархію з сього погляду безнадійними й різко виступали против усього церковного устрою.

Упадок моральности, освіти, доброго житя між вищим духовенством, що дійшов до краю підчас тої „авіньонської неволї“ пап, і пізнійша папська схізма, коли з'являлось по кілька пап і оден другого всякими способами чорнив і поборював, сї обставини справдї вимагали якоїсь серіозної направи. Тим більше, що широкі круги громадянства ставились все свідомійше до релїґійних питань.

Святе письмо й проповідь на народній мові стали гаслами церковного оновлення. Для широких кругів пішли так звані „біблії бідних“ збірки малюнків з святого письма з короткими поясненнями при них, для розмноження їх вирізували на дереві й відбивали на папері й таке друкованнє з різаних дощок приготовило перехід до справжнього друку

книг. В 1430-х рр. золотник і різьбар Ґутенберґ з Майнца впав на гадку зробити для друку рухомі букви до складання, і сим способом став друкувати біблію; 1450 рік прийнялось рахувати роком її виходу в світ, як першої друкованої книги. Сей винахід зробив величезну прислугу людському поступови взагалі, а під ту хвилю — перед усім поширенню нових релїґійних поглядів. Без нього не можна навіть уявити собі всього пізнїйшого релїґійного руху.

Найбільшим осередком поміркованих домагань церковної реформи був париський унїверситет (Сорбонна) що в сім часї з кінцем XIV в. заняв особливо поважну позіцію як огнище вищої богословської науки і правдивих церковних вимог. З огляду на повний упадок папства сорбонські богослови виступили з доводами, що найвишою повагою в справах віри й церковного порядку мусить уважатись церковний собор, і домагались скликання собору в усяких трудних справах, а папи щоб соборним рішенням корились. За помічю соборів сподївались вони полагодити папську схізму й завести порядок в церкві. Більшого вони не домагались, доґматів церковних не торкались і против більш радикальних реформаторів виступали дуже ворожо. Церковні собори, на котрих вони верховодили, осудили погляди Вікліфа, спалили живцем Гуса — але й своєї поміркованої реформи не потрапили провести.

Перша половина XV в. була добою отсих великих соборів для реформи католицької церкви. Вони викликали в нїй велике розворушеннє, великі сподівання, але папи кінець кінцем звели їх роботу на нїщо, реформ їх не прийняли, авторитету не признали і нарештї проголосили за єресь самий погляд, що собор має власть над папою. Сим і закінчивсь той поміркований рух за соборну реформу. Але така неподатність пап збудила велике незадоволеннє й збільшила ряди тих, що домагались реформи радикальнїйшої — приготовила церковну реформу XVI в.

З другої сторони зневіра в можливість направи церкви, навіяна безуспішністю соборного духу, підтримала те шуканнє нових взірцїв, нових ідеалів житя на місце церковних, середньовічних, що вже перед тим, з XIII і XIV в. стало виступати зовсїм виразно. На італїйськім ґрунтї сї нові ідеали давало студіюваннє клясичної лїтератури. Се було зовсїм натурально: люде жили тут тугою за колишньою славою і силою, самостійністю і могутністю. Римський нотарій Коля ді Ріенцо, розшукавши сенатський декрет з часів імперії, пробує в серединї XV в. підняти Рим з його упадку в часах авіньонського сидження пап — хоче зробити римський сенат тим чим він був в часах античної імперії. Його сучасник Фльорентиєць Петрарка відшукує тексти старих римських письменників, студіює їх і сам пише на італїйській мові, уже усвяченій великою поемою Данта. Хоче новій лїтературі прищіпити античний

44. Іван Хреститель Донательо (найбільшого скульптора раннього відродження).

дух: безпосередню радість житя, котру був помрачив середньовічний аскетизм, сю свободу індівідуальности, котру були звязали середньовічні понятя про доґмат і авторітет. Він здобуває в сїм загальне признанне, популярність і славу, якої за свого житя не мав нї оден письменник середньовіча, і стає пророком нового напряму в культурі — так званого „гуманїзму“. Сим терміном в тїснїйшім значінню названо студії античної лїтератури, в глибшім він значив оборону людини її потягів і поглядів, її права на втїху і щасте.

В перших початках, орудуючи тільки латинською мовою, гуманїсти мали приступ лише до римської лїтератури. Але вона була тільки учен̈ицею грецької і будила цїкавість до греччини. Звязки з грецькою культурою давно вже заглохли в Італії, але недоля Царгороду й переговори про унію привели в першій половинї XV в. до Італії богатьох Греків з запасом цїнних рукописей і деяким знанием клясичної грецької лїтератури. Упадок Царгорода і попит на грецьку мову і лїтературу погнав їх ще більше. Вони дали гуманїстам той бажаний ключ до грецької мисли. Особливо фільософія Плятона, поетична, гуманна, неподібна до фільософії Арістотеля, котру спротивила всїм середньовічна схолястика, притягала до себе увагу.

Настає взагалї велике заінтересованнє лїтературою, поезією, а особливо — красною мовою, стильом. Італійське відродженнє з сього погляду найблизше стоїть до римського письменства останнїх часів републїки й доби цїсарства: цїнили головно зверхню красу, вимову, стиль — цвіте історія, полїтична лїтература, трактати на ріжні фільософічно-моральні теми. Глубша фільософічна гадка рідко стрічаєть ся. Нема серьозного відношення до релїґії й моралї, церкви і громадянства. Тому сей блискучий період італійського відроження пройшов без серйозних проб в сїй сфері, які дала пізнїйша реформаційна доба в північній Европі. Проповідь права людини як з одного боку попихала до незвичайного напруження енерґії, до блиску і слави, так з другого боку вироджувала ся в погоню за успіхами й приємностями житя без усякого морального стриму. Люде що насміхали ся з християнства і його доґматів, преспокійно сидїли на церковних урядах і вважали потрібним підтримувати церкву як річ вигідну, що приносила Італії ріжні користи. В житю полїтичнім як і в приватнім ся доба поруч зверхнього блиску і краси розгортає безконечні перспективи підступства, фальши, зради і нїчим нестриманого злодійства для осягнення поставлених плянів.

При перевазї замилування до зверхньої краси і приємности, яку ми помічаємо зарівно і в письменстві і в житю сеї доби, натурально, що найбільш трівкі й цїнні результати вона дала все таки в мистецтві. Головне місце займає фльорентийське „кватро ченто“ — мистецтво

XV в. З сею епохою не може зрівняти ся нїщо в історії культури, після атенського мистецтва V—IV в. перед Хр.

Як Данте в письменстві, в поезії, так в мистецтві на межі середньовіча і нової творчости стоїть величпа фіґура Джота, великого фльорентийського архітекта, різьбара і особливо маляра, молодшого сучасника Данта. Властива епоха відродження відкриваєть ся в початках XV в., творчістю двох великих Фльорентийців, скульптьора Донатело і маляра Масачо. Потім, з останньої чверти XV в. виступають величаві імення найбільших майстрів, які оден за другим знаменують перехід від раннього до пізнього відродження або ренесансу (що потім переходить в перезрілу добу бароко). Се Ботічелї, Леонардо з Вінчі, Рафаель Санціо, Мікель Анджельо, найбільші майстри, яких бачило европейське мистецтво, переважно Фльорентийці, хоч діяльність їх звязана була часом більше з иньшими культурними центрами сучасної Італії (Леонарда з Міляном, Рафаеля і Мікель Анджеля з Римом). В мистецтві нові майстри були далеко самостійнійші від античних взірців, як у письменстві, і особливо в малярстві дали щось зовсім нове, перед тим небувале.

Замилуванне до краси з одного боку, охота до слави з другого — характеристичні прикмети сеї епохи, викликають широко розвинене меценатство. Ріжні князї і тірани ріжних катеґорій, папи і прелати, добивши ся власти і засобів, навзаводи старають ся прославити ся своєю прихильністю для письменства і мистецтва. Не тільки в більших центрах як Фльоренція й Венеція, Мілян, Рим декотрих пап, — але й меньші резиденції, громадять часами блискучі ґрупи письменників і артистів, які справді робили віковічною ту чи иньшу династію, чи якого небудь удатного узурпатора.

Фльорентийські Медічі особливо прославили себе. І не тільки в своїй Фльоренції, бо коли їх зоря зайшла вже тут — вони в особі папи Льва X з їх фамілії дуже багато зробили для мистецтва в Римі. Уже попередник папи Льва X Юлїй II, розпочавши будову нової катедри св. Петра, згромадив найкращих мистців сучасної Італії. Папа-ж Лев, особливо запопадливо збирав всякими способами гроші на виставне жите і величні твори штуки. Справді підняв тим свій Рим на висоту одного з найбільших центрів мистецтва але й прискорив вибух боротьби против папства на півночи. Лютер, тодї ще незвісний чернець, побувавши в сім часї в Римі і приглянувши ся йому, набрав глубокого невдоволення з папства і вищої єрархії церкви, і воно дало потім себе знати в його проповіди церковної реформи.

73. Ґеоґрафічні відкритя. Не помалу вилинули на сей загальний перелом житя також і великі ґеоґрафічні відкритя зроблені при кінцї XV і на початках XVI століття й викликані ними наслїдки. Дїло

в тім, що як Турки запанували в Малій Азії, на Босфорі й на Чорноморськім побережу (як піддавсь їм і Крим в 1470-х р.), то се перервало торговельні звязки з Азією. Венеціяне й Ґенуезці заходили ь шукати нових доріг, якими могли-б вивозити східньо-азійські товари, котрими вони звикли торгувати в Европі. Дуже цікавились сим також і Портуґальці, що в другій пол. XV в. систематично поширювали морські подорожі вздовж африканського побережа й сподівались, що обійшовши Африку вони кінець кінцем знайдуть дорогу до Індії й Китаю.

1487 року одна з таких портуґальських експедицій під проводом Діаса дійшла нарешті до полудневого краю Африки, названого рогом Доброї Надії — сподіваного відкритя дороги до Індії. Але коло того-ж часу оден з участників сих портуґальських експедицій, Ґенуезець Христофор Колюмб впав на иньшу гадку в сій справі. Він познайомив ся з писаннями одного з гуманістів, який відсвіжив античні міркування про те, що земля мусить мати форму круглу, і з того виміркував що лекше буде дістатись до Індії не східньою дорогою, наоколо Африки, а просто через океан, пливучи з Европи на захід. Що на сій дорозі лежить іще великий Американський суходіл, сього ніхто собі не уявляв, хоч норманські мореплави з Ісляндії й Ґренляндії давно вже діставались до берегів північної Америки.

Колюмб запроєктував таку еспедицію портуґальському правительству. Воно сього проєкту не прийняло, але Колюмбови вдалося заінтересувати ним іспанську королеву Ізабелю: з нагоди великої радости, здобутя Ґранади вона рішила дати Колюмбови спробувати щастя. 1492 р. він виїхав на трьох лихих кораблях в свою славну експедицію і по трьох місяцях трівожної й небезпечної дороги пристав до одного з вестіндських островів, названого Сан-Сальвадором (острів Спасителя). Був переконаний, що дістався на східні острови Азії, до Японії, й до смерти все шукав відти дороги до Індії.

Се занепокоїло Портуґальців. Побоюючись, щоб Іспанці справді не перебігли їм дороги до Індії, вони ще з тим більшою енерґією старались добитись до Індії східньою дорогою. Нарешті 1498 р. Васко де Ґама дійсно, обминувши Африку за помічю арабських керманичів, дістався до західньо-полудневого (Малабарського) побережа Індії.

Коло того-ж часу італійські мореплави Каботи, батько з сином, з поручення анґлійського короля Генріха VII шукаючи північної дороги до Китаю, в кілька подорожей обїхали береги північної Америки, а портуґальський Кабриль припадком натрапив на береги Бразилії.

Коли наслідком сих і иньших подорожей вирисувавсь новий суходіл (прозваний Америкою на честь Фльорентинця Амеріґо Веспучі, що зробив сильне вражінне своїм яскравим, хоч і не дуже вірним

описом нового краю), стало завданнем знайти дальшу дорогу на захід, поза Америку. Се зробив іспанський мореплав Маґелян, Портуґалець походженнем. Шукаючи до Азії дороги наоколо полудневої Америки (1519) він проїхав протокою, що з того часу носить його імя, й виїхав на океан прозваний ним Тихим. Через австралійський архіпеляґ, що також носить його імя, доїхав до Філіпінів і стрів ся тут з Портуґальцями. Завданне таким чином було сповнене. Товариші Маґеляна (що сам згинув тут в битві з тубильцями), обїхавши по сїм наоколо Африку, по трьох роках подорожі дістались назад до Европи й так здійснено першу подорож наоколо землї й звязано разом відкритя іспанські з портуґальськими.

Іспанське правительство з початку було дуже розчароване, коли виявилось, що Колюмб відкрив не Індію і в сих краях нема віяких дорогих товарів. Але воно незадовго потїшилось, коли іспанські добичники натрапили на культурні краї Америки в теп. Мексіко й Перу, незвичайно богаті всякими цїнностями, а особливо золотом.

1519 р. такий добичник Кортес вибравсь походом на державу Ацтеків в Мексіко, засновану сим прихожим індійським племенем на руїнах старинної культури народу Майя. Се була досить висока культура: Майя знали письмо, мали дуже дотепну лїчбу, значні відомости з астрономії, але потім вона захпріла й підупала під натиском більш воєвничих племен з північної Америки, що розселюючись серед Майясів руйнували їх оселї й присвоювали собі тільки дещо з їх культури. Ацтеки вважали себе наймолодшими з сих пересельців, в свіжости заховали ще свою воєвничість, одначе Кортец з невеликою ватагою іспанських вояків, завдяки кращому узброєню, особливо стрільбі, переміг їх, підбив Мексіко й забрав тут величезну здобич.

Десять лїт пізнїйше иньший добичник Пізаро вчинив ще сміливійшу експедицію на велику державу Інків в Полудневій Америцї, що в останнїм столїтю незвичайно поширилась, захопила все тихоокеанське побереже на яких 5000 верст і обєднала в собі все, що було культурного в Полудневій Америцї: старі культури, що розвинулись тут в попереднїх часах, від теперішньої Колюмбії до Чїлї. Се була не тільки велика, але і досить орґанізована держава так що в порівнянню з пляном в Африцї й Азії, експедиція Кортеса до Мексіко були простою забавкою. Але внутрішня, династична усобиця розділила й підтяла силу Інків і сміливий замисл Пізара вдав ся. Лукавим підступом захопив він в свої руки їх короля й по сїм заволодів державою.

Іспанцї стали панами всього тихоокеанського побережа й відси стали поширювати свої оселї далї на схід, шукаючи країв богатих золотом і дорогими товарами. Разом з тим, забігаючи дорогу Іспанцям,

робили потрібні-ж розвіди, закладали свої оселї Португальцї на атлянтійським побережу, відти поширюючись далї на схід.

Одночасно поширювали вони своє володїнне й торговельні зносини також в Індії східній, що відкрив Васко де Ґама. Папа своїм присудом розділив сфери володїнь і впливів Іспанії й Португалії. Португалія мала володїти атлянтійським побережем Америки і всїм що на схід від нього, Іспанія всїм що лежить на захід від сеї граничної лінії.

Всї сї відкритя, завоювання, розвіди зробили повний переворот не тільки в ґеоґрафічних відомостях, але взагалї в поглядах на світ і житє. Вони мали також величезний вплив на житє економічне й полїтичне. Старі італійські торговища: Венеція, Ґенуя й богато иньших стратили своє торговельне значінне, що виросло на тоговлї східними товарами: їх довозили тепер Португальцї, а також і Іспанцї з своїх нових кольоній. Правительство іспанське й португальське зробило з того свою державну монополію й не допускало не тільки чужинців, але й своїх купців до торговлї з кольоніями. Але воно не мало змоги само торгувати сими кольоніяльними товарами, і в дійсности зложилось так, що потрібуючи грошей сї правительства позичали під сї товари вперед гроші від великих торговельних і фінансових заграничних компаній і домів, бо вони розпоряджали значно більшими капіталами, ніж свійські купці і торговля португальським та іспанським привозом перейшла до німецьких та фляндрських (нідерляндських) міст і фірм: з них особливо Антверпен став з середини XVI в. великим торговищем, світовою біржею. Іспанське-ж та португальське міщанство, купецтво, міста не поживилися нї трохи з того великого припливу заморських товарів та золота.

Навпаки, сей економічний і полїтичний перелом відбивсь на їх становищу некористно. Людей захопила кольоніяльна горячка: служба в кольоніях, експедиції для відкривання й підбивання нових країв, більш рухливі люде кидали господарство, торговлю, промисл та пускались до кольоній. Правительство розпоряджаючи великими масами золота, що приходило з кольоній, з добичи й продажі тамошнїх товарів, не мало потреби запобігати в ласки своєї людности, обмежало її полїтичні права, і се особливо тяжко відбивалось на людности міській. Відкрите кольоній принесло великі біди людности нововідкритих країв, та не пощастило від нього і тим пібп хазяям нових кольоній.

Великі маси золота й срібла прийшли особливо з Америки. Здобича з країв Ацтеків та Інків, дуже богатих золотом, принесла відразу не виданї доси маси його, а згодом почалось розроблюванне богатих покладів срібла в Мексиці. Золото й срібло стало падати в цінї, тому що стало його против давнїйших часів дуже багато, ціна-ж

праці й усяких виробів та продуктів господарських стала підноситись. Се згодом дуже сильно відбилось не тільки на відносинах господарських, але й на соціяльних та політичних.

74. Політичні відносини в першій пол. XVI в. і початки реформації. Всї сї зміни перед усім підтяли торговлю, богацтво й силу Італії але зразу се не було помітно, вона все ще здавалась ключем до східнїх шляхів, осередком промислу, богацтва й культури. Давнійше її тому старались захопити німецькі королї та імператори, але вже кілька столїть як вони мусїли закинути сї претензії. Тепер, коли Франція з рук Людовика XI вийшла такою одноцїльною й сильною державою, походи на Італію, щоб захопити її в свої руки, починають його наступники, з кінцем XV в. Але сього не хотїли попустити французьким королям нї Фердинанд іспанський, нї його свояк Максіміліян Габсбурґ. Іспанія захопила полудневу Італію Максіміліян не хотїв попустити Франції Італії північної.

Наслїдник Фердинанда й Максіміліяна, їх внук Карло зібравши в своїх руках землї іспанські, Нїдерлянди, полудневу Італію хотїв розпоряжатись по своєму европейською політикою; не тільки взяти імператорську корону, але й зробити з цїсарської власти таку силу, як вона колись була. Та против його претензій на світову власть виступив король французький Франціск. Він скрізь йому перебігав дорогу: силкувавсь перехопити у нього цїсарську корону, вязав ся з усїми його ворогами, з нїмецькими князями, з папою, навіть з султаном турецьким, що воював австрійські землї, й турецькими морськими розбійниками, що воювали володїння іспанські. І в сїй боротьбі з усякими ворогами Карло справдї розтратив марно свої величезні сили й побачивши свої великі пляни розвіяними, кінець кінцем сам зрік ся власти й пішов у манастир.

І так уже дуже складні політичні відносини ще гірше ускладнялись релїґійною боротьбою. Карла вибрано цїсарем саме, як у Німеччині підіймавсь великий рух за реформу церкви.

Ріжні обставини приготовили тут для нього ґрунт. Нїмецькі князї й лицарство ласим оком дивились на величезні церковні маетки й хотїли, щоб їх відібрано від духовних. Селянство, котрого становище дуже погіршилось останнїми часами, дуже знеохочене було „десятиною“, себто даниною, яку мусїло платити з поля на священиків. Все громадянство дуже нарікало, що папи витягають великі гроші з краю до Риму, що церкви й монастирі пожираючи величезні доходи, не приносять нїякої користи, нема там нї освіти, нї християнського житя. Прихильники нового гуманїзму, що з початком XVI в. з Італії починае ширитись в центральній Европі, особливо виступали против неосвічености духовенства, його грубости і неморальности.

Серед такого загального невдоволення з церковних порядків залунало 1520 р. горяче слово вітенберського професора, славного Мартина Лютера. Він був син саксонського робітника, вирощений в суворій біді, чоловік палкої вдачі. Постригши ся в ченцї, він побував в Римі й гірко був вражений тутешнїм житем вищого духовенства. Коли скоро потім папа пустив в продажу „індульґенції", грамоти на одпущенне гріхів, щоб добути грошей на свої римські будови, і сї грамоти стали продаватись по Нїмеччинї, Лютер, вражений тим, вперше виступив публично против церковних порядків. З початку він одначе не чіпав папської власти й иньших глибших питань церковного устрою. Але суперечка, яка завязалась у нього з оборонцями сього церковного ладу, все дальше втягала його в критику установ і доктріни (учення) католицької церкви. Він заявив себе однодумцем великих предтеч реформи, Віклефа і Гуса, і звернув ся в 1520 р. до громадянства, закликаючи його до рішучої реформи не тільки церковних, але й громадських порядків.

Його брошури зробили велике вражінне. З усїх боків підіймались його прихильники й однодумцї. Селяне ловили ті слова, що говорили про полекшу десятин і панського права. Гуманїсти витали поклики до визволення мисли й житя від церковних пут. І лицарство й князї готові були підтримати церковну реформу, яка обіцювала їм церковні маєтности. Але молодий імператор, не вглянувши в справу, не оцінив користей, яка могла-б дати йому реформа, коли-б він узяв її в свої руки (як то робили иньші декотрі володарі). Він уважав, що поправа церковних порядків мусить вийти від папи й собору й осудив діяльність Лютера, так що оден з Лютерових прихильників за краще вважав приховати його в своїм замку, щоб йому не сталось якоїсь біди.

Але кличі за реформи котились по Нїмеччинї і з неї по сусїднїх краях. Нїмецькі князї, зібравши ся на свій зїзд, без імператора, доволї рішучо висловились на користь реформи й пробували дещо поправити в порядках церковних і в орґанїзації імперії. Але з того не виходило нїчого, і громадянство, знетерпеливши сь, само бралось до змін. В ріжних місцях повставало лицарство против церковних князїв. Селянство підіймалось і звязувалось в спілки, домагаючись скасовання кріпацтва, зменьшення податків, забезпеченя особистої свободи селянинови, повернення захоплених панами громадських ґрунтів. Иньші йшли далї в своїх домаганнях, жадали скасування станів (сословій) і клясового устрою, переходу природних богацтв у власність державну або громадську (те що тепер зветь ся націоналїзацією землї й природних богацтв) і доходили до повного комунїзму (спільности всього добра).

Сї жадання і повстання, які з них виникали, перелякали князїв і самого Лютера. Вийшовши з свого сховку, він звернув ся против

радикальних церковних і особливо — соціяльних домагань. Цінячи союз і згоду з князями, що були готові підтримати в своїх інтересах поміркованну церковну реформу, Лютер і його однодумці заявили себе прихильниками сильної власти і порядку. Вони взяли тепер назад чимало і з того, що сами проповідували, а що було не в лад князям, що підтримували реформу на те, щоб узяти церковне жите в свої руки. Лютер забув, що говорив про тяжке становище селян і тепер накликав князїв, щоб били селян за повстанне, як скажених звірів. Відступив від жадання повної свободи розуму і критики. Згодив ся, щоб духовенство було не виборне, а призначене князями.

Відкинено тільки дещо з обряду (як чин літурґії й ріжні відправи), шанованне ікон і мощей, пости; зменьшено число таінств; прийнято причастіе під обоми видами, богослуженне на народній мові. Так зложилось те що дістало назву „евангелицької“ віри, або „лютеранської“ (по імени Лютера); називано її також „протестантством“, з приводу протесту, заложеного її прихильниками против постанови імперського сойму (що відкладало реформу до собору (1529). Основи сеї нової віри були виложені Мелянхтоном перед соймом, скликанім в 1530 р. в Ауґсбурґу. Сей виклад був названий тому „ауґсбурською сповідю віри“ — він став підставою лютеранства.

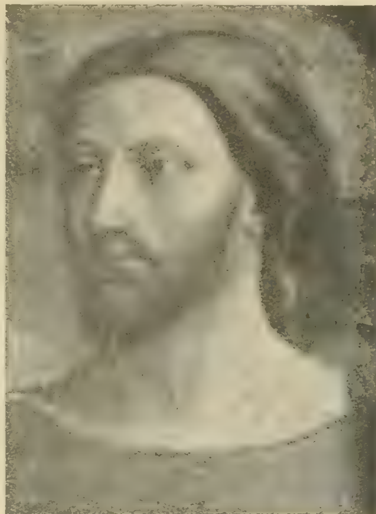

45. Голова Христа з фрески Масаріо в Фльоренції (сї фрески служили школою для майстрів XV віку).

75. Поширенне реформації і реакція католицька против неї. Нова віра в сім часї захопила більшу частину німецьких земель. Більша половина князїв прийняла її, бо вона віддавала в їх руки великі церковні маетности і власть над духовенством. Але особливо добре виходили на такій реформі духовні князї: вони повертали своє церковне володінне в своє власне, женились, або відказували по собі свої землї своякам. Так „секуляризували“ (обернули в світські держави) свої володіння старшини лицарських брацтв Прусії и Ливонії.

З таких же мотивів, як німецькі князї, перевели у себе реформу королї скандинавські, шведський і данський. Вони подїлились церковними землями з лицарством і тим способом дістали його згоду на реформу. Прийнялась ауґсбурґська сповідь, з тою ріжницею,

що тут задержано уряд епископів, котрих не стало в лютеранській Німеччині.

Подібно було і в Анґлії. Король Генріх VII, правда, був горячим прихильником католицтва, полемізував з Лютером і палив прихильників реформи. Але він посварився з папою, за те, що той не хотів дати йому розводу з жінкою (а ся жінка була тїткою імператора Карла, і папа не хотів того прогнївити). Звернувсь до парляменту і до духовного синоду, поясноючи ті мотиви, з котрих хотїв розвестись; парлямент і синод не тільки признали сї мотиви важними, але взагалї висловились против власти папи над анґлїйською церквою. Як ми знаємо, становище короля в Анґлії в сїм часї було надзвичайно сильне, а нехіть до папської власти була тут здавна. Парлямент признав короля головою анґлїйської церкви і Генріх VII перевів реформу (1534). Вважаючи себе великим богословом і бувши ворогом Лютера, він не схотів прийняти лютеранства, а перевів свою власну реформу, блищу до католицтва, нїж лютеранства, і однаково віддавав на суд і кару смерти всїх хто їй протививсь — і католиків і лютеран. Народнїй рух що піднявсь против сеї реформи, дав сьому суворому королеви тільки привід до терору, кар і конфіскацій маєтків.

Але нї ся королївська реформа, нї лютеранство, помірковане в інтересах князїв не задоволяло, розуміеть ся, прихильників більш серіозної і глибокої церковної реформи. Ріжні більш або меньш радикальні проповідники оновленого християнства виступали по ріжних місцях, знаходячи більші або меньші круги прихильників. Для пізнїйшого часу особливо важне значіннє мала діяльність французького реформатора Жана Ковена, або Кальвіна, як його звуть звичайно. Він був родом з північної Франції, але з початком 1530-х років, ще молодим чоловіком прибув до Женеви, що належала до Швайцарського союзу, але будучи містом французьким по своїй людности, виписала собі проповідників реформи з Франції. Одначе суворі правила, які постановили для людности сї проповідники, показались Женевцям занадто тяжкими, і Кальвін покинув тодї Женеву. Але в 1541 р. його покликали назад, постановили головою консісторії, що завідувала духовними справами, й поручили перевести реформу по своїй волї.

З того часу і до смерти (1504) Кальвін зістававсь духовним старшиною Женеви й зробив її „святим городом“ реформи. Се була людина твердої волї, систематичного розуму. Його релїґійна доктріна відійшла значно далї від католицтва, нїж лютеранство, і не спинилась перед крайними виводами з протестантського погляду, що людина спасаєть ся не дїлами (як учила католицька віра), а благодатю божою: Кальвін доводив, що божий присуд наперед, незалежно від дїл людських, одних призначає до спасення, а инших до погибели. Але разом з тим

він вимагав суворої побожности, осуджував не тільки, роспусту і роскіш, але й прості веселощі, і немилосердно гнав і карав усїх, хто не приймав його науки і правил.

Ся суворість і неублаганність знаходила прихильників. Релїґійна боротьба розгорілась і викликала з обох сторін крайнї настрої. До Женеви напливали люде крайнїх протестантських поглядів, і навпаки з орґанїзованої Кальвіном академії виходили проповідники сеї суворої реформи до ріжних країв. 1549 р. переведено порозумінне між кальвинїстами й иньшими реформаційними течіями Швайцарії, і так орґанїзувалась „реформатська“ церква — инакше „пресвітеріянська“, як вона називалась. Крім Швайцарії вона значно поширила ся в Німеччині, в Франції (тут її прихильники звались „гуґенотами“, себто Швайцарцями), в Нідерляндах, в Анґлії, й особливо в Шотляндії. Тим часом як лютеранство ширилось на правительстві, на князях, Кальвіни сміливо підіймались против правительств, які ставились неприхильно до їх віри, і кликали людей до повстання против них. Через те як прихильникам релїґійної свободи суворий доґматизм Кальвінів був обридливий, так само як старий схолястичний, то далеко більше знаходилось таких, які цінили сю їх безоглядність як познаку серіозности переконань. І особливо вважали її потрібною супроти католицької реакції, яка стала підійматись з середини столїтя.

Папство довго не виступало против протестантського руху безпосередньо. Папа Лев, зайнятий своїми будовами, легковажив виступ Лютера і підняту ним полеміку, як „сварку монахів“, і його наступники теж не подавали великого значіння сьому рухови, сподїваючись, що його дасть ся задавити ріжними диплиоматичними та полїтичними способами. Навіть собору для направи церковної, котрого добивав ся від них імператор, довго не хотїв скликати, памятаючи давнїйші соборні клопоти; не хотїли реформи покладаючи, що всї змагання дасть ся задавити через правительственні заборони та нагінки.

Дійсно, головнїйші володарі були реформі противні: імператор Карло, анґлїйський король Генріх — поки не посварив ся з папою, і французький Франціск. Але сей, ворогуючи з імператором, підтримував против нього протестантських князів Німеччини, хоч у себе суворо гнав проповідників реформи.

Але з середини столїтя в самих католицьких кругах починае наростати реакція против реформації, бажанне противставити їй католицьку церкву скріплену й оновлену — але на старих основах віри і практики церковної. В папських кругах правлїнне Павла III, кінець трицятих і сорокові роки, знаменує вже сей новий напрям. Вони отрясають ся з впливів відродження, меньше дбають про мистецтво, заводять духовну цензуру, щоб нищити книги перейняті вільним духом

відродження. Укладасть ся так званий Індекс (показчик) заборонених книг. Орґанізують ся інквізиційні суди на еретиків і всякого рода критиків і скептиків. Видають ся суворі розпорядження против розкоши й пихи світського життя і народніх забав.

Але Італія з своїм легким відношеннем до реліґії, як не відгукнула ся серіозно на кличі реліґійної реформи, так не виявляла і глибшого відродження реліґійного духу. Вітчиною католицької реакції стала Іспанія. Тут католицтво було запальне, воєвниче, виховане в довговіковій боротьбі з Маврами, в нагінках на невірних за Фердінанда Католика, і в місіонерських місіях Нового Світу. Культура, письменство, мистецтво були тут біднійші, політичне жите задавлене. Все се сприяло тут силї і суворости католицьких настроїв.

Витвором сих обставин був чин (орден) єзуїтів, заснований в сїм часї іспанським лицарем Ігнатієм Лойолою. За молоду він був вояком. Ранений в ногу, довго лежучи в шпиталї, богато читав побожних книг і перейняв ся бажаннем служити церкві. Пробував місіонерства в Палестинї, потім зібрав гурток однодумців для боротьби з невірством і єресями і задумав з ними заснувати такий новий духовний чин (орден). 1570 р. він дістав для нього затвердженне від папи Павла, який додав до звичайних монаших обітниць обовязок для членів нового брацтва бути безоглядно послушними папі. Названо його брацтвом Ісуса (по латинї Єзу, відти назва єзуїтів для братчиків). Братчики мали служити інтересам церкви, не свому власному спасеню. Тому побожним подвигам, молитвам не надавано тут цїну, а шукано таких доріг, які могли-б послужити церкві й папству, не відріжняючи на те чи будуть все моральні чи не моральні: „мета оправдує способи“, так характеризуєть ся практика єзуїтів.

Так єзуїти особливу увагу звернули на вихованнє молодїжи, особливо з вищих правлящих кругів. Вони зробили його своєго специяльністю, і скоро здобули славу великих педаґоґів. Їх колеґії стали улюбленою школою для молодїжи з вищих верств, і вони її справдї виховували на вірних, послушних слуг церкви. Зручно проводили єзуїти своїх членів також на ріжні позиції, де вони могли служити церкві впливаючи на володарів і членів династії: на секретарів, послів і особливо — сповідників. Сими всїми дорогами вони скоро, вже в другій половинї столїтя здобули собі великі впливи в полїтичнім і церковнім житю.

Собор скликаний папою Павлом (він трівав довго, бо папи переривали його, коли він зачіпав неприємні їм справи) досить скоро перейшов під впливи єзуїтів, і в їх руках став знарядом не реформи, а скріплення, консервовання підстав церкви. Переглянено і потверджено католицьку доґматику, признано необмежений авторитет папи, але

заведено порядок в церковній адміністрації. Тому що тоді собор засідав в Тріденті, сі постанови звуть ся трідентськими.

76. Релігійна боротьба і релігійні війни. В політиці головно Габсбурґи виступили опорою католицької сторони против реформації: імператор Карло V, потім його син Филип II, король іспанський. Інтриґи Франціска одначе довго параліжували політику Карла в Німеччині. Тільки в 1540-х рр., упоравши ся з Турками й иньшими справами, він в союзї з Генрихом анґлійським приборкав Франціска, і потайки, против своєї присяги, провів іспанське військо до Німеччини, погромив протестантський рух (1547) і опираючись на католиках сподївавсь скріпити свою власть і перетворити Німецьку імперію в своє дідичне володїннє.

Але такі його пляни і самовластє підняли против нього самих його недавних помічників з-поміж німецьких князів. Вони війшли в порозумінне з Франціском і разом з ним напали на Карлові війська і землї. Карло не був готовий до сього і ледво втік. Не міг переболїти такого удару, здав справи імперії на брата Фердінанда і пішов в монастир. Фердінанд увійшов в переговори з протестантськими князями і 1555 р. зложено релігійну угоду в Авґсбурґу на тім, що кождий князь може по свой вподобі заводити в свой країнї таку віру, яку хоче. Після того як Карло зрік ся цїсарства, на його місце князї вибрали імператором Фердінанда і він вів доволї поміркованy релігійну полїтику.

Натомість завзятим ворогом реформації виступів Карлів син Филип, що перейняв його володїння іспанські, нїдерляндські й заморські кольонії. Жонатий він був з донькою Генриха анґлійського, Марією, що після брата стала королевою Анґлії і з любови до свого чоловіка вернула назад католицьку віру; прихильників реформації стали судити й карати. Таким чином в руках Филипа були великі засоби — хоч батько лишив йому державу дуже розстроєною і вичерпаною його широкою полїтикою. Не вважаючи на сей лихий стан своїх земель, він ще з більшим завзятєм, напружуючи всї сили, повів боротьбу против реформи. Підтримував військом і грошима всїх її противників, позичав на се де міг, проголошував себе банкротом, зрікав ся довгів, і потім робив нові. Видушував з своїх підданих, що міг, і викликав серед них страшенне незадоволенне.

Анґлійську поміч скоро стратив, бо Марія рано вмерла, а її сестра і наступниця Єлисавета відновила батьківську реформу і стала завзятим ворогом Филипової полїтики. Західня Европа подїлилась на два релїґійно-полїтичні табори: Филип підтримував католиків в Німеччинї, в Анґлії, католицьку партію Франції, Єлисавета підпомагала протестантів в Німеччинї, у Франції, в Нїдерляндах. Західний світ став ареною

завзятої боротьби на релігійнім ґрунті: політика виступала під релігійними прапорами.

Як у Німеччині реформацію прийняли під свою опіку князї, в інтересах поширення своеї власти і своїх доходів, так у Франції коло протестанства зібралось те, що було настроене опозіційно, неприхильно до королївського двору і власти — провінціяльне панство, буржуазія, також полудневе селянство, де тримались останки старих ересей. Се настроювало тим більш ворожо до нього правительство. Франціск, виговоривши собі великі права від папи, суворо гнав протестантів, і сї нагінки продовжувались при його наступниках. Душею сеї католицької політики в другий половині XVI в. були дюки Ґіз, вони діставали субсідії від Филипа й мали велику силу у Франції. Правили також Шотляндіею, іменем Марії Стюарт, королеви шотляндської, що вийшла була за французького короля і стояла під впливами Ґізів.

Їх самовластна політика викликала у Франції таку сильну опозіцію, що правительство мусїло піти на уступки. Ґенеральні штати, скликані після 75-лїтньої перерви висловились також за реформу церкви, і наслїдком того видано толеранційний едікт: протестантам дозволено відправляти свої служби й обряди, тільки не по містах (1560). Але ворожнеча між католицькою й протестантською партіею не вигасла, і скоро вибухнула на ново в виді оружної війни. З 1562 р. вона потяглась, з перервами, аж до 1594: за сї тридцять лїт рахуеть ся у Франції десять релїґійних війн, часами дуже крівавих. Найбільш нелюдський і голосний епізод їх се різня задана гуґенотам в Парижі в ніч під св. Варфоломея 1572 р. (так і зветь ся Варфоломеевою нічю). Вона змусила гуґенотів напружити всї сили, щоб не дати себе знищити. Вони орґанізували ніби свою державу, федеральну республїку з аристократичною закраскою. Перед у ній вели Бурбони, королї Наварри (маленького королївства в Піренеях), з французької династії Вальоа. Против неї католики завязали свою лїґу. Їх підтримував також союз міст північної Франції, з Парижом на чолї, що домагались від короля політичних реформ.

Сю католицьку партію, як уже сказано, всїми силами підтримував Филип. Навзаем французькі кальвіністи і анґлійське правительство піддержували повстанне против іспанського правительства в Нїдерляндах, що піднялось там наслїдком католицької загорілости Филипа і невдалої економічної політики його правительства. Сї нідерляндські провінції, з ріжноплемінною людністю, з дуже відмінними економічними інтересами, досить припадково звязані в одну цілість, здавна користували ся широкими привілеґіями, і коли тут Филипові намістники стали переводити свої репресії против ріжних новлвірців, кальвиністів і сектантів, се

впало як остання крапля в загальне невдоволенне з іспанської влади. Піднялось повстанне, яке було задавлено немилосердно, і присланий Филипом новий намістник дюк Альба почав немилосердно карати всіх охочих до опозиції, не жалуючи й найвищої аристократії. Тоді північні провінції — Голяндія й сусідні повели формальну війну з іспанським правительством, вибравши своїм правителем Вільгельма Оранського, одного з нідерляндських маґнатів, котрому вдалось утїкти від розправ Альби (1572). До них пристали потім і полудневі провінції, сї іспанському правительству вдалось потім відтягнути від сього союзу; сїм же північних зорґанїзувались як самостійна федеративна республїка, і вели далї боротьбу против Филипа, яка страшенно підтинала його сили. Нідерлянди були-ж найбогатшим його володіннем, яке несло йому найбільші доходи!

В 1580 роках він зробив останнє зусиле. 1580 року перервалась португальська королївська династія і її володіння перейшли до Филипа. Тепер весь кольоніяльний світ з усїми богацтвами належав до нього. Се ще раз підняло кредит Филипа, і він зажичивши ся де можна, обновивши свої сухопутні й морські сили рішивсь одним ударом покінчити з ворогами. Його союзниця, Марія Стюарт, в тім часї програла свою боротьбу з кальвінським рухом, підтримуваним в Шотляндії Єлисаветою, попала в її руки й була засуджена на смерть. Филип виступив местником за неї й претендентом на анґлїйське королївство. 1588 р. він вислав з Лїсабону величезну фльоту, на завоюванне Анґлії, заразом в Фляндрії мало приготовитись військо, щоб висадити ся на анґлїйських берегах. Але плян не вдав ся. Бурі розбили Филипову фльоту, з експедиції не вийшло нїчого.

Разом з тим в Франції програла справу лїґа. Вийшла старша лїнія Вальоа, корона переходила до Генріха Бурбона, провідника ґуґенотів. Правда, він мусїв прийняти католицтво, щоб північни міста признали його королем. Але ставши королем він поновив толеранційний едикт 1560 р., тим признавши ґуґенотам сливе повну свободу релїґії й політичну рівноправність (кентсккий едикт 1598 р.)

Підтримана Анґлїєю й Францією тепер Голяндія добилась незалежности: зараз по смерти Филипа його намістник признав її самостійність. З своєю боротьби з Іспанією вона вийшла великою економічною силою: ведучи боротьбу головно на морі, Голяндцї завели велику фльоту, заволоділи найбогатшими остіндськими, давнїйшими португальськими кольоніями, розвинули велику торговлю. Також в культурі, в мистецтві записали себе дуже високо. В першій половині XVII в. се була з кождого погляду одна з найбільших і визначнїйших держав Европи.

77. Відгомони реформаційного руху і католицької реакції в Славянщині і сумежних землях. Могутний реформаційний рух, що так сильно зворушив жите ґерманських народів, з східніх ґерманських країв поширювавсь також в сусідніх землях на сході — славянських, угорських, литовських, фінських, дуже ріжнородно відбиваючи ся на місцевім житю.

Австрійські провінції, зарівно німецькі й не-німецькі дуже сильно були підпали впливам реформації, особливо в другий пол. XVI в. завдяки релігійній толеранції правительства. Як і в Франції, й тут протестантство було релігією вищих верств — міщанства й лицарства, і мало в значній мірі характер опозиції правительству.

В Угорщині, що тоді розділилась на три части: одну заняту Турками, другу яка зіставалась при Австрії, і третю, півсамостійну: се був Семигород, Трансільванія, кальвінство і ріжні иньші релігійні секти поширились силою, і найбільше в Семигороді. Вони мали тут повну свободу, і се стягало до сього далекого закутка, відтятого від Европи турецьким володіннем, багато культурних сил зпоміж свобідних мислителів, яким не було місця по иньших краях.

Також і в чеських землях, завдяки недавньому гуситському рухови, що кінець кінцем виборов собі право на істнуванне, — теж поширювались найбільш крайні течії реформації, ріжні форми свобідного християнства. В ріжних сполученнях з гуситством вилились в національні релігійні орґанізації, які відограли важну ролю в розвою чеської літератури й культури. В сих громадах розвинув свою діяльність найвизначнійший культурний чеський діяч сеї доби — славний педаґоґ Коменський.

Одним з принціпів реформації було, що святе письмо має бути приступне і зрозуміле всім християнам, а не самому тільки ученому духовенству (як було у католиків). Тому разом з проповідю реформи йшли переклади на народню мову святого письма, літурґії, катехизма, і сї переклади навіть в старих і розвинених культурах мали велике культурне значінне (напр. біблія Лютера у Німців). У декотрих же народів се робило правдиву епоху. Так напр. у Словенців сї протестантські переклади святого письма знову ввели в книжне уживанне словенську мову, витиснену перед тим католицькою латиною. В розвою румунського письменства важне значінне мали протестантські переклади на румунську народню мову, зроблені в Семигороді. Письменство литовське (на народній мові) починаєть ся лютеранськими катехізісами та перекладами св. письма, зробленими пруськими пасторами. Розвиток польського письменства (на народній мові, а не на латині) теж властиво починаєть ся писаннями протестантів в половині XVI в. і пізнійшою релігійною полемікою єзуітів з протестантами. У Українців і

Білорусів протестантські переклади св. письма на народню мову мали також чимале значінне в розвою письменства.

Українські й білоруські землї тодї тїснїйше обеднались з Польщею, бо останнїй з Ягайлової династії король Польщі і в. кн. литов-

46. Мадона Ботічелї (останнього великого майстра фльорентийського „кватроченто", раннього відродження).

ський Жиґимонт-Авґуст поставив своїм завданнем зробити звязок сих земель можливо тїсним, і в 1569 р. він добив ся сього, на Люблинськім соймі, зломивши опозіцію противників. Через те в сїм часї землї литовські, українські, білоруські особливо сильно підпадають змінам в польськім житю — поширенню протестантства і потім католицької реакції.

Протестанство з Прусії, через посередництво німецького міщанства, що великими кольоніями жило в польських містах, дуже сильно поширилось в Польщі. Польська шляхта дуже вхопилась протестанства, сподіваючись з його поширеннем заволодіти духовними маєтностями. Король Жиґимонт-Авґуст також сприяв реформі, сподіваючи ся сею дорогою збільшити свою власть і грошеві засоби як то робили ріжні ґерманські володарі, — і Польщі се дуже могло-б здатись, бо королївська власть і засоби були дуже обмежені шляхтою. Але ні церковної ні полїтичної реформи тут перевести не вдалось, і скоро саме нововірство злетїло з шляхти, під натиском католицької реакції, правовірної полїтики Жиґимонтових наступників, єзуїтських впливів (особливо їх шкіл).

Між громадянством українським і білоруським протестанство не поширилось глибоко: до нього приставали елєменти чужородні (польські, литовські, нїмецькі, які сиділи в сих землях) або ті, що вже відстали від свого народу. Всї хто тримались його, цінили православну віру, як єдину орґанїзовану форму свого народнього житя, не вважаючи на весь її упадок і розстрій, і звертали всю енерґію на її направу і піднесенне звязаного з нею культурного житя. Так виникає тут брацький рух, шкільництво, сильнїйша лїтературна діяльність. Був у тім одначе чималий вплив протестантських взірців, їх орґанїзації й лїтератури, — їх використовували Українцї в своїй дїяльности.

Далеко сильнїйше дала себе взнаки українському та білоруському житю католицька реакція, коли вона опанувала Польщу, в другій пол. XVI в. Єзуїти здобули тут велику силу, захопили вихованне вищих верств, підбили своїм впливам аристократію і двір. Завдяки їм відродила ся католицька церква Польщі — що в середнїх десятилїтях XVI в. прийшла була до великого розстрою, і скріпивши її вони звернули енерґію польської єрархії, правительства, аристократії на те, щоб привести під власть католицької церкви білоруських і українських православних.

Перед тим, протягом сливе всього XVI в. польсько-литовське правительство не відважалось робити який небудь натиск на православних, повчене гірким досвідом: білоруська й українська аристократія й духовенство против католицького натиску шукало помочи у Москви, і ми вже знаємо, що московські князї, прийнявши на себе ролю протекторів православних, встигли з кінцем XV в. і на початку XVI відірвати від Литви дуже значні области на пограничу. Тодї Московська держава явно була сильнїйша від Литви, не обєднаної тїснїйше з Польщею і тому слабо нею підтримуваної. Після 1569 р. Литва становила властиво одну державу з Польщею, а на польсько-литовськім престолї засів воєвничий, енерґійний король, Стефан Баторій, князь семигород-

ський (трансільванський), вибраний шляхтою потім, як нестало Ягайлової династії. Він умів узяти шляхту в руки, наладив військові сили, і завдяки тому довга війна, що тяглась між Москвою й Литвою, обернулась на користь Литви. Потім в Московщині наступили внутрішні замішання. Польське правительство чуло себе сильнійшим, не боялось московської протекції православним, і польський король Жиґимонт III, вірний помічник езуїтів, енерґійно взявсь до переведення їх пляну що до православних.

Православні епископи українські й білоруські не видержали спокуси й згодились признати власть папи, аби тим способом позбутись неприемностей, які терпіли з боку католицької адміністрації й зрівнятись в правах з католицькими епископами. Православна людність горяче протестувала против сього, хотіла скинути сих епископів. Але король твердо взяв їх під свою опіку і обстояв нову „церковну унїю“, що мала віддати під власть папи його білоруських і українських підданих (1596). То приготовило великі біди людности, тяжку релїґійну боротьбу і війни.

78. Тридцятьлїтня війна. На заході смерть Филипа II, толеранційні розпрядження Генріха Бурбона в Франції, признанне незалежности Голяндії внесло даяке заспокоєнне в релїґійні відносини. Але се було тільки затишэ. Релїґійна справа не була заспокоєна і дала привід ще до тяжких і завзятих воєн.

В Німеччині релїґійна угода 1555 р. установила деяку рівновагу між протестантською і католицькою партією, але відносини зіставались напружені, і обидві партії міряли свої сили, сподіваючись неминучого нового конфлїкту. Протягом другої половини XVI в. католицька партія, головно завдяки езуїтам, скріпилась, вийшла з своєї пасивности і тільки чекала догідної хвилї, щоб почати смертельну боротьбу з протестантством. На двох князях спочивали її надії: на Максіміліані герцоґу баварськім і Фердінанді архикнязю (ерцгерцоґу) штірійськім. Вони прийшли до власти в останніх роках і були перейняті католицькою ревністю і бажаннем боротьби з протестантською стороною. Протестантські князї настрашились і стали готовитись з свого боку. Вони обєднались в союз, так звану „евангелицьку унїю“ — вона рахувала на поміч Генріха французького. Тодї против неї завязалась католицька „свята німецька лїґа“, яка опиралась на Іспанію.

Несподівано Генріха нестало — його вбив оден вихованець езуїтів (1610). Протестанти стратили союзника й присїли. Але кілька літ пізнійше вони мусїли стати до боротьби, коли не хотїли попасти вповні у власть католиків — як імператорська корона і всї австрійські володїння перейшли до Фердінанда штірійського (Фердінанда II) в 1619 р.

Перед тим, 1618 р., против австрійського володіння підняли повстанне чеські протестанти, з приводу зруйнування одної протестантської церкви. Коли власть перейшла до Фердінанда, чеські стани, не сподіваючись нічого доброго, рішили повести боротьбу на житє і на смерть. Вони віддались в опіку „Євангелицької унії" і вибрали королем чеським курфірста ренського Фрідріха, що стояв на чолї сеї унії, а був зятем анґлійського короля, так що й на поміч Анґлїї з тим рахували. Сподївались також помочи Голяндії, нїмецьких протестантських князїв, протестантських станів Австрії й князя семигородського. Але нї сї союзники, нї сам нововибраний король не виявили енерґії в оборонї Чехії, і австрійське військо під проводом Тілї задавило повстанне в Австрії, відти пішло на Чехію, і в осени 1620 р. під Прагою на Білій Горі розгромило Чехів.

Тут пішов страшний погром на все що мало якийсь звязок з протестантизмом або з опозіцією. Кари смерти, вигнання, конфіскації маєтків знищили чеську аристократію. Землї перейшли в руки ріжних прислужників реакції, або на авкціонах (ліцітаціях) були за безцїн розкуплені ріжними зайдами-спекулянтами. Скасовано земські привилеї, заборонено протестантське богослуженнє, з церков вигнано народню мову, університет віддано єзуїтам, по містах управу віддано военним комісарам.

Чехія, перед тим одна з найбогатших і культурнїйших країн Европи, була знищена від разу. Промисел, торговля, господарство — упали. Все що було більш енерґійного, талановитого тїкало до иньших країв. Житє завмерло. Нїмецька мова заступила місце чеської в публичнім житю. Національне чеське житє завмерло майже на два столїтя.

Сей страшний погром Чехії показав нїмецьким протестантам, чого вони мають сподїватись від перемоги католицької партії. Протестантські князї виступили против лїґи, але Тілї зручно погромив їх одного по одному. Фрідріха ренського вигнано й його землї віддано Максіміліанови.

Але така перемога католицької сторони, і Габсбурґів, що стояли на чолї її, злякала їх противників. Великий французький політик Рішелье, що взяв тодї правлїнне Франції в свої руки, орґанїзував союз против Габсбурґів: туди йшла Анґлїя, Голяндія, а головною активною силою був данський король Християн. Тепер уже лїґа почула себе слабшою, і Фердинанд прийняв пропозицію одного з нових чеських маґнатів, Валенштайна, що скупив великі маєтки на авкціонах, став великим богачем і пропонував Фердинандови сформувати велику армію, коли йому дано буде вільну руку нею роспоряджати. Він справдї зібрав величезну, як на той час, 50 тисячну, армію і показав себе

талановитим вояком. Перенїс війну на північ, підбив тутешнїх протестантів, вигнав з Нїмеччини Християна і змусив просити згоди (1629).

Але таке скріпленнє власти Габсбурґів злякано й самих католиків. Фердинанд видав так званий реституційний едикт, котрим наказував вернути католикам всї землї, які відійшли від них на р. 1555. Валенштайн уїв ся всїм своїм самовластєм. Князї стали добиватись його відставлення, і добились сього, а Рішелье за той час напустив на лїґу нового войовника, молодого шведського короля Ґустава-Адольфа Вазу (1630).

Се був завзятий бойовник за протестанство: він виріс під вражіннями боротьби против католицької реакції в Швеції, а заразом був з нього сміливий політик і талановитий вояк. Перед тим уже встиг дуже значно поширити шведські володїння на балтийськім побережу. Швеція там володїла ранїйше Фінляндією й Естонїєю; Ґустав, користаючи з московських замішань, забрав від Москви землї на Неві і Ладозькому озеру, а від Польщі Інфлянти (Лїфляндію). Тепер радо відізвавсь на поклик Рішелье, що обцяв йому гроші і поміч на війну з Габсбурґами: при сїй нагодї він сподївавсь взяти у власть Швеції й полудневе Балтийське поморе. Погромив Тілї й відразу здобув перевагу в Нїмеччинї. Опанував Баварію й став розпоряжатись в західній Нїмеччинї. Фердинанд мусїв наново звернутись до Валенштайна. Той справдї швидко сформував армію й змусив Ґустава вступитись з полудневої Нїмеччини. Під Люценом в Саксонії сталась рішуча битва. Шведи виграли її, але Ґустав поляг в нїй сам (1632). Валенштайн одначе не використав сеї перемоги. Його підозрівали в зрадливих замірах, що він хоче стати володарем Чехії, і незадовго його вбито потайки.

Тепер, коли сили Габсбурґів надломано, протестантські князї замирились з Фердинандом, щоб позбутись заграничних вмішань. Але Франція і Швеція не хотїли кидати війни, що обіцяла їм великі користи. Рішелье тепер почав уже сам воювати в Нїмеччинї і заволодїв Ельзасом. Син і наступник Фердинанда II, Фердинанд III завів переговори про згоду, але вони потягли ся кілька лїт, і тільки 1648 р., через 30 лїт після початку, війна скінчилась, т. зв. Вестфальською згодою.

По сїй згодї за Францією зіставсь Ельзас, за Швецією Поморянське побереже. В імперії признано свободу віру лютеранам і кальвинам. За князями Нїмеччини признано повні суверенні права; власть імператора і сойму обмежено ще більше. Імперія властиво стала збіркою самостійних держав. Овочі всї сеї страшної боротьби зібрали таким чином князї. Нїмецькій людности, нїмецькій культурі дісталась гірка оскомина. Війна розвинула нечуване бандитство. Країна обезлюднїла. Культурний

добуток Німеччини за останні століття пішов з димом. Покоління, що виросли серед сих страшних, безвихідних обставин, серед вічної небезпеки й руїни, не були здатні до ніякої творчої праці. Тільки під кінець XVII століття німецький нарід почав піднімати ся з тяжкого занепаду.

79. Реліґійна боротьба в східній Европі. Зріст Москви і московсько-польське суперництво. Під окликами реліґійної боротьби пройшли також глибокі зміни в політичних відносинах европейського сходу: українсько-польска боротьба, відірвання українських земель від Польщі й прилучення їх до Московщини, і наслідком того незвичайно швидкий політичний і культурний зріст Московської держави, що потім, з початком XVIII в. забезпечує їй повну геґемонію в східній Европі, на її північнім і полудневім сході.

Протягом XV в. московські князї зібрали під своєю рукою великоруські землї й заявили претенсії на білоруські й українські землї, які були під властю в. кн. Литовського, як на свою династичну спадщину. Се було ділом Івана III і Василя III. Після недовгого ослаблення Московської держави, під час малолїтства Василевого сина, Івана IV, прозваного Страшним („Грозный“), в 1530-х і 1540-х рр., Москва поширює свою власть на східне Поволже: підбиває татарські царства, які утворились тут в володіннях старої Золотої Орди — царство Казанське й Астраханське. Таким чином відкриває собі, для торговельних зносин і політичних впливів, дорогу на Каспійське море і Кавказ. Потім, відновивши війну з Литвого, стало не без успіху пробивати ся до балтийського моря, порічем Двини — на Полоцьк і Лїфляндію, щоб відкрити собі дорогу на захід. Тут одначе заступив Москві дорогу Стефан Баторій, і сї завоювання були страчені. Пізнійше, як ми вже знаємо, Швеція забрала собі східнє побереже Фінської затоки, і Ґустав-Адольф хваливсь, що він положив тут Москві барер, який не легко буде Москві перескочити. Москва була відкинена від заходу. Невдав ся також плян, здаєть ся підданий з української сторони, Байдою Вишневецьким — зломити Крим і просунутись на чорноморське побереже. Натомість несподівано відкрились широкі перспективи в північній Азії, в Сибіри.

Вище було вже сказано, що вже в XV в., забравши новгородські володіння в басейні Ками, Москва стала поширювати свої впливи за Уралом. Деякі тутешні племена давали їй дань. Але в 1560-х рр. сибірське татарське ханство — одно з ханств, які зістались з колишньої Темучинової монархії, стало підбивати собі, сих московських даньщиків. Московські аґенти старались їх боронити, і орґанізували для сього військові експедиції. В 1581 р. оден з козацьких ватажків, що був в московській службі, Єрмак Тимофійович, рушивши за Урал, невдоволивсь обороною, а відваживсь на саме Сибірське царство, рушивши

рікою Іртишом на самий його центр. Хан Кучум заступив козакам дорогу, але його погромлено. Єрмак здобув його столицю, і осмілений таким несподіваним успіхом, рішив оснуватись тут і післав до правительства послів, просячи помочи.

Поки ся поміч наспіла, Єрмак згинув в засідці й його залога втікла з Сибіру. Але московське правительство не кинуло сеї здобичи; його воєводи стали систематично опановувати басейн Іртиша, і звідси московські добичники й військові люде проторювали далі дорогу на схід і північ. В 1620-х рр. вони присунулись уже до Єнісею, в 1640 рр. її „добичники“ і „прибильщики“ пройшли до Тихого океану, до Амура й монґольскої границі, і в 1670-х рр. Сибір на стільки, в головних напрямах уже була освоєна, що можна було зложити й мапу.

Се поширенне московської власти і московського добичництва принесло велику біду людности — не меньше як американським Індіянам іспанське. Сї добичники й правительственні аґенти повидили ся з місцевою людностю немилосердно, оббирали її й нищили безжалісно. Цілі племена і народи вигинули від сього нищення, від хороб, занесених до них, і горілки, котрою їх розпоювано. Але московське правительство здобуло незвичайно важне джерело доходу в данині, головно в дорогих футрах, які збирали ся з сибірських племен або вимінювались від них. Уже при кінці XVI в. його рахують на третину всїх московських доходів. Подібно як іспанські заморські кольонії, прилученне Сибіри відограло таким чином дуже важну ролю в політичнім зрості Московщини і в звязаних з тим змінах.

Поруч із таким територіяльним розростом переходили в Московськім царстві глибокі внутрішні зміни. Іван Страшний дійсно страшним терором заходив ся знищити всякі опозіційні сили, які могли загрожувати царській власти, або могли її обмежувати: московська аристократія, потомки недавних князїв, боярство і впливове міщанство новоприлучених земель, як от Новгорода, Пскова, було почасти вирізане, вибите, почасти поміняне маєтностями, масами переселене; зроблено все для того, щоб викорінити старі звязки, старі традиції. При тім одначе, викорінюючи впливи аристократії, цар Іван старавсь розвинути місцеве самоврадуванне, опертись против аристократії на ширших верствах. Тому власть „грозного царя“ була в народї досить популярна.

Але за сим періодом зміцнення, прийшла з смертю Івана IV (1584), доба ослаблення. З сином Івана Федором вигасла стара московська династія (1598), і ті царі, які наступали по нїм не мали під собою такого твердого ґрунту нї авторитету. Боярство підняло голову знову. В новоприлучених землях прокидалась стара, не зовсїм задавлена

неохота до московського володіння. Польське правительство і ріжні маґнати, користаючи з сього, підтримували ріжних авантюристів, які видавали себе за синів Івана IV, знаходили собі помічників і прихильників, підбивали й грабували московські землї, а оден з них дійсно засїв на московськім престолї (так званий Лже-Димитрій перший). Дуже діяльну участь в сих екскурсіях брали наші українські козаки й їх сусїди Донцї задля здобичи.

Таке замішаннє („смута“, „смутное время“), як воно звет ся в московській історії, потяглось пятнадцять лїт (1598—1613). При кінцї першого десятилїтя XVII в. Московське царство було в такім розкладї, упадку й знищенню, що польський король Жигимонт задумав прилучити його до Польщі, і він дійсно добив ся того, що московські бояре згодились взяти на царство його сина Володислава — сподіваючись фактично правити його іменем і прийняли до Москви польську залогу (1610). Але тим часом в великоруськім центрі, на Поволжу, наступила реакція, під впливами духовенства між иньшим, що добивалось відновлення старого царства. Дружини орґанізовані містами і духовенством вибили польську залогу з Москви. На царство вибрано одного з далеких свояків старої династії Михайла Романова. Протягом кільканадцяти лїт держава була відновлена понесла тільки другорядні теріторіяльні утрати. Польща, зайнята суперництвом з Щвеціею в Ливонії і турецькою небезпекою, піднятою козацькими походами, не допильнувала, щоб перешкодити відродженню своеї небезпечної конкурентки — Москви. Незадовго, використовуючи релїґійну боротьбу в Польщі, могла вже грати ролю в її власних внутрішнїх відносинами.

80. Північна війна 1650-х рр. і північно-европейські краї в другій пол. XVII в. Католицька реакція польська, натиск на православіе, протекція унії викликали різку відправу з боку українського і білоруського громадянства. Козаччина українська стала активною силою сеї опозиції. При кінцї XVI в. вона потерпіла сильний погром, занадто задерши ся з маґнатами і протягом першого десятилїтя XVII в. потроху вертала собі свою позіцію, між иньшим широко використавши для сього польські заходи в Московщинї підчас смути. При кінцї другого воно твердо ставить правительству релїґійні і національні домагання і відмовляе своеї помочи йому, коли б воно не прийняло їх. Коли Москва тим часом піднялась з своеї руїни, православне київське духовенство пропонуе цареви прийняти Україну й козаччину під свій протекторат і вступити в велику лїґу звернену разом против Польщі й Туреччини: туди мали війти православні балканські народи, Крим, ще деякі держави. Але Москва ще боялась задирати ся з Польщею й відкинула сї пляни.

47. Мемлінґ, св. Катерина (Фляндрія друга пол. XV в.)

Полишені своїм силам козаки вели далї війни з польським правительством під окликом боротьби за православну віру против католицької реакції. Релїґійне гасло покривало домагання соціяльні, націо-

нальні й політичні. Такий характер мали великі війни 1630 і 1637/8 рр. і поменьші конфлікти. Син Жиґимонта, Володислав, вступаючи на польське королівство (1632) задумав взятись толеранційної політики супроти православних, щоб виключити з внутрішньої політики се небезпечне релігійне гасло. Але впливи клерикальних кругів, за котрими стояли Єзуїти, раз-у-раз збивали правительство з сеї толеранційної політики, і гасло боротьби за віру не переставало тратити сили між Українцями. Під сим гаслом підняв своє велике повстанне против Польщі і Богдан Хмельницький, і поновив московському цареви пропозіцію 1624 р. — прийняти Україну під свою протекцію й разом з нею повести боротьбу против Польщі.

Сим разом московське правительство, по довгих ваганнях рішило прийняти сю пропозіцію. Собор всякого стану людей, скликуваний як водилось в важнійших справах, висловивсь за се, Україна була прийнята під царську руку і Польщі проголошено війну. Вона пішла дуже щасливо для Москви. Польща підірвана тяжкою війною з козаками й Татарами не могла здобутись на серіозну оборону. Московські війська за помічю козаків опанували Білорусь і заволоділи Вильном. Тоді й Швеція захотіла поживитись в польській біді й почала війну з Польщею й собі.

Швецією правив тоді сестринич Ґустава-Адольфа, Карло X, дуже енерґійний чоловік. Він поправив фінанси, підірвані його дядьками, повідбиравши землї від панів, орґанізував сильне військо й кинувсь на Польщу, що здавалась йому легкою здобичею. Польські еміґранти подавали йому надію, що маґнати, невдоволені Володиславовим наступником Яном Казимиром, перейдуть на його бік. Справді чимало маґнатів готово було трактувати виступ Карла як династичну справу, суперечку двох претендентів на польську корону. Північні польські области (так звана Великопольща) признали Карла королем. Його підтримав також бранденбурський курфірст Фрідріх Вільгельм, з полудня воював Хмельницький з семигородським князем Ракочієм. Ян Казимир мусів тїкати до Австрії.

Але Карло своїм самовластним поступованнем скоро підняв против себе польських панів: він поводивсь не як король з своїми громадянами, а як побідник в чужім краю. Польська людність стала підійматись против нього. З другого боку успіхи Швеції занепокоїли Москву: вона дивилась на землї в. князївства Литовського як на свою здобич і протестувала против претенсій Карла. Австрія, ратуючи Польщу, заходилась мирити Москву з Поляками. Поляки запевнили царя, що Ян-Казимир зречеть ся корони і королем вибраний буде царевич Алексій. Се заохочувало царя до згоди.

Нахиляло Москву до порозуміння з Поляками також і те, що вже дуже скоро на Білоруси стала виявлятись неохота до Москви, коли виявилось, що вона хоче зробити з них прості московські провінції, не рахуючи ся з місцевим складом житя, і так само на Україні, коли показалось, що Москва не має заміру трактувати Україну як окрему державу під московським протекторатом, як того собі бажали і вимовляли при прилученню українські політики.

Московські політики були настільки необережні, що покладаючись на польські запевнення і не довівши навіть до формального трактату з Польщею, вони поставили ультиматум Швеції і почали з нею війну — сподіваючись тепер пробити собі дорогу до Балтийського моря, коли не вдало аж сто літ тому. Але сї пляни не вдались. Ні Польща ні Україна не підтримали Москви. Українці не хотїли розірвати з Шведами; навпаки, збагнувши московську полїтику, вони краще хотїли зістатись союзниками Швеції й разом воювати Польщу. Москві могло-б бути дуже зле, як би не виратувала Данїя. Та давно чекала моменту, щоб запобігти панованню Швеції на Бальтийському морю, і тепер виступила й собі против неї. Карло кількома нападами розгромив Данію й заволодів її землями. Але сей успіх підняв против нього нових ворогів. Бранденбурський курфірст перейшов на сторону Польщі против Щвеції. Піднялась против неї Голяндія. Становище Швеції ставало небезпечним. Франція прикладала всї старання, щоб витягнути свою союзницю з сеї халепи і за її проводом 1659 р. розпочались по всїй лїнії мирові переговори. Карло в сім часї, на початку 1660 р. несподївано вмер і се улекшило замирення. Рядом трактатів 1660—1 рр. уложено згоду.

Се було тяжким ударом для України; зіставшись без помочи союзниці — Швеції вона пошукала згоду з Польщею (Гадяцька унія Виговського), а кінець кінцем мусїла згодитись на жадання Москви (Переяславська угода 1659 р.)

Польща скористала з московсько-українських непорозумінь, щоб відновити военні операції з Москвою, і відібрала назад майже все, що Москва була завоювала в Білоруси. Москві прийшлось, ще раз зрікти ся своїх балтийських плянів. Щоб розвязати собі руки, вона кінець кінцем відступила Польщі навіть провобічну Україну, щоб взяти до рук цупкійше принаймнї лївобічну. Її повага, самопочуте її правительства виросли в сих подіях нізмірно. Пониження смути були забуті, затерті.

Внутрішнї замішання в самій Московщині, релїгійні рухи, що привели до так званого „росколу“, і рухи народнї — з них особливо славне повстанне Радіна на Волзї — були задавлені, правлїнне набрало вповнї деспотичного, необмежено-монархічного харак-

6*

теру. Навіть земські собори перестали скликатись. Натомість в Польщі державна орґанїзація і королївська власть ще більше ослабли в сих замішаннях.

Швеція, завдяки Франції, заховала свої володіння, і свою репутацію — найбільшої сили на півночи, котру її придбав Ґустав-Адольф, і підтримав Карло X. Але засоби її були вичерпані війнами, і королївська власть стратила всяку силу в малолїтство Карлового наступника.

Найбільше скористала в сїй північній війнї Бранденбурґ-Прусія. Се був перший її виступ на ширшій аренї сеї грядущої полїтичної сили, під рукою сього курфірста, що в історії Прусії носить назву „Великого", як фундатор будучої могутности. За час свого довгого, майже піввікового правлїння Фрідріх Вільгельм більш як у трое розширив свое володїнне, а що важнїйше — добре їх загосподарив, після страшних пустошень тридцятьлїтньої війни. З усюди приймав він переселців, і вони — особливо французькі протестанти прогнані Людовиком XIV, високо піднесли культуру, промисли, торговлю країни. Але власти своїй він подав вповнї абсолютний, необмежений характер і суворо приборкав претензії станів Прусії на конституційні права.

81. Анґлїйська революція. Анґлїя, як ми бачили, не пережила в XVI в. таких релїґійних бур як скажім Нїмеччина та Франція — вони зістають їм на XVII вік. В XVI-ім правительство кілька разів зміняло і заводило на власну руку ріжні зміни в релїґії. Се самовільство не без того щоби не викликало невдоволення. Були люде, які далї вірно трималися католицтва, було їх з початку навіть дуже багато, але що далї малїло було багато прихильників більше радикальної реформи: кальвінство особливо загнїздило ся Шотляндії і відти ширилось також в Анґлїї а крім того напливали до Анґлїї також люде ріжних радикальних сект з континенту, особливо з Голяндії, і знаходили послух у місцевих людей. Правительство гонило суворо і католиків і сих релїґійних радикалів і завдяки покірности епископату, великому авторітету королївської власти і пасивности перез нею громадянства ся правительственна полїтика не викликала серіозної опозиції.

Ми вже знаємо, що королївська власть за династії Тодорів в Анґлїї була дуже сильна і парлямент не підіймав против неї голосу. Довге панованне королеви Єлисавети, що заняло всю другу половину XVI столїтя скінчило еї особливо. Воно було дуже популярне в анґлїйськім громадянстві, властиво в його вищих, заможних кругах і вік Єлисавети зістав ся і потім в їх памяти немов золотий вік Анґлїї — часи сили, богацтва, спокою достатку, веселого житя („весела Анґлїя" як її потім називали в противлежности до пізнїйших суворих, трівожних часів). Боротьба з католицькою партією, з „папізмом" відповідала національним настроям, стала в поглядах народу. боротьбою за свое істнуванне. Вона тїсно звязувалась з поширеннем полїтичних і економічних

впливів, торговельною й кольоніяльною конкуренцією Іспанії (на сей час припадає заснованнє анґлійських кольоній в північній Америці). Єлисавета як взагалі Тодори, багато зробили для розвитку промислу й торговлї й підтримувала поміщиків і промисловців в відносинах до робітників. Але і в культурнім житю ся доба зазначилась блискучо — особливо розвитком театру (се часи Шекспіра, найбільшого драматурґа який коли небудь був). Але все се змінилось коли з смертю Єлисавети в 1603 р. на королївстві засів еї племінник Яков, син нещасливої Марії Стюарт, король Шотляндський. Він мав незвичайно високі понятя про свої королївські права, але не мав такту, будив невдоволеннє своєю полїтикою (його подозрівали в нахилї до папізму, ставили в провину що він не підтримав нїмецьких протестантів в тридцятьлїтній війнї). Дїставши державний скарб в дуже сумнім станї від своєї тїтки, він мусїв раз-у-раз просити у парляменту кредитів, а парлямент, такий послушний при Тодорах, тепер робив ріжні прикрости несимпатичному королеви і настоював на своїх конституцийних правах, так що кінець кінцем Яков перестав його скликати і старавсь дїставати гроші без парляменту, ріжними не дуже законними способали. Вони практикувались і його попередниками, але те що дарували їм не пропускали йому. Коли він за кілька лїт до смерти попробував скликати парлямент, той виступив з небувалими доти жаданнями, хотячи мати контролю над королївським правлїннєм. Добив ся суду і засуду над першим мінїстром короля, канцлером Беконом, славним фїльософом, але нікчемним чоловіком, і королївським претензіям твердо противставив принціп народовластя.

Його син Карло був здібнїйший від батька і з добрими прикметами, але він був так само завзятим монархістом, ворожим парляментській опозиції, і що особливо обурювало громадянство — в своїй полїтицї нечесний (не додержував обіцянок, лукавив) і тим до ґрунту підкопав стару повагу королївської власти і особи. Заплутавшись в довгу, нещасливу і непопулярну війну, з Францією і Іспанією, він потрібував великих грошей, і так само як і батько не вмів дати собі ради з парляментом. Тому перестав його скликати і батьковим прикладом старавсь винаходити ріжні джерела доходів поза парляментом. В тім підтримували його монархісти, котрими він себе окружив і котрі старались укріпити його позіцію. Між иньшими, як і його батька, піддержував його епископат і сї часи зазначились сильною нагінкою на радикальні секти (так званих пурітанів, що вимагали „чистого" християнського житя, ворогували против офіціяльної церкви і королївського самовластя).

Коли по довгій перерві Карлови, в тїсних грошевих обставинах, прийшлось таки скликати парлямент, той зараз же зажадав суду над тими недобрими мінїстрами і контролї над королївським правлїннєм.

Настрій в краю був за парляментом і король розпустивши зараз же мусів його скликати на ново і видати йому на суд своїх міністрів, і з них декотрі зараз же заплатили головами за свою занадто монархічну політику. Король надіяв ся, що обставини змінять ся на його користь. Справді в самім парляменті були поміркованї і монархісти, на котрих він рахував і навіть розпорядив був арештувати головних проводирів парляментської опозиції. Але парлямент не видав їх і льондонська людність стала по сторонї парляменту, так що король мусів покинути Льондон і з своїми прихильниками переїхав до Йорку. Тодї парлямент почав збирати податки на себе і орґанїзувати своє військо против королївського. Країна подїлилась на два табори. Короля підтримувала аристократія і більшість шляхти, католики і прихильники „високої“ (епископської церкви); вони звались „кавалерами“ і мали перевагу в північній і західній Анґлії, меньше розвиненій економічно і культурно. Парлямент підтримували пресвітеріяне і більш радикальні секти, з міщан і дрібної шляхти; вони звались „круглоголовими“, бо стригли голову, а не розчісували волося в кучері як пани.

Так почалась, року 1642, анґлїйська революція, але в початку війна між обома партіями йшла доволї мляво, бо на переді й там і тут стояли прихильники порозуміння, і воєнна перемога була загалом по сторонї короля. Змінилось се, коли перевагу в парляментській партії взяли „індепенденти“ радикальна секта, яка не признавала ніякої церковної власти нї орґанїзації, ніякого обряду нї текстів молитов, тільки свобідне слово. На чолї їх стояв Олївер Кромвель, потомок аристократичного, але збіднїлого роду, характеру завзятого і запального але суворого і мелянхолїйного. В парляментї він не грав ролї, не маючи ораторської здібности, але підчас революції виявив незвичайні здібности орґанїзатора і вояка. Тому став провідником всеї парляментської армії внїсши до неї свій крайній індепендентський дух, і вона тепер стала давати напрям парляментській полїтицї — більш радикальний. Пресвітеріяне як в церковній справі так і в полїтицї були більш консервативні, індепенденти були більш непримирені супроти короля і йшли до демократизації всього устрою і житя.

Завдяки Кромелеви парляментська армія стала брати гору над королем. Кілька разів його армії розбито і він не маючи вже де триматись в Анґлії, втік до Шотляндії; але що він не згодив ся дати такої присяги, якої від його вимагали, Шотляндцї видали його парляментови. Тепер парлямент думав, що справа буде скінчена тим, що король прийме його жадання, і хотів розпустити свою армію, котра доїла йому своїми претензіями. Але Кромвель і армія не хотіли вдоволитись такими малими реформами. Вони кілька разів „почистили“ парлямент, викидаючи з нього більш поміркованих, які хотіли краще

панування короля, ніж індепендентських ґенералів, і сей „куций“ парлямент, як його прозивали сповнив волю армії. Короля поставлено перед суд за „зраду парляментови“, засуджено на смерть „як тирана, зрадника, убийника і ворога держави“, і стято на початку 1649 р. Потім скасовано королівську власть і верхню палату і проголошено республіку. Правління передано „державній раді“, вибраній парляментом, але фактична сила зіставалась за армією, на чолі котрої стояв Кромвель.

Против сеї диктатури армії з усіх боків піднялось невдоволенне й повстанне. Збунтувалась Ірляндія, католики і кельтська людність взагалі. Шотляндія не признала новою правління й покликала королевича Карла. З другою боку против індепендентів підіймались секти ще більш радикальні, такі напр. „лівелери“, прихильники повної рівности, які висували домагання які тільки тепер стали на чергу — скасування прав на землю і заведенне трудовою принціпу. Але Кромвель, опираючись на армію, тлумив без милосердя всіх супротивних і щастя незмінно помагало йому. Погромив Шотляндців, потоками крови загасив ірляндське повстанне, конфіскував ірляндські землї, і вперше звязав всі три країни — Анґлію, Шотляндію й Ірляндію в тісну державну унію, від котрої веде початок нинїшне „сполучене королївство Великої Британії“. 1654 р. він скликав перший спільний парлямент. Задумував також обєднати з Анґлією Голяндію, що вважалась твердинею протестанства, але що та не згодилась на се, індепендентські політики задумали зломити небезпечну конкурентку в морській торговлї — почали війну, розгромили голяндську фльоту і перевели т. зв., „навіґаційний акт“, що замкнув анґлійські порти для перевозової голядської торговлї.

Завдяки такому щастю Кромвель держав твердо власть опираючись на армію і кінець кінцем розігнавши парлямент прийняв від армії диктатуру. З титулом „льорда-протектора“ правив абсолютно до самої смерти (1658) і передав по собі власть синови. Але той не був еї жадний і добровільно зложив по кількох місяцях. Роялїсти тоді перевели віднозлення монархії. Самовласте армії знеохотило громадянство до радикальних течій і перевагу взяли консерватисти. Парлямент покликав на королївство згаданого королевича Карла. А здобутки революції не пройшли марно, і коли сей Карло, а потім його брат Яков пішли слїдами батька, стали пробувати правити без парляменту і ріжними способами викручуватись від його жадань, се привело до того, що на королївство покликано Карлового зятя Вільгельма Оранського, правителя Голяндії, протектора і чесного прихильника конституційного правління (1688). Умови поставлені йому притім парляментом, зібрали разом принціпи вироблені попередньою боротьбою з коро-

лївським самовластем і положили підставу дальшому розвиткови анґлійської демократії.

82. Розвій абсолютизму у Франції. Ті задатки демократичного, устрою, що розвивались в Анґлії протягом сього століття, иньшим краям пригодились на пізнійше, як взірці сеї проби. На найблизший час взірцем служила Франція, яка на полі релїґійної боротьби виростила у себе абсолютну, необмежену королївську власть і незвичайний престіж, повагу її, яка служила прикладом для иньших великих і малих потентатів Европи в XVIII віці. Ряд визначних політиків викохав її тут і довів до такої блискучої повноти, до якої вона не доходила ніде ні перед тим ні потім.

Релїґійні війни XVI в. привели були Францію до крайнього знищення. Не тільки промисл упав зовсїм, але й хлїборобство було часто закинено. Помїщики зістались без доходів, а їх проби підвисшення чиншів, викликали грізні селянські повстання, подібні до Лютерових часів.

Генріх IV Бурбон і його мінїстер і дорадник Сюллі, багато зробили, щоб направити господарство. Сюллі був великим приклонником сїльського господарства, вважаючи його головним а навіть єдиним джерелом богацтва краю; він давав селянам ріжні полекші, щоб дати їм стати на ноги. Кілька разів даровано їм податки, хлїборобський інвентар (худоба і знаряде) не міг забиратись за довги; на всякі хлїборобські уліпшення давались ріжні пільги. Релїґійну і полїтичну боротьбу за той час тільки притишено, і після несподїваної смерти короля з руки єзуїтського вихованця (1610) гуґеноти піднялись наново, мобілїзували свої воєнні сили і шукали помочи за кордоном. Княжата королївської крови підняли знову усобицю між собою. Правительство попробувало звернутись до громадянства і скликало ще раз ґенеральні стани (в останній раз аж до самої революції), але стани нічого не зробили, щоб використати сей момент в інтересах громадянського впливу на правлїнне: міщанські депутати „третього стану“ як його називали, домагають ся правильного скликування станів, признання за ними законодатної ініціятиви й иньших прав, але депутати аристократії і духовенства не підтримали сих жадань, і правительство, без усяких наслїдків, розпустило стани, щоб більше не скликати — аж до самої революції. Усобиця відновилась знову, і потяглась повних десять літ, поки правлїння не взяв в свої сильні руки епископ (пізнійше кардинал) Рішелье, оден з найбільших правителїв, яких бачила Франція. Він правив нею аж до смерти й король Людвик XIII попри нього не грав ніякої ролї.

Рішельє перед усїм відібрав у гуґенотів їх права полїтичної орґанізації, право мати свою армію, свої кріпости, і. т. и. Вибивши

з-під ніг аристократії сю релїґійну підставу, він взагалї постаравсь позбавити її всякого впливу на публичне жите, перенїсши всю вагу в правлїнню на королївських урядників, з людей худородних. Самовладуванню не дав місця і взагалї правительственна полїтика, котрій він дав напрям, була перейнята глубоким презирством до громадської думки. Цензура була гостра, свободи слова не було. Все покладалось на урядництво (бюрократію). Головна увага зверталась на орґанїзацію сильної й доброї армії.

Ще більшим мистцем показав себе Рішелье в дипльоматії, де він дав Франції першу ролю в европейській полїтиці. Завданнєм сеї дипльоматії він поставив поборюваннє Габсбурґів і поширеннє Франції коштом Німеччини і іспанських Нїдерляндів. Результати її зібрав ученик і наступник Рішелье в правлїнню Францією, кардинал Мазарінї, що продовжав потім його полїтику. Франція дістала Ельзас і ряд володінь на нїдерляндській границї. Правлїннє Мазарінї, що правив майже повних 20 лїт до самої смерти, за малолїтства Людовика XIV не йшло так гладко як у Рішелье і було наповнене ріжними замішаннями, які мали назви „фронди“ (гри), тому що з них не вийшло нїчого серіозного. По його смерти внутрішні справи перейшли до рук Кольбера, третього великого будівничого Франції XVII віку. Але він не був вже таким повновластним правителем як Рішелье та Мазарінї — Людовик XIV хотїв сам бути своїм першим мінїстром, і справи военні та дипльоматичні зістались поза впливами

48. Альбрехт Дірер (великий майстер нїмецького відродження). Апостоли.

Кольбера. Його сферою була внутрішня адміністрація і господарство. За Рішельє та Мазаріні вони були ведені тільки прихапцем, і тільки в Кольбері знайшли свого орґанїзатора й майстра. Кольбер зробив в тім собі велике імя і його система зветь ся „кольбертизмом“ (або меркантилїзмом).

В нїй знайшли особливо вираз політично-економічні ідеї того часу про народне хазяйство. Вони перед тим виступають в політиці Голяндії, в діяльности Кромвеля; Кольбер довів їх до найбільшої ясности — і крайности. В противність поглядам „фізіократів“, як вони називались — прихильників розвитку природних богацтв і сільського хазяйства сї ідеї виходили з високого значіння промислу й торговлї, переваги вивозу фабрикатів над довозом сировин. Кольбер приложив особливі старання, щоб розвинути фабричний промисел у Франції, особливо річей дорогих, предметів роскоші — шовків, шкла, дорогоцінних матерій і посуди і добити ся для них великого збуту за кордоном. Він справді в значній мірі осягнув такого, хоч і односторонного промислового розвитку. Французьке майстерство, підтримуване ріжними субсідіями замовленнями для незвичайно пишного королївського двору, стало справді високо, здобуло велику славу, й зробилось взірцем для иньших країв Европи. Епоха, ся видала також визначних артистів і письменників, які своїми творами звеличали добу Людовика XIV, його двір і його особу (найславнїйше імя сеї доби се Мольєр, найбільший автор комедій, двірський актьор Людовика). Двір Людовика, для котрого велись незвичайно коштовні будови, вироблялись дорогоцінні кімнатні меблї, посуда по королївських фабриках, під доглядом талановитих майстрів, своїм богацтвом і артистичним станом своєю роскішю і пишним етікетом зробив собі велику славу і став взірцем для иньших держав на довгі часи.

Сей блеск і пиха, котрим Людовик, „король-сонце“, як його називали, окружав свій двір, щоб зробити єго яко мога принаднїйшим, щоб зібрати на нїм все що було блискучого, родовитого, талановитого у Франції й обернути те все на службу свому престіжови, — коштував країну страшенно. Але ще більше вичерпувала його блискуча, але страшенно марнотратна нездержлива загранична політика, котрою Людовик хотів кермувати сам.

Він продовжував політику Рішельє й Мазаріні, стараючись загорнути ренські землї Німеччини й іспанські Нідерлянди (теп. Бельґію). Для сього він вів цїлий ряд війн — вони наповняють сливе все його довге правлїння. Вони наповнені блискучими побідами й успіхами — Людовикови щастило і на добрих вояків; але сї війни страшенно дорого коштували країну, в засобах і людях і те страшенне знищення, яке вони лишили по собі в Франції. Головним мотивом була „іспанська

спадщина“: Людовик був оженений з донького іспанського короля і заявив претензії на його спадщину, мав на оці головно Нідерлянди, а потім, коли мужеське потомство Филипа II вигасло зовсім, іспанська корона була записана Людовиковому внукови Филипови під умовою одначе, що ні він ні його потомки не будуть заразом французькими королями. Війни, які виникли з сього приводу, втягли ріжні держави, велись з великим завзятем і зробили великі зміни в політиці. Голяндія була в них роздавлена і стратила значіння. Австрія відірвала Нідерлянди й полудневу Італію від Іспанії і дуже направила свою повагу. Виросла нова політична сила — Савойя, зародок нової Італії. А Франція вийшла з сеї війни зовсім знищеною.

Внутрішня політика Людовика теж не була щаслива. Відновлено нагінки на протестантів — вони скінчились скасованнем нантського едікту про волю віри, що мала наслідком виселення з Франції тисячів протестантів. Також ненавистно ставивсь король до поступової католицької мисли тримаючи ся езуїтів, і взагалі до всякої свободи гадки, до всякої незалежности від його королівської власти. Режім був задушливий і тяжкий, те блискуче духове житя, яке заблисло в початках правління Людовика, згасло під кінець, і загальна популярність його перемінилась в крайню непопулярність.

83. Зміни на заході Европи. Паралельно з завзятими війнами за іспанську спадщину на заході розвивались війни на сході, котрі можна-б назвати в паралель тим, війнами за спадщину турецьку і шведську. Сї війни принесли за собою великі зміни в східній Европі й европейській політиці взагалі. Туреччина, після того як заволоділа Балканським півостровом, за султана Магомета, перейшла з кінцем XV і в першій половині XVI в., за султанів Селіма й Сулеймана (або як його називали на Заході — Солімана Великого часи найбільшого блеску й могутности. Тоді вона заволоділа Месопотамією, Сірією й Арменією, Египтом і африканським побережем (Тріполї, Туніс, Альжір), а в Европі забрала значну частину Угорщини й загрожувала самому Відневи. Король Франціск війшов з Сулейманом в угоду і на спілку з ним воював против Габсбурґів австрійських і іспанських, і Австрія тільки за ціну щорічної данини виговорила собі західню частину Угорщини. Турки підірвали панування на Середземнім морі Венеції, відібравши від неї Кіпр, зігнали з Родосу славних тутешніх лицарів, (що перенесли ся на Мальту).

Але вже з кінцем столїтя став помітний упадок сеї могутности. В Азії Персія під панованнем шаха Абаса стала грізним конкурентом і вибила Турцію з Месопотамії й Арменії (се суперництво Туреччини й Арменії гірко давало ся знати полудневому Кавказови, Вірменам, Грузинам). В Европі українські козаки з сходу, Венеціяне заходу

замкнули Турків в початках XVII в. в таку тїсну бльокаду, що Европа очам своїм не вірила — до дїла ся турецька сила. Султан і правительство стали іграшкою в руках двірського війська (яничарів), двірські революції й інтриґи займали в історії Туреччини місце недавних побід і завоювань.

Тим часом обставини для Турків складались дуже прихильно. Персія підупала знову після свою недовгого піднесення, Габсбурґи були заплутані в тридцятьлїтній війнї. На північнім сходї турецької протекції шукала Україна, відкривала турецьким завоюванням дорогу на північ від Чорного моря. Туреччина тільки в 1670 рр., за енерґійних везірів з албанської фамілії Кепрім, виходить з своєї пасивности, бодай хвилями. Відновляє свої операції на Угорщинї, опираючись на ворожих Австрії угорських маґнатах. Ідучи за покликами Дорошенка здобувають ся на похід на Україну, що приносить єї Поділя і протекторат над Україною.

Але не ставало витрималости в сїй енерґії. Операції напр. на Українї занедбано, Дорошенка не підтримано в час, і він мусїв капітулювати. Польський гетьман (потім вибраний королем), Ян Собеский повів аґресивну компанію на Турків. Коли вони поновили операції на Угорщинї і приступили під Віденъ, Собеский поміг цїсареви відбити їх. Заохочений сими успіхами цїсар з Собеским орґанїзують лїґу против Турків, щоб повести наступ на їх землї. Сюди вступила Венеція і мальтійські лицарі. Собеский приложив всї старання, щоб притягнути сюди й Москву. Він пожертвував для того Київом і вабив Москву надіями завоювання Криму. Московська правителька Софія донька Алексія і її фаворит боярин Голїцин звабились на се. Так починаєть ся сей наступ на турецькі землї Австрії і Московщини, що з перервами продовжуєть ся до найновійших часів (1686). Австрія на метї відібрати від Угрів Угорщину й сербські землї, Московщина пробиваєть ся до Чорного моря. Австрії дійсно удалось вернути собі в сїй війнї цїлу Угорщину, Венеція забрала Дальмацію і Пельопонес. Московсько-українські походи на Крим були не вдатні, але брат царевни Софії Петро вхопивсь за гадку здобути вихід на море, діставши від Турків Азов, на устю Дону, і взяв ся його здобувати.

Се був початок правлїння сього визначного володаря, прозваного Великим і звеличеного творцем нової европейської Росії. Він тодї тільки що доходив лїт. Скориставши з невдалого кримського походу Голїцина, він відсунув від правлїння сестру, взяв його в свої руки (1689) і почав дуже енерґійно розвивати свої пляни европеїзації Московщини: орґанїзації сильної армії на европейський взорець і взагалї надання своїй державі, її житю европейських форм. В тім напрямі йшла правительственна полїтика й перед тим, але дуже помалу і не

рішучо, Петро-ж виявив в тім велику енергію і непохитну волю не рахуючись ні з якими перешкодами і опозіцією. Його улюбленою мірею було дістати вихід на море і завести фльоту — здійснити те, чого московські політики добивались уже півтора столітя. В даних обставинах являлась можливість добитись виходу на Чорне море і Петро з усім запалом береть ся до сього: споряжає на Дону маленьку фльоту, за її помічю здобуває Азов і будує фльоту азовсько-чорноморську.

Але тим часом заходять зміни в політиці. Собеский, душа ліґи против Туреччини, вмер, на його місце вибрано королем курфірста саксонського-Авґуста. В тім же часі вмирає шведський король, лишаючи неповнолітного сина. Серед невдоволених шведським пануваннем балтийських панів являєть ся гадка використати се, щоб збутись шведського панування. Вони заходять ся творити союз против Швеції. Петро і Авґуст радо відкликують ся на сей плян: Авґуст хоче вернути забрану Шведами у Польщі Ліфляндію, Петро сподіваєть ся здійснити плян свого батька, добути вихід на Балтийське море просто на захід, се йому було далеко ціннійше чим Чорне море. Він спішно замирюєть ся з Туреччиною, і 1700 р., спільно з Авґустом і данським королем, що теж пристав до союзу, почпнає війну, яка потягла ся на цілих двадцять літ і стала головним змістом всего його правління.

Данці вдарили на Шлезвік, Поляки на Ріґу, Москва на Нарву, що боронила приступу до Фінської затоки. Але вислід сього одностайного натиску був зовсім несподіваний. Молодий шведський король Карло XII виявив незвичайний военний хист, вдачу давнього норманського вояка, замилованого в війні. Він кинувсь просто на Копенгаґен, застав його безборонним і відразу змусив Данію відступити від війни. Потім погромив московське військо під Нарвою, але замість притиснути й сього противника й змусити до згоди, він кинув Москву, пішов воювати Авґуста, і загруз в війні в Польщі.

Сею політикою скористав Петро. Нарвський погром відкрив йому очі на хиби його армії, котру він зачав орґанізувати — ще з маленькости, з дітей двірської служби за помічю чужоземців, яких знайшов під рукою. Наслухавшись їх оповідань про европейські порядки, він сам пустивсь до західніх країв. Поки Карло воював з Польщею, він збільшив свою армію й вишколив в війні з невеликими шведськими відділами, полишеними в балтійських провінціях. Відкрив собі дорогу до устя Неви, і тут фундував нову столицю — Санкт Петербурґ (город св. Петра). Разом з тим переводив реформи в адміністрації й фінансах, на західноевропейський, головно шведський взір. Старавсь приподобити також жите до західньо-европейського. Завів европейське численне літ, змінив азбуку, силоміць наказав носити европейську одежу, голити бороди, курити тютюн, виводити в світ жінок,

чого досї не бувало. Загалом одначе сї його реформи, від котрих веде свою історію нове російське жите, мали характер припадковий, робились прихапцем. Дїлом Петра була властива орґанїзація армії й фльоти.

Карло звернув ся против Московщини тільки розгромивши до решти Авґуста в Польщі й Саксонії, в 1706 р. Франція старалась звернути його против Австрії, але він рішив добити Росію. Але московські війська на стільки твердо боронили лїнії горішнього Днїпра, що Карло рішив повернути на схід, на Україну, рахуючи на тутешнє невдоволеннє московським пануваннєм. Старий гетьман Мазепа, під натиском старшини, і по довгих ваганнях, пристав до Карла. Запорожська сїч також. Карло пересунувсь в глибину України, але тим дав можливість російським військам перервати його звязки з Швецією позбавити його помочи й постачання звідти. Ослаблене й деморалїзоване шведське військо було побите під Полтавою, лїтом 1709 р. Карло мусїв тїкати до Туреччини, разом з Мазепою.

84. Зміни на сході в першій половині XVIII столїтя. Успіхи Росії й Австрії. Католицька лїґа 1680-х рр. і північна війна 1700-х розпочали се обскубуваннє підупалих держав — Туреччини, Польщі й Швеції, яке продовжуєть ся потім помалу протягом цїлого XVIII столїтя Австрією, Росією — до них потім прилучаєть ся ще Прусія в роздїлї Польщі. Франція, союзниця Швеції й Туреччини, даремно силкувалась перебити сей процес: вона занадто заплуталась в боротьбі з Анґлїєю, котру поволї, але за те сильно розкачав Вільгельм Оранський. Тільки доривочно мішалась вона в східні справи, підтримуючи Угорщину, Польщу, Туреччину: французькій політиці XVIII в. бракувало тої одностайности й доцільности, якою вона визначалась в XVIII віцї.

Австрія особливо щасливо вийшла з боротьби з Туреччиною і Францією (за іспанську спадщину). Від Туреччини дістала решту Угорщини, зібрала її в своїх руках в цїлости. Але таки зараз ще почалось невдоволеннє против суворого австрійського правлїння. Угорські пани жалували за Туреччиною, що лишала їм більше свободи і власти в краю. Коли потомок семигородських князїв Ракоцій з'явивсь в 1703 року на угорській Українї й відти покликав Угорщину до повстання, угорські пани піднялись і завзято повели боротьбу против Австрії. Та була зайнята війною з Францією й не була приготована до сього. Сам Відень оден час був в немалім страху. Але сили Ракоція були не великі, Франція підтримувала його слабко, невдоволена тим, що він шукав звязків з протестантськими краями і з французькими гуґенотами. Серед самої угорської шляхти не було згоди між католиками і кальвинами. Новий цїсар Карло VI користаючи з сього роздїлу

вмів пригасити повстанне і зміцнити в угорських землях свою власть.

Се дало змогу Австрії повести далі свій наступ на Туреччину, щоб вирвати з рук Турків сербські землі. Саме в тім часі розбурхав там повстанне цар Петро, подражнений тим, що султан прийняв на свою землю його ворога Карла. Весь час північної війни Франція, Швеція і їх поставленник в Польщі, король Станїслав Лещиньский, старали ся втягнути Туреччину до війни з Австрією й Росією, щоб відтягнути їх сили на полудне. Але Туреччина тоді не схотїла воювати, упустила сей час, коли Росія була зайнята боротьбою з Лещиньским, а Австрія з Ракоцієм, аж тепер зачепила ся з Петром, не згодивши ся видати чи видалити Карла. Петро, розгорячений своєю перемогою над Шведами, думав, що йому не тяжко буде погромити і Турків, і захотів відновити з ними війну, перервану в 1700 р. Він рахував на поміч християнських підданних Туреччини. Чорногорський владика підняв повстаннає, і сербський висланець обіцяв таке саме повстанне в Сербії; воєводи Молдави і Валахії після полтавської побіди війшли з Петром в тайну угоду, обіцюючи пристати до нього.

Покладаючись на се, цар ухопив ся за султанську відмову, проголосив війну з Туреччиною та з невеличним військом пустив ся в 1711 р. на Молдаву, рахуючи на повстанне. Але Турки наспіли вчас, щоб не дати повстати Валахії. Тоді й Серби та Греки не посміли піднятись.

Молдавський воєвода прийшов до царя, але Молдаване не пішли за ним. Російське військо було окружене переважними турецькими й татарськими силами, становище царя було безвихідне. Підкупом викрутив ся він від неминучого полону, і турецький візир почав з ним переговори. Мав поручене поставити цареви таки умови: Росія віддасть назад Азов, зрічеть ся України і не мішатиметь ся до справ польських. Щоб вийти з небезпеки, цар дав на се нїби свою згоду, але умову навмисно так постилізовано, що її можна було ріжно толкувати, і цар потім не згодивсь опорожнити Україну.

Волохи гірко постраждали за союз з ним. Вони стратили дотепершню пів-самостійність, Турки стали на відкуп давати сї воєводства багатим царгородським Грекам і ті завели тут грецьку мову, церкву, школу — так було ціле століте. Чорногора була спустошена турецькими військами, але з поміччю їй прийшла Венеція. Туреччина почала з нею війну, але тут вмішалась Австрія, яка підчас Петрового походу ще не була готова до війни, а тепер приготовилась, та стала займати волоські та сербські землі. Туреччина стала шукати згоди, затримала відібраний від Венеції Пельопонес, але відступила Австрії північну Сербію і західню Валахію (Пожаровацький трактат 1718 р.).

Цар не скористав з сеї війни, щоб поновити свої балканські пляни, бо мав багато иньших.

Користаючи з неприсутности Карла, що застряг в Туреччині, він заходив ся перейняти на себе колишнє шведське панування на балтийськім морі. Розпоряжав ся пруським королем як своїм васалем, повидавав своїх братанниць та доньок за ріжних тутешніх герцоґів і командував ними по своїй волі. Коли Карло нарешті повернув до Швеції (1715), він уже вважав за краще війти в спілку з царем, замість з ним боротись, і розпочав переговори — але згинув в поході на Норвеґію (що належала до Данії). Нове правительство попробувало ще побороти ся з Росією, але коли ся кампанія не вдалась, пішло на згоду, відступивши Естляндію (Естонію), Ліфляндію (Латвію), Інґрію (де Петербурґ) і сусідні части Корелії та Фінляндії; так стала ся згода в Ніштаді, 1721 р. В Швеції пішла боротьба з королівським самовластем, боротьба партій, з котрої користали сусіди, в тім і Росія, щоб робити там свою політику.

З другого боку царя захопили пляни на полудневий Схід, на Індію. Персія в тім часі роздералась усобицею: східні Іранці, сунніти-Афґанці, воювали ся з шіїтами Персами, і боротьба з Персією здавалась легкою. Царські висланці поширювали російські впливи на північнім Кавказі, в сусідстві козацької Терської лінії. Закавказькі народи, підвластні Персії, Армяне й Грузини просили царя, щоб визволив їх. Цар давав їм знати, що покінчивши війну з Швецією, зараз візметь ся до Персії, і справді негайно, в 1722 р., тим часом як Афґанці здобували перську столицю, російське військо під проводом самого царя пройшло через Дербент на полудневе побереже Каспія. Але в російськім війську почались хороби від непривичного повітря (дуже від них потерпіли українські козаки, що мусіли брати участь в сім поході). А тим часом в обороні перських мусульман від російської грози підіймала ся з „святою війною“ Туреччина. Росія відступила від своїх плянів, і 1724 р. уложено згоду, котра лишала за Росією її нові здобутки на Каспійськім побережу, а за те вона давала згоду на турецькі завоювання в західній Персії та на Кавказі. Турки завоювали полудневий Кавказ і страшенно мстились Грузинам і Вірменам за їх орієнтацію на Росію. Багато Вірмен тоді втікало до Росії й розселялось кольоніями по ріжних місцях.

Персія одначе скоро віджила — завдяки ватажкови туркменської банди Надірови: він став на чолї перських військ, вигнав з Персії Афґанців, потім Турків і змусив Росію зріктись забраних Петром каспійських земель. Відновив панування Персії на Кавказі, а потім — проголосивши себе шахом (1736), пустив ся на Індію, де й розгромив так недавно ще славне царство „Великих Моголів“.

Всї отсї широкі пляни були причиною, чому Росія на якийсь час, в 1720-х рр., зіставила Балкани у впливах Габсбурґів, що міцно засїли на балкансько-угорськім погграничу, після того як цїсар Карло VI

війшов в порозумінне з угорськими панами, коронувавсь угорською короною й привів Угорщину під свою власть.

В 1730-х роках вона ухилилась від боротьби з Персією тому що сподівалась війни з Туреччиною. Ми знаємо, що Петро обіцяв Туреччині не мішатись до польських справ. Тим часом від часу північної війни, коли Карлові й Петрові війська навзаводи господарили в Польщі, і польські маґнати поділились між російською й шведською партією (та трималось Авґуста, а ся Карлового поставленика Станислава Лещинського), Росія, перемігши Карла, держала Польщу і Авґуста вповні в своїх руках, не допускаючи ніякого ладу, ніяких реформ, котрі могли-б Польщу поставити на ноги. Коли-ж Авґуст помер (1733) так і не здолавши вирватись з російських впливів, Росія з Австрією на спілку постановили посадити на місце Авґуста його сина Авґуста III, який за се обіцяв бути їх слугою і зоюзником. Але з сим мусїли сподіватись війни з Турцією, бо Франція намірялась підтримати претензії на польську корону Станислава Лещинського, що був тестем французького короля Людовика XV, і ясно було, що вона при сїм випустить против Росії й Австрії Турцію.

Але вийшло так, що поки Турція згодилась почати війну, Росія вже упоралась у Польщі, увела туди свої війська (при сїй нагоді на Україні піднялось гайдамацьке повстанне против панів) погромила Станислава і посадила Авґуста. Франція з Іспанією за той час воювала австрійські землї, з користю для себе, і коли Туреччина виступила, Австрія не могла противстати їй і потративши свої завоювання на Балканах, замирилась з нею і Францією, яко мога скорше. Росія натомість воювала щасливо, вернула собі Азов, здобула Очаків на устю Днїпра і спустошила Крим і заволодїла Бесарабією. Але що Австрія замирилась, вона також мусїла миритись, щоб не прийняти всего тягару війни на себе, і зрікти ся майже всього завойованого. — Се зісталось на пізнїйше.

85. Семилїтня війна. Зріст Прусії. Як ми бачили, Австрія, так сильно підірвана тридцятьлїтньою війною і турецьким натиском, з кінцем XVII і на початку XVIII в. досить поправила свою позіцію й здобула нові великі й цїнні володїння. Але всї вони, механїчно повязані між собою, трималось головно звязком династичним, династією Габсбурґів, що їх призбирала і звязала до купи. А тим часом сама ся династія мала перерватись. Цїсар Карло VI був останнїм в родї, крім нього Габсбурґів більше не було. Се його дуже клопотало, і все своє довге панування він займав ся тим, як забезпечити перехід Габсбурґських володїнь по собі своїй старшій доньцї Марії-Терезї, що була замужем за герцоґом льотарінґським Францом. Ще в перших роках свого панування він зібрав постанови своїх попередників про

престолонаслїдство, толкуючи їх так що спадщина ся могла перейти і на доньок і доповнивши їх ріжними постановами, про права ріжних Габсбурґських країв, які могли бути приємними правлящій аристократії сих країв, він предложив їх з початку до відома і потвердження ріжних соймів і потім 1724 р. опублїкував під назвою „Праґматичної санкції". І після сього австрійська дипльоматія працювала неустанно, щоб дістати від усїх европейських правительств признання сеї „Праґматичної санкції" себто прав Марії-Тереси на володїння Габсбурґів.

Всї правительства кінець кінцем, за ріжні уступки, дали свою згоду. Але як тільки помер Карло VI, 1740 року, так зараз і виявилась марність сеї угоди. Виступили претенденти на Габсбурґські володїння, близькі й далекі свояки, а король пруський Фридрих II без усякого свояцтва заявив претензії на шлезькі князївства себто давні польські землї по р. Одрі, що належали до Австрії, і коли Марія-Тереса не згодилась йому їх віддати, він послав військо й зайняв силоміць. Так почалось суперництво сих двох держав Австрії й Прусії, що мало потім важне значіннє в історії Европи.

Сї дві держави мали в своїй історії багато подібного. Одна і друга, як ми знаємо, виросли з нїмецьких военних осель, так званих марок, на славянськім пограничу — Австрія з австрійської, Прусія з бранденбурської, вибили ся в силу, підбиваючи слабше орґанїзовані славянські й иньші сусїдні землї (австрійська — угорські й волоські, бранденбурська — литовські), кольонїзуючи їх нїмецькими виселенцями й посїваючи нїмецьке панство — лицарство й маґнатство. А вбивши ся в силу, почали претендувати на ґеґемонїю, на старшинство між нїмецькими землями. Австрії се вдало ся скорше й легше ще з XIII в., коли вона перейшла до рук Габсбурґів, в руках яких уже тодї була цїсарська корона. В порівнанню з ними Гогенцолерни, котрим з початком XV в. дістав ся Бранденбурґ, були людьми, як то кажуть, вчорашними, новими. Але силкуючись вибитись серед тяжких умов істнування, вони мусїли напружувати сили й свої, і своєї держави, і дїйсно в порівнанню з Австрією, яка зложилась лекше, щасливим збігом обставин, складаючись з богатьох земель, які правились на підставі місцевих привілеґій місцевою-ж здебельшого аристократією, Прусія виробила орґанїзацію більш централїзовану і наручнїйшу для правительства. Мала роботяще, акуратне урядництво, була краще загосподарована.

Се вважалось заслугою „великого курфірста" Фрідріха-Вільгельма, що на руїнах тридцятьлїтної війни заложив основи пізнїйшої сили Прусії, його наступник, Фрідріх I, поставив своєю метою добитись королівського титулу від імператора. Обережні люде передбачали, що се пахне конкуренцією для Габсбурґів, що досї одні тільки з поміж нїмецьких

49. Ганс Гольбайн, другий великий майстер Німеччини. Портрет його жінки з дітьми (1-а пол. XVI в.)

княжат носили королївський титул (як королї Чехії й Угорщини) — але Фрідріх таки виходив собі сей титул і з великою пихою коронував ся 1700 р. Сей титул і той блеск, котрими новий король

старав ся себе окружити, дуже випорожнили пруський скарб і наступник Фрідріха, Фрідріх-Вільгельм, все своє правлїнне присвятив економії, збиранню грошей — і орґанїзації сильної армії. До пристрасти люблячи високих, замашистих жовнїрів, він купував їх міняв і всякими способами добував. І от сї призбирані гроші й військо пустив в рух його наступник, талановитий й неперебірчивий Фрідріх II Великий, як його величала Прусія — котра від його вела свою пізнїйшу силу і престіж. Він звязав ся против Австрії з Баварією й Францією, забрав у неї Шлезк і Австрія опинилась в такій скрутї, що мусїла згодитись відступити йому сей Шлезк (за Австрією зісталась тільки полудення частина т. зв. Горішнїй Шлезк. Спекавши ся Фрідріха, Марія-Тереса зложила грізну спілку против Франції з Анґлії, Голяндії, Савойї, і сподївалась нагородити на Франції утрату Шлезка. Франції справдї прийшлось би дуже тяжко, коли-б Фрідріх, помітивши, що Австрія займає занадто сильне становище в Нїмеччинї, не перекинув ся знову против Австрії — і се дало змогу Франції вийти з війни не дуже знищеною.

Але сї крутїйства Фрідріха і полїтичні претензії, котрі він став виявляти, приспорили йому багато ворогів. Особливо цариця Єлисавета, донька Петрова, завзялась на нього. Фрідріх збирав ся забрати від Польщі західню Прусію (з Ґданськом), щоб звязати разом Бранденбурґ з Східньою Прусією (з Королевцем, Кеніґсберґом), що належала до Бранденбурґа, але була віддїлена польською (західньою) Прусією. Сього не хотїли допустити в Росії, і краще хотїли відібрати від Фрідріха Східню Прусію. Єлисавета звязалась з Марією-Տересою, що хотїла вернути собі Шлезк. Але воювати не хотїла, не притягнувши до спілки ще Францію, щоб бити вже Фрідріха на певно. Се й удалось, бо Фрідріх зблизивсь до Анґлії, ворога Франції і Франція війшла у спілку против Прусії. Так розгорілась велика контінентальна війна, звана семилїтньою (1756—1763). Против Прусії виступила Австрія, Франція, Росія, Саксонія-Польща і Швеція. З Прусією була тільки Анґлія, але помагала їй головно грошима, а воювала з Францією на морі і в кольонїях. Фрідріх мав таким чином проти себе майже цїлу Европу, але не відступив перед війною, вмів її витримати — не тільки завдяки своїм талантам, своїм ґенералам і своїй армії, але й завдяки бракови порозуміння і односте в операціях між своїми противниками. Найтяжші удари задавали йому росийські війська, зайнявшу східню Прусію, Померанію і сам Берлїн, але вони зовсїм на дбали про те, щоб знищити противника до решти. Фрідріх викрутив ся й дочекав ся смерти цар. Єлисавети, котру заступив її сестринич, Петро III, великий прихильник Фрідріха, і зараз замирив ся з Фрідріхом, повернувши йому все завойоване; після сього й Австрія замирила ся

з Фрідріхом, стративши надію на Шлезк. Фрідріх не завоював в сій війні нічого, — але заробив репутацію першого монарха між сучасниками, а його Прусія, її армія і бюрократія теж здобули велику славу. Давши спокій военним плянам він постаравсь диплсматичною дорогою добути, те що не вдалось осягнути війнами. Се був поділ Польщі, потрібний Прусії для того щоб забрати західню Прусію і заокруглити польські землі на сході.

86. Росія в середині й другий половині XVIII в. Турецькі війни і розділ Польщі. Росія в середніх десятилітях XVIII в. переживала період застою чи затиша, особливо замітні після бурливої рухливости Петрової доби. Петро перетворив сю напів азіятську державу в европейську імперію (титул імператора прийняв він при закінченню шведської війни), але її економічне, суспільне й культурне жите полишив в хаотичнім стані, з котрого вона тільки поволі виходила за Петрових наступників (по нїй правила його жінка Катерина I потім внук Петро II, братаниця Ганна, потім донька Єлисавета і нарешті — внук Петра від другої доньки — Петро III), Талановитих людей не було між ними, а при тім вони не дуже певно почували себе і в правлїнню: через брак мужеського потомства весь сей час наповнений двірськими переворотами, боротьбою двірських партій і ріжних фаворитів.

По змозї керманичі Росії старались іти слїдами Петрової полїтики, тільки більш здержливійше й простійше. У внутрішній полїтиції, опираючи ся на середнє дворянство і набрану з нього ґвардію, вони старались скріпити одностайність держави і сильну чиновничу власть між иньшим тїснійше звязати з Росією й Україну, ослаблюючи її полїтичну окремішність. По троху поглублювали зачату Петром европеізацію культури й житя. В заграничній полїтицї старали ся далї утримувати в російських впливах Польщу і Швецію та захопити чорноморське побереже, видерши його з володїння Туреччини.

Таку проґраму прийняла і цариця Катерина, жінка Петра III, котрої правлїнне наповняє собою другу половину XVIII в. Нїмка походженнєм, донька пруського ґенерала, вона дуже добре знайшла ся в обставинах, завязала звязки з ґвардією, з нею відставила від правлїння свого чоловіка і міцно взяла власть до своїх рук (1762). Се була перша талановита людина на російськім царстві після Петра і використовуючи засоби і сили придбані досить довгим і спокійним правлїннєм Єлисавети і ту повагу, яку дала Росії семилїтна війна, Катерина дала російській полїтицї знову ту смілість і розмах, яким вона визначалась за Петра.

Перше на чім вона себе показала, були справи польські. Саме вмер Авґуст II і серед польської аристократії знову зазначили ся дві

партії — одна готова йти далї за волею Росії й приймяти кандидата, котрим був сим разом улюбленець царицї Станїслав Понятовський, друга так звана патріотична, котра хотїла вирвати Польщу з російських впливів й вибрати свого короля, незалежно від них. Росія, підтримувана Прусією, знову впровадила свої війська до Польщі, задавила опозіцію, дуже слабо підтримувану Францією й перевела вибір Понятовського. Але партія Понятовського скоро вийшла з послуху Росії, вона хотїла перевести реформу, щоб вивести Польщу з того безладя, в якім вона жила се столїтя. Сього не хотїла нї Росія, нї Прусія, в їх інтересах було, щоб Польща зіставалась анархічною. Представник Росії став деспотично командувати соймом і королем, арештовував супротивних і силою добив ся прийнятя своїх постанов.

Таке самовластя Росії викликало загальний рух в краю. Найбільшою з повстанських орґанізацій була „барська конфедерація", завязана в Барі на Поділю. Але против сього шляхетського повстання виникло величезне народне повстанне, зване Коліївщиною (1768). Воно підтягло шляхту, і російські війська, знову вислані до Польщі без великого заходу задавили і одно і друге повстанне — і панське і народне. Але до сих російських операцій, що зачіпили турецьку границю прискікалась Туреччина намовлена Францією, й розпочала з Росією війну. Цариця вхопилась за неї з усею енерґією. Перше ніж Туреччина зібрала свої сили, російські армії були вже вислані до Молдави, против Криму і на Кавказ, де Грузия прилучилась до російського війська для війни против Туреччини. На другий рік російська ескадра була вислана в архіпеляґ, щоб підтримати там повстанне Греків і Сербів. Вона погромила грецьку фльоту, але щоб підтримати повстанне її було замало і повстанне не розгорілось. Але Молдавією й Валахією російські війська заволодїли. Опанувала також і Крим.

Се дуже стрівожило Австрію, вона нїяк не хотїла, щоб Росія заволодїла волоськими краями і стала шукати порозуміння з Прусією, щоб вплинути на Росію. Фрідріх поставив плян: щоб Росія зріклась плянів на дунайські землї дати їй нагороду в Польщі. При сїм він сподївавсь взяти собі західню Прусію, а Австрії радив прилучити Галичину, на котру услужні історики вишукували для Марії Тереси історичні права, тому що нею колись хвилево володїла угорська корона, котра тепер належала до Марії Тереси.

Цариця не рада була сьому проектови: вона бажала всю Польщу взяти під російські впливи й не хотїла її дїлити. Але непевне становище Прусії й Австрії змусило її згодитись — щоб вони не перейшли на сторону Турції. 1772 р. переведено сей перший подїл Польщі. Фрідріх узяв західню Прусію, Росія заняла білоруські землї по Днїпро і Двину, Австрія дістала Галичину з сусїдними частями Поділя.

За те Росія зріклась своїх (впливів) плянів на турецькі землї і у неї скоро сталось замирення з Туреччиною. Вона дістала тільки приморські міста. Крим і татарські орди були признані незалежними від Туреччини, — Росія тим чином приготовила їх перехід під свою власть. Австрія, хоч грала ролю приятельки Туреччини, зробила собі також зривок: зайняла північну Молдаву для тіснійшого сполучення Галичини з закарпатськими землями (Семигородом).

Разом з Польщею замало не пішла тоді в поділ і Щвеція. Росія здавна пильнувала підтримувати в нїй нелад, щоб держати в своїх впливах, і подібно як до Польщі, війшла в змову з Фрідріхом, щоб запобігати всякому зміцненню монархічної власти в Щвеції й приготовити розділ її земель. Але король Ґустав III, відвернув сю грозу: за помічю Франції перевів переворот, котрим обмежив права сенату і сойму і скріпив свою власть. Се уратувало Щвецію. Росія вдоволила ся кінець кінцем Фінляндією (в цілости її прилучено вже на початку XIX в.).

Закінченнє турецької війни дало змогу російському правительству зайнятися внутрішнїми реформами. Ріжні події — як бунт в Москві підчас зарази, велике повстаннє підняте Пуґачовим в східнїх провінціях вказували на глибокі ненормальности житя, потребу економічного, соціяльного, культурного піднесення мас. Але завдячуючи своє становище дворянству (ґвардії) Катерина не важилась піти против його інтересів. Її реформи звернулись на укріпленнє і упорядкованнє бюрократичного устрою — „учрежденія о губерніях“ було найбільшим ділом її; в звязку з сим стояла система можливого обмежування, або повного касовання особливих прав, запоручених деяким провінціям (в тім і Україні, де скасовано гетьманщину).

По десятилїтній перерві, Росія в 1780-х рр. знову починає дуже активно виступати в східнїх справах — на Кавказї, в Криму, на Балканах. Прийнято під власть Росії, Грузію, Кубань, Крим. Відновляють ся пляни Петра на Персію й Індію, з другого боку з цїсарем Йосифом, сином Марії Терези, укладають ся пляни поділу Балканів, відновлення Візантії, корону котрої цариця призначила одному з своїх внуків. На спілку з Австрією почато війну з Туреччиною, але та над сподіваннє дала їм добру відправу. Росія опинилась в доволї труднім становищі, бо Франція, ратуючи Турцію напустила на Росію Шведів, а Фрідріх, користаючи з сього почав робити їй конкуренцію в Польщі. Там, під вражіннем поділу, знову взяла гору партія реформи. Користаючи з того, що сили Росії були звязані Туреччиною й Швецією і вповаючи на Фрідріха, який заявляв себе прихильником, ся партія переводить цїлий ряд реформ на „чотиролїтнім соймі“ (1788—1792); „конституція 3 мая (1791 р.) збирає головні принципи нового устрою.

Але вона не встигла війти в житє, бо після смерти цїсаря Йосифа цариця з його наступником поспішала закінчити невдалу війну з Туреччиною і першим дїлом взялась до Польщі. Противники реформи орґанїзували конфедерацію й піддались під протекцію Росії. Цариця дуже легко порозуміла ся з Фрідріхом: як ціну нового обкроєння Польщі Прусія забрала північні, великопольські провінції, Росія білоруські й українські землї (1793). За Польщею зісталась четверта частина її давнїйшої теріторії.

Польські патріоти підняли повстаннє, проголосивши републїку (1794). Диктатор її Костюшко попробував підняти селян, обіцюючи їм особисту свободу. Але се було запізно для селян, і відіпхнуло від повстання частину шляхти. Росія розгромила повстанцїв, і на спілку з Прусією — прийнявши сим разом до участи й Австрію, перевели останнїй подїл Польщі: Австрії віддано полудневі польські краї (Малопольщу), Росія взяла східні провінції, Прусія західні, з самою Варшавою. Польська держава перестала істнувати.

87. Франція й Анґлія в XVIII в. Економічне суперництво й боротьба за кольонії. Великі держави заходу, Франція й Анґлія, досить малу участь брали в сих змінах, що розвивали ся в центрі й на сходї Европи, бо були зайняті своєю боротьбою, конкуренцією за море, за кольонії, за вивіз і довіз. Дві иньші кольоніяльні держави, Голяндія й Іспанія, приборкані вже в XVII в. і на початку XVIII в. ішли за ними в хвості, як їх прибічники.

Зачіпною стороною протягом всього столїтя була Анґлія. Франція, вичерпана, знесилена останнїми війнами Людовика XIV, старалась привести до рівноваги своє економічне становище, відродити свої воєнні сухопутні й морські сили. Але Анґлїя після застою реставрації, коли повернені до Анґлії Стюарти зійшли були на пенсіонерів Людовика і не відважались боронити анґлїйський промисел против заливу французькими товарами, з правлїннем Вільгельма Оранського вступила в період кипучої економічної й полїтичної активности.

Вільгельм, котрому в Голяндії прийшлось пережити болїзний погром її Францією, в своїм анґлїйськім правлїнню неустанно працював для того, щоб прищіпити анґлїйському громадянству ідею непримиреної боротьби з Францією, як економічною конкуренткою і опорою реакційного католицтва. Згодом воно оцїнило всї користи сеї полїтики. Меркантільські ідеї, проводжені Кольбером у Франції, захопили Анґлїю. Лїберали (по анґлїйській термінольоґії — віґи), що з Вільгельмом взяли правлїннє, були представниками інтересів великого промислу й торговлї. Правда консервативні землевласники („торі“) зістались при великих впливах, стримували перевагу меркантілїзму, і він в Анґлії не дійшов до таких крайностей як у Франції за Людовика XIV. Проте все таки

напрям політиці давали віґи. Великі керманичі анґлійської політики XVIII в. — Вальполь, Піт Старший і його син Піт Молодший (наступники Вільгельма не мали великого впливу на політику) при всіх своїх особистих відмінах провадили одну проґраму анґлійського імперіялізму: панування Анґлії на морях, захоплювання торгів і кольоній, безмежного зросту й панування анґлійського капіталу.

В попереднім столітю Анґлія виступила конкуренткою Голяндії в морській, перевозовій торговлі і взяла над нею перевагу. Доси промисел анґлійський (головно вироби вовняні) ще не виходив за межі дрібного промислу, обпутаний всякими перестарілими правилами що до порядків і форм фабрикації. Попит на вироби бавовняні і їх фабрикація, свобідна від усяких таких обмежень, вказала нові дороги, нові форми промислу. Вона розвиваєть ся незвичайно, викликає ріжні технічні уліпшення, винаходи машин; місце дрібних робітень і домашнього сільського промислу заступають великі фабрики. Машиновий спосіб виробу викликає винаходи парової сили й її використання. Недостача дерева приводить до розроблювання камяного вугля, перед тим неуживаного. Се дає змогу розвинутись добуванню вугля, що перед тим за недостачею дерева майже не істнувало. Попри, вироби сукняної й бавовняної мануфактури розвивають ся фабрики залізних і стальових виробів. Анґлійський промисел доходить незвичайних розмірів і відкриває нову сторінку в економічнім розвою людства. Чимсь досї невиданим були й величезні, як на тої час, фабрики, з масою робітників, богацтвом машин і технічних уліпшень, спеціялізацією виробів і подїлом праці.

Сей розвій скоро переходить межі домашнїх запасів сировини і місцевих ринків. Для нього треба заграничного збуту і заграничного довозу сировин, треба кольоній.

В часах своєї боротьби з Іспанією, Голяндці виробили нову форму кольоніяльних підприємств — приватних, але затверджених урядом монопольних компаній, які сполучали в своїй діяльности военні, піратські й торговельні. Вони широко і вдатно повели свої операції, витискаючи з кольоній, особливо з Ост-Індії, Портуґальців і иньших конкурентів та закладаючи нові торговища й кольонії. За прикладом голяндської зявились подібні компанії анґлійські, французькі й иньші, для Вест-Індії й Ост-Індії. В першій половинї XVII в. особливо великого розвитку дійшли кольоніяльні операції Голяндців; вони майже зовсім витиснули Портуґальців з Ост-Індії. В другій половині Франція почала витискати їх звідси, і взагалї за часи Кольбера кольоніяльна політика французька набрала великого розмаху й енерґії. Французи усадовили ся на східнім побережу Індостану, опанували Канаду і звідси розпростронились в басейні Місісіпі, захопили у Голяндців і самі заснували ряд важних станцій і кольоній по иньших місцях.

В Ост-Індії і в Північній Америці вони стрічались з анґлійською конкуренцією. Анґлійські кольонії ще з часів Елисавети стали осідати на східнім побережу Північної Америки, і в Ост-Індії анґлійська остіндська політика вела подібні операції що й французька. Коли Анґлія за приводом Вільгельма Оранського вдала ся в війну з Франціею, вона почала виганяти її з кольоній. Але утрати понесені Франціею в сих перших війнах за Людовика XIV не були надто тяжкі і французька торговля скоро поправилась. Французька фльота в середині століття була знову велика і добре орґанізована. Утрати в кольоніях були з лихвою покриті новими здобутками. Кілька талановитих ґубернаторів остіндських кольоній з незвичайно малими засобами, зількома сотнями вояків, зручно мішаючись в місцеві усобиці і підтримуючи своїх кандидатів, в 1740—50-х роках поставили в залежність від себе славе всю полудневу Індію, величезну країну з 35 міліонами людности.

Коли Анґлія почала другу велику війну з Франціею з приводу австрійської спадщини в 1740-х рр. вона виродилась тут головно в морську війну, яка потяглась властиво не перериваючись аж до замирення 1763 р. Франція, зайнята континентальними операціями, не пильнувала відповідно своїх кольоній, вони були полишені власним силам і не могли противстати анґлійським силам: під натиском Піта в Анґлії всю енерґію звернено на кольоніяльну війну, і таланти і завзятя французьких ґубернаторів і ріжних ватажків не могли устоятись против сеї переваги. Величезні французькі володіння в Північній Америці були страчені, крім кількох незначних останків. В Ост-Індії Французи трималась дуже твердо, але також були погромлені і хоч угода 1763 р. зіставила за ними деякі місцевости (що й досі зістають ся за ними), — але та велика індійська імперія, яку тут так зручно почато будувати, була похоронена на завсїгди. На руїнах її почалась будувати індійська імперія анґлійська. Колись блискуча імперія Моголів, що процвітаючи в північній Індії в XVI і VXII в., захиріла в XVII в., була погромлена Надіром і до решти пропала серед сеї анґло-французької боротьби. Остіндська анґлійська компанія повязала свої факторії в справжню державу. 1773 анґлійський парлямент прийняв її під свою контролю, себто зробив початок переходу сеї кольоніяльної держави з завідування компанії в безпосередню звязь держави (се закінчило ся вже в середині XIX віку).

88. Повстання американських кольоній і початок Сполучених Держав Північної Америки. Кольоніяльна війна, котру Анґлія вела з Франціею в середині XVIII в., мала важне значіння в історії анґлійських кольоній Америки і приготовила їх пізнійше обеднання в велику федеративну республику, котрій судилась така велика роля. Ся війна звільнила їх з французької конкуренції, відкрила безмежні простори їх розвиткови, викурюючи Францію з Півн. Америки, Анґлія

властиво віддала останню прислугу своїм кольоніям, по котрій вони її більше не потрібували. З другого боку спільна війна, котру прийшлось спільно вести тутешнім кольоніям розвила в них почутя солїдарности, спільности інтересів, так що вже підчас сеї війни в 1750-х рр., Франклїн виступив з проектом обєднання в федерацію. Проекту тодї не прийнято, кольонії, дуже ріжні і своїм походженням, і економічним та соціяльним своїм характером, ще не були готові до обєднання. Мусїли ще перейти через спільну боротьбу з метрополїєю, через довгу війну і всї недогоди розєднання. Хоч Анґлїйцї зазнайомили ся з сим побережем ще при кінцї XV в., але кольонїзацією не займали ся довго. За Єлисавети був такий проєкт, і новозаснувану кольонію названо Вірґінією на честь королеви (вірґо — дївиця). Але кольонїсти скоро розлїзли ся, і вже по смерти Єлисавети компанія „Вірґінія“, орґанїзована на голяндський взірець, орґанізовала на ново кольонію сього імени. Кольонїсти займали ся садженням тютюну, на який був добрий попит, а коли Голяндцї, що купували у них тютюн, стали сюди постачати й дешевого робітника, в видї невільників-неґрів з Африки, які добре витримували тутешній клїмат, то се рішило долю тутешнього господарства: тутешні кольонїсти стали багатими поміщиками-плянтаторами, що виробляли свої маєтки руками чорних невільників, на взірець Іспанців. І такий характер, аристократичний і консервативний, мали й иньші кольонії, які заснували ся в сїй полудневій частині побережа (Північна і Полуднева Кароліна, Ґеорґія).

50. Пізне італїйське відродження. Леонардо да Вінчі, св. Анна.

Зовсім відмінний характер мали кольонії так званої Нової Анґлії, в північній частині побережа. Сюди пішли пурітане, ріжні сектанти і взагалі люде, які не приймали офіціяльної церкви і через те в Анґлії терпіли ріжні прикрости. Декотрі з них були засновані на принціпі повної реліґійної толеранції, і до них з ріжних сторін напливали люде, які терпили у себе дома за свою реліґію. Економічний характер сих кольоній був також иньший — хліборобський, селянський, а не поміщицький. Через се й уклад їх житя був більш демократичний.

Політичне становище кольоній було приблизно однакове. Вони в малих розмірах повторяли кожда у себе конституцію своеї митрополії, Анґлії. Короля представляв ґубернатор, призначений анґлійським правительством, в своїм правлїнню він був тісно обмежений радою і зборами депутатів кольонії, що грали ролю парляменту. Вони стояли на тім, що законодатна власть і податкованне належать самій людности. Анґлійське правительство зіставляло за собою певні права, але було дуже обережне в користанню ними, цінило більше економічне використовуванне кольоній: щоб вони були доставцями сировини для метрополії і покупцями її виробів, через те запобігало розвиткови власного промислу в кольоніях, ріжними правилами і заборонами.

Се давало важні користи анґлійському промислови, бо кольонії сї швидко виростали і грали все більшу ролю в торговельнім обороті метрополії. Але в міру сього зросту сї обмеження і заборони все прикрійші ставали кольоніям, які швидко розвивались економічно, і хотіли мати повну свободу — особливо після знищення французької конкуренції. Правительство-ж анґлійське не розуміло сих змін в настроях, які зробила війна, і як раз задумало покористувати ся своїм правом над кольоніями, котре воно признавало за собою, але не признавало його кольонії — правом заводити там податки. Воно мотивувало ся великими видатками, понесеними метрополїею в сїй американській війнї з французькими кольоністами. Глибша причина лежала в тодїшній загальній політичній реакції в правительственних і парляментарних кругах в бік монархізму і сильної королївської власти. Отже заведено деякі оплати — стемпльовий (гербовий) папір, потім мито на ріжні товари (чай, папір, вино і т. и.) що входили до американських портів; заразом вироблено ріжні способи против потайної торговлї і з огляду на донесення ґубернаторів про неспокійний дух серед людности, поставлено залоги по головнійших місцях (1765—7).

Се справді викликало зпочатку протести, а далї й бунти. „Чайний бунт“ в Бостонї, коли викинено в море транспорт чаю, а за се правительство замкнуло бостонський порт, скасувало права сеї кольонії і завело там військову діктатуру, послужило початком загального повстання. На заклик бостонського комітету делеґати 12 кольоній зібрались

на перший конґрес в Філядельфії, 1774 р., і зложили деклярацію прав, протест до правительства против його репресій і постанови про бойкот анґлійських товарів. Коли-ж на се правительство відповіло тільки новими репресіями, новими присилками війська, другий конґрес, 1775 р., рішив почати оружну боротьбу орґанізувати військо і на чолї його поставлено вірґінського депутата Ґеорґа Вашінґтона, яко діктатора. Війна почалась, і конґрес 1776 р. проголосив „деклярацію незалежности“ кольоній, уложену на основі принціпів фільософії XVIII в., „натуральних прав людини“, обовязку народу противити ся деспотизмови і доходити свого права на жите, свободу і щасте. Всеї людности в кольоніях було в тім часї 2700 тис., з того 600 тис. чорних.

Боротьба за незалежність одначе йшла не легко. Американська міліція була не велика; міліціанти самі хотіли вибирати собі офіцерів, не слухали конґресу. Анґлїя-ж кинулась вербовати й купувати вояків в Німеччинї; розпоряджаючи великою фльотою, вона мала приступ до всього побережа. Вирятувала Америку загранична поміч. Франклїн, висланий до Парижа, знайшов спочуте і в двірських і в інтеліґентських кругах, своїми політичними гаслами в дусї нових ідей. Багато пішло добровольців. Правительство надіялось нагородити собі утрати понесені в останній війнї, воно признало американську республїку, війшло в союз із нею, післало військо в поміч і почало воєнні операції против Анґлії „дружний нейтралїтет“, для охорони торговлї від анґлійських репресій.

Супроти сього Анґлїя мусїла від зачінної війни перейти до оборонної. Війна з американським повстаннєм відійшла на другий плян. Коли сполученим американським і французьким сухопутним і морським силам в 1787 р. удалось поґромити анґлійські сили в Вірґінії, Анґлїя залишила операції против Американців і стала шукати згоди з ними, щоб звернути всї сили для боротьби з Францією і Іспанією. Дійсно французька фльота відродилась за сей час і з успіхом мірялась з анґлійською. Французькі операції в Ост-Індії грозили вирвати у Анґлії й тамошні здобутки. Тому анґлійське правительство завело переговори з Американцями про сепаратну згоду, з признаннєм їм повної незалежности. Американцї прийняли се (1782). Після їх відступлення від війни і Франція з Іспанією вважали за краще помиритись.

Тепер американський союз міг зайнятись своєю орґанізацією, і се була не легка річ. Підчас війни кольонії перетворились в самостійні республїки, звязані лише воєнним і дипльоматичним союзом. Республїки нової Анґлії здебільшого стояли за тїснійше обєднаннє в федерації (прихильники сеї ідеї звались федералїстами), республїки полудневі боялись при такім обєднанню переваги північних республїк, тому обстоювали як найширшу автономію республїк (теч'я „автономістська“ або

„республіканська“). Компроміс знайдено в орґанізації конґресу, зложеного з двох орґанів: сенату і парляменту. В парлямент вибирають депутати пропорціонально числу людности, в сенаті засідало по два депутати від кождої кольонії однаково, більшої чи меньшої. Сенат таким чином мав бути сторожем автономії меньших республік від переваги більших і впливовійших. По довгих змаганнях ся констітуція була прийнята всіми 13 тодішними республіками в 1788 р. і зимою переведено вибори обох палат і президента. Америка стала федеративною республікою.

89. Розвій культури і політичної мисли в новій добі. В деклярації прав людини, проголошеної американською революцією, пролунали політичні принціпи, які лягли в основу громадського житя новійших часів. Нові течії, які виявились в відродженню, в його обороні прав людської одиниці против середньовічного авторітету против прирожденних прав і віками усвячених правил і поглядів, доходять свого повного і послідовного розвитку.

Огнищем сього початкового, раннього відродження була Італія, як ми бачили в XIV, XV, XVI віках. Воно виявилось в відновленню античних традицій, в студіованню античної спадщини, в великих успіхах мистецтва, а культурі слова. Відродження старих республіканських традицій мало певний вплив і на політичну мисль, але в розвою політичної думки ся доба не має такої ваги. Ще меньше зробила вона в розвою природних наук і техніки.

Права свобідної мисли, досліду критики голосить релїґійна реформа, підіймаючи ся в початках XVI в. в Німеччині й Франції. Але ні тут ні там вона не розвинула сих принціпів, замкнувши ся в нові доґматичні системи — лютеранську і кальвінську. Корпроміс з правлящими верствами з князями і королем обтяв скоро крила лютерової свобідної визвільної мисли, з котрої виходила реформа, хоч в порівнанню з католицтвом протестанство з погляду свободи мисли і критики навіть в такім обшарпанім виді було кроком наперед. Се зараз показали ріжниці в житю тих країв де запанувала католицька реакція, з другої половини XVI в., і там де протестантство заціліло.

Не казати про Іспанію, яка весь час зіставалась у власти, „святої інквізиції“ і де мисль і творчість так і не вирвалась на свободу, не вважаючи на ряд великих талантів, які заблисли в її письменстві (великий сатирик Сервантес й инші) і в мистецтві (Веляскец, оден з найбільших майстрів). Але й Італія з другої половини XVI в. все глибше грузне в пітьмі реакції і тратить свою провідну культурну ролю. Тассо, оден з найбільших письменників сеї доби, сам обвинувачує себе перед інквізіцією в непобожности викидає з своєї поеми „Визволений Єрусалим“ все що може відзначити ся античним поганством,

скуповує й нищить її перше видання. Галілей, великий астроном і фізик Фльоренції, перед спеціяльною комісією мусить відрікати ся від свого виводу, що земля крутить ся наоколо сонця, тому що се суперечить оповіданню біблії про Ісуса Навина. Мистецтво упадає з останніми великими венеціянськими і фльорентійськими майстрами XVI в. (Тіціян, Тінторето, Мікель Анджельо). Полудневі краї Европи захоплені реакцією, винищені війнами в обороні католицтва, підупадають економічно і політично і тратять своє значіннє і в культурнім і в політичнім житю Европи. Центр ваги пересуваєть ся на північний захід: до Франції, Голяндії, Анґлії. Німеччина, знищена тридцятьлітною війною, в XVII і в першій половині XVIII в. грає дуже скромну ролю в культурнім житю, і не богато більше в політиці.

Голяндія переживає свої золоті часи в першій половині XVII в. — в розвою морської й кольоніяльної сили, в економічнім богатстві в культурі; середина XVII в. се часи великого фільософа Спінози, голяндського Єврея і Рембрандта, одного з найбільших европейських малярів.

Друга половина XVII в. — се „золоті часи“ французької культури, доба Людовика XIV. Вона панує над Европою, задає тон в мистецтві й літературі (французький „псевдо-клясицизм“, античний стиль в французькій перерібці, що продовжує літературну роботу італійського відродження, але будуччина належить не їй, вона куєть ся в лоні анґлійської революції. Перед усім що характеризує сей час — другу половину XVII і потім XVIII в. — се поворот від словесної творчости до точної, експеріментальної науки. В Анґлії він помічаєть ся в першій половині XVII в., паралельно з пурітанським рухом против „веселого“ напряму літератури Єлисаветиної доби; се часи Бекона, що вважаєть ся основоположником нового наукового методу. В другій половині столїтя, з наукового кружка натуралїстів, заснованого підчас революції, виростає „королївське товариство натуралїстів“ й збирає коло себе великі наукові сили: в 1680 р. воно випускає найславнійший науковий твір нової Европи — „Математичні принціпи природи“ Нютона. Поруч із сим розвиваєть ся критицизм і скептицизм в питаннях релїґії, шуканнє основ „натуральної“ релїґії, мовляв, спільної всім людям. Реакція против релїґійної боротьби виявляєть ся в проповіди толєранції, й пробах винайти моральні основи житя незалежно від християнської науки, яка викликає такі ріжниці в поглядах і розумінню. Така сама переоцінка, шуканнє нових принціпів іде в сфері політики. Монархізмови противставляють ся принціпи незайманних прав людини, теорії конституціоналізму, народовластя.

Сі погляди, і та політична практика, яка виробилась в Анґлії після контрреволюції, під пануваннєм Вільгельма Оранського і його

наступників — твердо уставлені конституційні форми, парляментаризм, який виключав всяку можливість самовластя, чарували тих хто томив ся від самовластя на континенті — вони готові були не тільки хвалити, але й перехвалювати. Особливо така мода на Анґлію настає у Франції. Найбільший французький письменник сеї доби Вольтер береть ся популяризувати результати анґлійської політичної мисли. Найбільший мислитель-політик Монтескіє в своїм творі „Дух законів“, який мав потім величезний вплив на розвій европейської мисли, ідеалізує анґлійський політичний устрій, як нормальну орґанізацію власти. Принціпи народовластя, виложені анґлійськими письменниками, розвиває третій великий французький письменник Руссо, який своїми творами найбільш приготовив пізнійшу революцію. Систему нового наукового світогляду на основах точного знання, нової науки, дає кружок молодих учених і письменників в „Енціклопедії“, яка виходить в 1760—1770-х рр. і дає назву всьому сьому поколінню: енціклопедисти се представники радикальної мисли, матеріялісти, прихильники експеріментальної науки.

Ся нова французька література панує в Европі в XVIII в. Поруч неї з другої половини наростає духове житє в Німеччині. Останні десятиліття сього століття — се розцвіт німецької поезії (творчість Ґете і Шілєра), фільософічної мисли (особливо творчість Канта, найбільшого з фільософів нової Европи), студій античної старини („друге відродженнє“). Де в чім сей рух іде під впливом французького „просвіщення“, де в чім він самостійний; світового впливу він набирає вже XIX в.

В мистецтві плястичнім се століте дало мало; найбільше інтересне — новий клясичний стиль (так званий „ампір“, імперії) розвиваєть ся повнійше вже в XIX в., хоч свої початки має в останніх десятиліттях XVIII в. За те дуже показні успіхи в нім музики: сучасна музика творить ся в XVIII віці.

90. „Просвіщенний абсолютизм“. Анґлія XVII в., з своїм парляментаризмом і твердо закоріненими в житі в свідомости громадянства порядками, і Франція з своїм пережитим „старим режімом“ — з самовластєм правительства і його невідповідальних аґентів, були двома крайностями. Иньші монархії далеко не були такі глухі на вимоги часу, на політичні погляди сучасного громадянства, на вимоги, котрі їм ставили „фільософи“, і „просвіщеннє“. Тим більше, що з виїмком небогатьох радикалів таких як Русса, „просвіщеннє“, особливо в першій половині XX століття, було далеке від яких небудь радикальних гадок про перестрій політичних відносин.

Удари фільософів звертались на ріжні пережитки феодалізму, на клясові привілеґії, ще більше й сильнійше — на власть духовенства над сучасним громадянством, на його нетерпимість, на духовну цензуру, на кермованнє духовенством шкіл і вихованнє молодіжи. І надії

знищення сих пережитків середньовіча вони покладали не так на громадянство, і тим меньше не на народні маси, що здавались їм чимсь грубим, нерухливим, неприступним для поступу — а власне на просвіщених правителїв і монархів, котрі оцїнять сї просвіщенні ідеї й переведуть їх в дїло. У публицистів XVIII в. можна стрінути навіть такі гадки, що від абсолютного монарха можна навіть більше ніж від когось сподіватись справедливости, тому що, мовляв, його інтереси сходять ся з інтересами народу.

Ідеї, які сї фільософи піддавали правительствам, не в однім відповідали їх інтересам. Касуючи привілеґії вищих верств, вони касували ті полїтичні права їх, які обмежували абсолютну власть монархії. Поборюючи впливи церкви, вони укріпляли свої впливи в школї, в вихованню, в житю. Недовіре до полїтичного розуму мас, яке виявляли фільософи, були їм теж на руку: далеко лекше було заробляти компліменти фільософів за свого просвіщенність, в поборюванню церкви і феодалїзму, ніж зносити орґанізовану контролю громадянства. Дійсно, французькі фільософи не жалували компліментів і моральної піддержки монархам, які показували охоту йти за їх гадками. Між деякими з „просвіщених“ монархів і фільософськими кругами завязують ся навіть досить живі відносини. Фрідріх II запрошує Вольтера до себе в гостину. Катерина II закупляє бібліотеку Дідро, щоб дати йому матеріяльне забезпеченне.

Сї два монархи, попри них цїсар Йосиф II зістались найбільш яскравими фіґурами просвіщенного напряму. Але поруч них були иньші, меньш голосні, але глибше перейняті новими ідеями монархи як Карло III неаполїтанський, потім іспанський, Леопольд тосканський (пізнійший цїсар) й ин. Ще щирійше віддані новим ідеям люде стрічають ся між впливовими мінїстрами, які провадять реформи в дусї сих ідей — як славний Помбаль, гонитель єзуїтів, в Портуґалії, або Струензе, данський мінїстер, що перевів тут радикальні як на той час реформи. Слабою стороною сих реформ було те, що вони робились без участи громадянства, наказами згори, за посередництвом урядництва, і через те переважно дуже скоро, з уступленнєм їх просвіщенного автора касувались або зводились на ніщо. Недовіряючи громадянству, просвіщенні абсолютисти пильнують заховати ненарушеною всю повноту монархічної власти, або навіть скріпити її, міркуючи, що добре для громадянства може вийти тільки від просвіщенної власти; громадянство-ж, коли дати йому участь в законодавстві тільки загальмує або зіпсує справу. Тому вони не тільки не розширюють полїтичних прав людности, а навіть поборюють краєві, станові репрезентації (сойми), які ще істнували — притока була добра, бо в них шляхта і духовенство звичайно мали перевагу. Замість демократизувати, їх зовсїм касували.

Все-ж таки змагання до знищення клясових привілеґій, до уставлення рівности всїх перед законом мали своє значінне. Богато зроблено також для того, щоб надати більш гуманности судівництву: касувались муки (тортури), варварські пережитки середньовічних кар, обмежувалась кара смерти. Корпус портуґальських законів, виданий Помбалем, зробив сильне вражінне як великий поступ культури і гуманности. Під сильним впливом „фільософської“ лїтератури зложено також пруський кодекс, і пруське судівництво Фрідріха II вважалось для свого часу взірцевим.

Багато робилось для піднесення освіти особливо для того, щоб вивести виховання з впливів церкви, з рук духовенства, та зробити його світським, раціоналїстичним (заснованим на виводах розуму, а не віри). Взагалї, відповідно духу фільософії XVIII в. боротьба з клерикалїзмом, з властю церкви й духовенства над розумом людности, вважалась основнїйшим завданням, і знаходила особливі похвали в фільософських кругах. Особливо голосними надіями в сїм напрямі було вигнання а потім скасовання єзуїтів: початок зробив Помбаль, вигнавши їх з Портуґалії, за його прикладом пішли инші сусїдні держави, а вкінці коли слїдства над діяльностю єзуїтів позбирали багато матеріялу про їх зовсїм не духовну діяльність, правительство французьке й іспанське зажадали від папи, щоб єзуїтське братство або скасовано або зреформовано. На реформу єзуїти не згодились, і тому 1773 р. папа формально скасував їх. Але се скасовання не всїми правительствами було прийнято, в Росії, Австрії, Прусії й ин. вони істнували далї, і сорок лїт пізнїйше їх брацтво було формально відновлене. Але свого часу їх скасовання зробило сильне вражіння, і справдї було доказом упадку власти і відпорности католицької церкви.

В полїтицї соціяльній просвічені абсолютисти переважно стояли під впливами меркантилїзму, особливо дбано про промисел і торговлю, вважаючи їх головною підставою державних фінансів, а з тим — мілїтарної сили, про котру вони журились все таки найбільше. Фрідріх II був тут для них прикладом. Але під впливом фізіократів, французьких економістів, які прикладом Сюлї клали натиск на вагу в громадянстві й державі верств дїйсно продуктивних, себто хлїборобських, деякі правительства серіозно заходять ся також коло улекшення становища селян. Але, як то ми бачили на прикладї цариції Катерини далеко не всї важились на якісь рішучі реформи в сїм напрямі, тому, що вони підіймали непримирену опозіцію шляхти та єрархії. Найбільш відважним і витрівалим у сїм показав себе цїсар Йосиф, бо справдї багато зробив для того, щоб улекшити податковий і панщизняний тягар, який лежав на селянах — кріпаках і ослабити їх залежність від панської власти. Се особливо цїнне було для країв з розвиненою панською владою, як

новоприлучені до Австрії провінції Галичина та Буковина. Але з його реформ взагалї не багато пережило його коротке панування.

51. Рафаель. „Атенська школа" (Образ грецької науки, в центрі Плятон і Арістотель).

Найменьше податне на домагання французького просвіщення, як уже сказано було, зіставалось саме правительство французьке. Під безпечним правлїнням наступника Людовика XIV, Людовика XV, іменем

котрого правили за його малолітности з початку опікуни, потім фаворити і фаворитки, заховувались, як на глум і злість всї недорічности пережитого феодального ладу і пляни поступових людей, які траплялись іноді між міністрами і хотіли перевести розумні реформи, розбивались о супротивленне аристократії і двору, що не хотів ніяких обмежень своїй самоволї, безконтрольности і марнотравности.

Селянство угиналось під тягарем всяких оплат і обовязків, всяких перестарілих прав, пр. судових, двірських, ловецьких. Торговля і промисел були обпутані сїткою всяких безглуздих приписів і перепон, ремесло було сковане цеховими правилами, які гальмували його свобідний розвиток. Але ні буржуазія, ні тим меньше селянство не мали сили зломити сей „старий режім". Правительство цензурою, конфіскаціями, вязницею запобігало критиці і обговоренню того що гнїтило житя, викликало загальне невдоволення й нарікання. Критика мусїла ховатись в анонїмні листки або до заграничних (особливо голяндських видань) і потім ширитись потайки у Франції.

Відпорність правительства готовила великий вибух, який і вибух в виді великої французької революції.

Новійші часи.

91. Велика французька революція. Неподатні були французькі двірські сфери на які небудь уступки вимогам часу, але у них було слабе місце, на якім вони мусїли кінець-кінцем уступити. Се були фінанси. Марнотратність і війни Людовика XIV полишили їх в гіркому станї, і пізнійше господарство не поправило; двір визначав ся легкодушністю й байдужністю в справах, а війни з Анґлїєю ведені в серединї столїтя привело державний скарб до становища просто таки катастрофічного.

Людовик XVI, що настав (1774) по Людовику XV, чоловік не без добрих прикмет, але теж не твердий, і не витрівалий супроти вимог двору натрапив був на доброго премієра в особі Тюрґа, ученого фізіократа і здібного адмінїстратора. Він почав був переводити економічні і адмінїстративні реформи, котрими хотів оздоровити самі основи економічного житя: визволити селянство від незносних тягарів, промисел і торговлю від пут що на них тяжіли, громадське житя від неможливої залежности від уряду. Але що він при тім хотів завести економію в видатках двору і прикоротити привілеґії вищих верств, то против нього пішла така опозіція, що король мусїв його відставити.

Та покликаний на його місце визначний фінансїст, банкір Некер, хоч чоловік більш тїсних поглядів, також не бачив иньшого виходу з тяжкого становища (яке ще безмірно погіршилось війною за американських повстанців). Щоб оправдати свою фінансову полїтику, він опублїкував державний буджет, і тут громадянство в перший раз могло переконатись в дійсно страшному і безвихідному станї фінансів. На довжників держави, держателїв державних паперів напав жах. Невдоволення громадянства ставало все більше різким і отвертим. Загальним бажанням стало, щоб правительство, в огляду на грізне становище, скликало на пораду ґенеральні стани, котрих не скликувано від 1614 р. Правительство відтягалось з сим, але кінець кінцем, коли державний скарб припинив всякі виплати за недостачею грошей, воно само прийняло се як вихід з безвихідного становища і на весну 1789 ґенеральні

стани скликано, по рівному числу заступників від шляхетства і духовенства і в подвійному числї від „третього стану“ або від громад, як вони сами себе називали. Накази, які депутати отримували від своїх виборців, дає виразний образ тих настроїв, в яких переходили сї вибори, і тих домагань, які сучасне громадянство ставило правительству, чи своїм представникам. Загально узявши, сї домагання мають дуже скромний і поміркований характер, далекі від яких небудь переворотових плянів, від якої небудь принціпіяльної ворожнечі против королївської власти, чи монархічного ладу. Коли-б правительство виступило перед сим зібраннням з якоюсь продуманою проґрамою реформ, все правдоподібно і пішло-б дуже поміркованою дорогою. Але правительство не виступило з нїчим, і взагалї нїякої ясної проґрами не мало, немов покладаючи ся на стани, щоб вони шукали способу витягнути його з багна, в котрім воно загрузло. Але коли стани самі стали орґанїзувати свою роботу, їх діяльність зараз же розійшлась з поглядами і бажаннями правительства. Ініціятиву й провід узяли інтелїґенти, представники „третього стану“, де була зібрана вся преса, весь цвіт сучасного французького громадянства. Перше що вони зажадали — щоб депутати трьох станів не вели окремо нарад, як то було давнїйше, а спільно всї разом, і коли зібралось се спільне зібрання, вони винесли постанову, що се зібранне оголошує себе „національним зібраннями“, і постановлює, що від сього часу нїякі податки не можуть нї платитись, нї збиратись без його згоди. Коли сї постанови були протестовані деякими депутатами, і король наслїдком сього велів припинити станам свої наради, зібранне присягло, що воно не перерве своїх нарад анї не розійдеть ся, поки не виробить для Франції нової конституції (тому воно потім приняло назву „конституанти“, установчих зборів). В нїм була міцна революційна більшість, бо радикалів з третього стану підтримала також і деяка частина депутатів від шляхти і духовенства, які признавали потребу реформи. Провідником, лїдером зібрання був природженний арістократ маркіз Мірабо, чудовий оратор, освічений і досвідний полїтик, хоч в особистім житю дуже непоправний.

Супроти такого непослуху станів двір намовляв короля до рішучих заходів против непокірних. Король відставив мінїстрів прихильних реформі (Некера в тім числї), почав стягати до Парижа наємне військо. Справдї в Парижі на першу-ж вість про відставлення мінїстрів пішли розрухи; товпа розбила арсенал і узброївши ся здобула твердиню Бастілю, що служила вязницею й знищила її (сей день 14 липня став потім національним святом). Вибрано нову управу міста і заведено мілїцію. Так почалась революція. З Парижа сї розрухи пішли і на провінцію і ріжні міста пішли слїдами Парижа в своїй орґанїзації. Революційний настрій показавсь також в армії.

Король не зважився піти на боротьбу, він прийняв революційні зміни в Парижі і не робив більше перешкод „національному зібранню“. Але декотрі з прінців королївської сїмї і з аристократії найбільш завзяті прихильники старою режиму виїхали за кордон, не мирячи ся з такою капітуляцією, і там шукали способів оружної боротьби з революцією, опираючись на армію, на поміч заграничних володарів. Се кидало підозріння і на короля. І дійсно його полїтика не була щира. Він бачив себе змушеним іти на уступки Нац. Зібранню, потверджувати його постанови, але в них було багато такого, з чим він не мирився ніяк — особливо пастанови против католицької церкви й її порядків. Кінець кінцем він таки не витерпів і рішив і собі утїкти за кордон. Довго робились для сього приготовання, і лїтом 1791 р. він утїк разом з сїмею, але в дорозї його пізнали і завернули. Се викликало велике роздразненне, Нац. Зібранне його відставило від прав, але потім оправдало і вернуло йому власть. Воно спішило закінчити свою роботу по констітуції, король затвердив її і Нац. Зібранне розійшлось, уступаючи своє місце так званому „Законодатному Зібранню“.

Ся конституція 1791 р. полишала монархію з виконовчою властю, а власть законодатну полишала „Законодатному Зібранню“ але виборче право обмежувала цензом. Адмінїстрацію робила виборною. Проголошувала свободу, рівність і братство (гасло революції) — але демократичні принціпи не вміла розвинути послїдовно і напр. робітникам заборонено професійні орґанїзації, землї забрані від духовенства розпродано не наділивши безземенльних і т. д.

Такий поміркований характер сеї конституції уже в момент проголошення не відповідав настроям громадянства, далеко більш радикальним. Але Законодатне Зібранне, вибране ще перед утечою короля, було також далеко більш поміркуване, ніж загал громадянства. Провід в нїм вела ґрупа конституційних монархістів, названих „Жирондистами“ (по імени департаменту Жіронди, звідки вийшло кілька талановитих ораторів); з них сформовано мінїстерство. Але серед паризької людности, що від бастільського повстання все більше розворушувалось, під впливами преси, радикальних і республїканських кличів та набирало все більшого голосу і впливу в полїтичних справах (головну ролю серед неї в сім моментї грав Дантон), наростав настрій все більш ворожий королеви і його жірондистському мінїстерству. Привід давали знов таки заграничні відносини. Держави з початку досить індіферентні, навіть задоволені, що французьке правительство має стільки клопоту, після утечі короля стали з трівогою дивитись на зріст революції. Найбільшими ворогами її були цариця Катерина і Ґустав шведський, але не можучи самі воювати вони випихали против Франції Австрію і Прусію. На Австрію особливо покладавсь

французький двір, бо жінка Людовика XVI була сестра цїсаря Йосифа. Австрія й Прусія справдї розпочали війну.

Франція не була готова до неї, французькі війська не могли утриматись. В громадянстві пішла трівога, короля і двір підозрівали в зносинах з ворогами. В сих обставинах в серпнї 1792 р. в Парижі став ся переворот, скинено дотеперішню міську управу, орґанїзовано нову з республїканцїв, потім оружною силою здобуто королївську палату, короля з сїмєю арештовано. Тимчасову власть взяло на себе Законодатне Зібранне, в новім мінїстерстві провідну ролю мав Дантон.

Вибори, переведені в сїм часї до нового зібрання, так званого Конвенту, дали мандати переважно прихильникам крайнїх течій; поруч Дантона як найбільш впливові його провідники виступають Марат і Робеспер. Першим дїлом Конвент скасував королївську власть. Сам король був засуджений за державну зраду і стятий (ґільотинований) в січнї 1793 р., королева також. Потім паризька людність затрівожена вістями про нові военні неудачі зажадалана надзвичайного суду над усїми підозрілими, а лїтом 1793 р. піднялась уже против самого Конвенту, вимогла від нього арешт жірондистів. І се було початком кінця самої революції.

92. Упадок революції, Наполеон і імперія. Революційний вибух 1793 р., викликаний трівогою за долю держави, стратив скоро свої мотиви, военне щастя обернулось на користь Франції. На Ренї, в Бельґії, Савойї, людність виявила горяче спочутя революційним кличам, піддавалась французькому війську і прилучалась до Франції. Засуд на смерть короля, правда, підняв против революційного правительства цїлу Европу, можна сказати, але ся боротьба з цїлим контрреволюційним світом була прийнята революційними кругами з ентузіязмом. Вони рахували на спочуте людности, сподївались легких побід, орґанїзували все нові армії, забирали до війська всю молодїж.

Велике громадянське піднесення, свідомість великого моменту, наложили свою відбитку на все житя сеї доби (1793-4 р.). Виганялось з нього все блискуче, роскішне. Пішов похід на легке, роспустне мистецтво старого режіму, закрито навіть королївську академію мистецтва. В моду входить „спартанська простота", суворий античний стиль, культ горожанських чеснот, він кріпне і поширює ся і в мистецтві і в цїлім складї житя. Особливо симпатичною стороною сього напряму був культ працї, бажанне зближити ся з робучими верствами й підняти їх економічно й культурно. Сими ідеями була навихана нова конституція, вироблена лїтом 1793 р. — але вона не була заведена в житє, а відложена „до заспокоення".

Дїло в тім, що в сїм часї зовсїм ясно парлямент „прочищений" парижським повстанням, був уже більш радикальним нїж загал люд-

ности. Реформи в церковних справах (доведені кінець-кінцем до скасовання християнства і заведення культу „верховного еества“), а потім жаданне рекрутів, розбудили повстання серед селянства північно-західних провінцій, на чолї котрого стали священники. Полудневі провінції повстали против конвентського правительства і лїваків після арештовання і ґільотиновання жирондистів. Провінція взагалї бурилась против диктатури Парижа. Безглузде терору, що посилав на ґільотину тисячі людей без докладнїйшого навіть розслїдження, між ними найвизначнїйших людей — учених, мистців, поетів, підіймали загальне невдоволенне, тим більше, що становище було забезпечене, революційна армія била ворогів, понесені утрати повернені, прилучено цїлий ряд сусїдних земель.

Серед самої лївиці зазначилось роздвоенне. Ґрупа Дантона противилась крайньому теророви, ґрупа Робеспера послала його на ґільотину і на кілька місяців запанувала в конвентї, але лїтом 1794 р. против неї піднялась більшість конвенту уже під проводом правійших елементів. Робеспер з товаришами згинули самі на ґільотинї і після того як таким чином вйднїйші проводирі лївиці самі винищили одні одних, починаеться швидкий і нестримний упадок революції. Поки конвент відбивав ся від останнїх вибухів лївих течій в Парижі, против нього грізнїйше підіймались праві, монархічні з другої сторони. В осени 1795 р. йому прийшлось уже покликати на поміч армію, щоб виратуватись від монархістської оружної атаки. Ґенерали, між котрими був уже Наполеон Бонапарте, оден з молодих ґенералів, що зробили собі імя в революційних війнах останнїх лїт, корсиканський патріот і ворог Франції за молоду, який і тепер дививсь на свою нову вітчину як на місце каріери, — сї ґенерали виратували конвент і він дотягнув свою діяльність до кінця, виробив нову конституцію, далеко поміркованїйшу, і боячись, що нові вибори дадуть перевагу елементам занадто реакційним, рішив зразу перевибрати тільки третину членів до нового „законодатного корпусу“.

Дійсно, коли переведено нові вибори, вони принесли перевагу монархістам, або роялїстам (прихильникам короля), так що републїканцям прийшло ся знову звертатись до помочи Бонапарта, і він з Італії, де тодї пробував на фронтї, прислав одного з підвладних ґенералів, щоб прочистити законодатний корпус і ним вибрану пралящу колеґію — „директорію“. По сїм прочищенню републїканська партія сама уневажнила вибори в половинї департементів, перевела ріжні репресивні постанови против правих елементів, і таким чином становище републики було нїби уратоване.

Але самі сї ратовання показували, що така „републїка без републїканців“ не може довго стояти. Заміри роялїстів — відновити монархію й старий режім не стрічали симпатії в ширших кругах. Бур-

жуазія, яка за безцін покупила конфісковані церковні та шляхецькі маетки, поживила ся на военних доставах останніх літ, не хотіла повороту до власти прихильників старого режіму. Бажала сильної власти, яка-б забезпечила їй уживанне достатків, але не такої, яка-б скасувала всі зміни, внесені революцією. Таку власть могла дати, по її гадці, тільки революційна армія, хто небудь з популярнійших ґенералів.

Таких тепер було два — Наполеон Бонапарт, начальник армії, що вела війну в Італії, і Моро, начальник ремської армії, і з ними велись переговори. Коли Бонапарт блискучо скінчивши італійську кампанію наробивши в Італії ріжних республїк під своею діктатурою, приїхав з кінцем 1797 р. до Парижу, за порозуміннем з ним став готовитись переворот для такого-ж перетворення в його діктатуру і самої французької республїки. Але директорія відвернула сей переворот виславши Бонапарта в проектовану ним східню експедицію до Египту, відти до Індії, щоб тим способом підтяти сили Анґлії. Та ся експедиція, дуже важна для наукових розслїдів Єгипту, політичної своеї мети не осягнула: зміркувавши се, Бонапарт в осени 1799 р. потайки кинув свою египетську армію й поїхав до Франції, мовляв ратувати її від европейських ворогів.

Се був справді доволї тяжкий момент для Франції, коли наступник Катерини цар Павел дуже активно виступив против неї, італійські війська під проводом найславнійшого з росийських ґенералів почали громити французькі війська, викинули їх з Італії. Але поки Бонапарт доїхав, ситуація поправилась. Цар встиг нагніватись на Австрію й відкликати свої війська. Але провідники скористали з приїзду Бонапарта, щоб порозумітись з ним що до перевороту. Його зроблено з початку командантом Парижа, себто віддано йому все місцеве військо. Потім члени директорії, Бонапартові прихильники, зтікли ся своїх урядів, а иньших арештовано. Рада старшин законодатного корпусу установила нову виконавчу власть — трьох консулів, одним з них був Бонапарт, фактичний диктатор. Низша палата протестувала, тодї її розігнано військом. Вироблено нову конституцію, четверту з ряду, і нову палату просто іменовано. Бонапарта проголошено з початку „першим консулем“ на десять літ, потім доживотнїм. Опираючись на армію, „горожанин Бонапарт“ мав в своїх руках всю повноту власти, але не вдоволив ся сим і 1804 р. велїв проголосити себе „імператором Французів“, Наполеоном першим. З великого пишнотою коронував ся й розвівши ся з своею жінкою взяв собі нову — цїсарівну. Надії й бажання буржуазії він сповнив. З революційних змін зіставлено те, що було користне для неї, з рештою-ж революцію проголошено ліквідованою. Кодекс права, вироблений комісією правників і опублїкований частками в 1804-10 р. — славний кодекс Наполеона —

пережив всї пізнїйші французькі перевороти й став взірцем для буржуазної Европи XIX в., тому що відповідав інтересам і потребам нової буржуазії. Він відкинув республїканську „ідеольоґію“, змагання до зрівнання в правах чоловіків і жінок, до соціяльної справедливости і поправи долї низших верств. Але зробив кінець пережиткам феодалїзму, привілеґіям аристократії, признав рівність всїх горожан перед правом. Дав великі права чоловікови і батькови в родині, над жінкою й дітьми, широкі права розпорядження власністю, й иньше — відповідно бажанням буржуазної верстви.

52. Тіціян. Алеґоричний образ (т. зв. любов небесна і земна).

Власть орґанізовано справдї сильну, абсолютистичну. Виборну адмінїстрацію заступлено урядницькою. Заведено дуже сильну і чуйну полїцію. Свобідну пресу задавлено за те показувано велику ласку наукам і мистецтвам, аби тільки вони були покірні новому режімови. Відновлено католицьку церкву, але не в формі державної церкви і в сильнїй залежности від правительства.

Недостачу свободи нагороджувано военною славою. Дійшовши власти завдяки своїм военним успіхам і популярности в армії, Наполеон

далї будував все на сїм. Він наповнив своє панувание голосом неустанних війн, побід, завоювань, панування Франції над світом. Кількома поворотами він розгромив Австрію і Прусію, перебудував на ново полїтичні відносини Німеччини, з західнїх, ренських земель утворив королївство Вестфальське, де посадив королем свого брата, відібрав польські землї, забрані Прусією й Австрією та утворив з них князївство Варшавське й віддав його по старій памяти королеви Саксонському. Покасував ріжні духовні князївства, вільні імперські міста та імперське лицарство (що стояло від безпосередньго властю цїсарства, себто нікому не було підвластне) і віддав їх під власть більших князїв: Баварії, Бадена, Віртемберґа й так придбав їх вірність. Стару ґерманську імперію скасовано, тодїшнїй цїсар Франц проголосив себе натомість цїсарем Австрії.

В ріжних краях залежних від Франції — в Голяндії, в Італії пороблено також нові королївства і роздано Наполеоновим братам та ґенералам. Як за революції, скрізь творено республїки на французький взірець, так тепер Наполеон творив нові королївства, розсаджуючи в них своїх людей, вічно міняючи свої розпорядження, свої комбінації, обнятий ненаситним бажаннєм давати відчути всїм свого власть, свою волю, свої капрізи.

93. Упадок Наполеона, Віденський конґрес і Святий Союз. В своїм нестримнім бажанню всїм роспоряджатись, всїх брати під ноги, Наполеон кінець-кінцем мусїв викликати й обєднати против себе ворогів, против котрих навіть і його незвичайні військові таланти стали безсильні.

На заходї він даремно силкував ся зломити Анґлію, підтяти її економічні сили, її панованне на морі і в кольонїях; вона зруйнувала його пляни на сходї, блискучою побідою над французькою ескадрою під Трафальґаром (1805), затвердила своє панованне і свої кольонії захистила від претенсій Франції. Вона підтримала своїми силами боляче і небезпечне для Наполеонового престіжу народне повстанне в Іспанії против французького панування, против посадженого тут Наполеоном його брата та його розпоряджень.

На сходї відновленнєм Польщі й иньшими розпорядженнями Наполеон кінець-кінцем необережно накликав на себе війну з Росією і весною 1812 р. зібравши величезні сили з Франції і з німецьких держав, що мусїли служити йому своїм військом, рушив в похід, щоб подиктувати свою волю царови. Росія не встигла приготовити ся до сеї війни й мусїла надати сїй війнї характер оборонний: значна частина її війська була зайнята війною з Туреччиною, котру вона мусїла спішно закінчити, щоб обернути се військо на оборону против французького наступу. Російські війська мусїли уступати перед ним; Наполеон, не рахуючи ся

з обставинами, загнав ся аж до Москви, витримавши кілька тяжких битв особливо під Бородіном, недалеко Москви, що значно підірвала його сили. Він думав, що зайнявши Москву, змусить Росію покоритись, але цар не подававсь, і Наполеон кінець-кінцем мусів з своєю армією, не приготованою до зимової війни в непривичних для неї обставинах, пізною осінню вертати назад. Армія його була вже настілько ослаблена й розбита, що сей відворотний похід перейшов в повний погром її: вона майже вся пропала, не так в битвах, як в тяжких умовах походу, від лютої зими і недостачі всього потрібного.

Се мало наслідком, що Прусія й Австрія, відступивши від Франції, звязали ся з Росією против Наполеона. В Прусії тяжкі пониження, які їй прийшло ся зазнати за сї роки від Наполеона, викликали великий національний рух, який виявив ся і в лїтературі і в орґанізаційній політичній роботі, і війна против Франції була прийнята з радістю, як боротьба за національне визволеннє від чужих, французьких впливів, так само як і в Іспанії. Взагалї французький імперіялїзм, Наполеонове самовластє, безцеремоннє, згірдне поводженнє з иньшими народами багато зробили для поширення національної свідомости, поглублення ідеї народности, як чогось незалежного від державних і церковних форм, розшукування її коренів в минувшині, в сучаснім народнім житю, в народній поезії. Найбільше сей рух пішов в Німеччині, а також, дещо пізнійше, у ріжних славянських народів.

Спілка, яка завязала ся таким чином против Наполеона в 1813 р., зломила його, велика битва під Липськом, в осени того року, рішила справу. Наполеон мусів уступати ся з Німеччини. З усіх усюдів тепер пішли вороги на Францію. В самім французькім громадянстві прокинулась реакція против Наполеона: утома від беснастанних війн, які вичерпали мужеську людність Франції й її фінанси, і не могли того нагородити своїми побідами, а тепер кінчились такою катастрофою. Наполеон даремно силкував ся зібрати нові сили до боротьби. Союзні армії опанували Париж. Тимчасове правительство, орґанізоване ними, проголосило відставленнє Наполеона і покликано на королївство брата стятого короля, Людовика XVIII. Франції полишено володїння, які вона здобула підчас революції, по Рен, а Наполеонови дано в володїннє о. Ельбу.

Він одначе недовго пробув там: покладаючи ся на незгоду між союзникмми, він на другий рік потайки вернув ся до Франції, армія пристала до нього, і він війшов до Парижа. Але союзники відложили свої непорозуміння й заявили, що нї під якими умовами не потерплять Наполеона. Їх війська зійшли ся з Наполеоновими під Ватерльо, в Бельґії, і розгромили їх, лїтом 1815 р. Тепер Наполеона вже заслали в засланнє на далекий острів св. Єлени на Атлянтійськім океанї, де

він і вмер шість літ пізнійше. Границї Франциї обтято, обложено її контрібуцією. Иньші справи полаштував тим часом конґрес представників держав, зібраний у Віднї в осени 1814 р. Його постанови стали підставою полїтичних відносин Европи аж до останньої великої війни.

Він поставив своєю проґрамою відновленнє старого, „законного“ ладу, знищеного французькою революцією та диктатурою Наполеона. По части се було зроблено — так напр. у Франциї, Іспанії, Неаполю привернено старі династії вигнані Наполеоном, вернено римські володїння папі, відновлено, з деякими змінами, стару Швайцарську спілку. Але в иньших питаннях конґрес значно відійшов від старого ладу, по части тому, що союзники не хотіли випускати з рук, то що їм дісталось під час революційних та Наполеонських змін, по части тому що конґрес хотів уставити на будуче „полїтичну рівновагу“, щоб запобігти якійсь новій бурі, подібній до Наполеонської. Так полишено зміни, пороблені Наполеоном в Німеччинї: малі володїння віддані ним більшим князївствам таки зістались за ними. З Голяндії й Бельґії зроблено нове королївство. Стару венецьку республїку зіставили за Австрією, Генуезьку віддано савойській династії. Польщу цар Олександер хотів відновити в цїлости під своїм володїннєм і обіцяв їй дати конституцію, але її все таки зіставлено подїленою, тільки більша частина відійшла до Росії й дістала справдї осібну констітуцію, під назвою „царства Польського“.

Щоб охоронити сї постанови й запобігти яким небудь революційним або визвільним рухам, володарі Росії, Австрії й Прусії звязали ся в тїсну спілку, яка прибрала назву „Святого союзу“. Вони часто з'їздили ся і обмірковували ріжні способи на ослабленнє того визвільного руху, який почав ся в Наполеонській добі, під впливами французьких революційних гасел. Головним дорадником їх і керманичем сеї реакції стає австрійський канцлер Метерніх. Участники Святого союзу вживають усїх заходів, щоб здавити полїтичне, взагалї всяке свобідне житя в своїм громадянстві, щоб з нього не вийшло якої революції, і спільними силами гасять повстання і перевороти, які виникали в ріжних иньших краях.

Справдї, відновленнє старих династій і старого ладу, після того полїтичного оживлення навіяного революцією й боротьбою против французького панування, в ріжних краях підіймались повстання, революції, старі династії виганялись, заводилось конституційне правлїнне. Так 1820 р. виникло повстаннє в Іспанії, потім в Неаполї, в Портуґалії, в володїннях савойської династії. На Балканськім півострові Серби виборолн собі півсамостійне становище, як васальна держава під турецькою зверхністю, тодї підняли ся Греки добиваючи ся самостійности. Держави Святого союзу задавили повстання в Італії й Іспанії, але против Греків Росія не могла йти, по старим традиціям підтриму-

вання балканських православних і Греція, хоч в дуже маленьких розмірах дістала самостійність.

1830 року стала ся революція в Франції, де повернені Бурбони, Людовик XVIII і особливо його брат Карло дуже сприкрили ся громадянству, підтримуючи аристократію і духовенство. Вона скінчила ся посадженнєм на місце Карла прінца з молодшої Бурбонської лінії Людовика-Филипа Орлеанського, більш ліберального, що присяг додержувати конституції й мав спирати ся на ліберальну буржуазію а не на аристократію і духовенство. Сей переворот викликав відгомін і по иньших сторонах. Вибухло повстання в Бельґії, яке мало наслідком її відділенне від Голяндії в осібне королївство з дуже ліберальною, як на ті часи, конституцією. Прокинулись рухи в ріжних німецьких князївствах, доволї серіозне повстання в Польщі. Спілка реакційна правительств Росії, Австрії й Прусії старалась всіми силами або гасити і задавлювати сї повстання, або принаймнї їх льокалїзувати — не давати їм поширити ся і захопити їх власні землї. Се їм удавалось і в центральній та східній Европі міцно тримавсь реакційний курс, література була здавлена тяжкою цензурою, політичне жите пригнїчене поліцийними репресіями. Навіть там де правительства були попустили підчас рухів 1830 р., Метерніх з компанією через союзний німецький сойм обовязав їх взяти ся до гострих заходів против всякого ліберального руху.

94. Революції 1848 р. Нові бурі принесла французька революція, яка перевернула, буржуазну державу Людовика-Филипа. Його полїтика спиралось на богату буржуазію і викликала против нього все більше роздражнення серед бідного міського народу. Хоч на королївство його висадив переворот вчинений революціонерами республиканцями, але він запобігав прихильности реакційних правительств Святого союзу, старавсь заслужити ласки Метерніха, гостро поборював у Франції всякі повстання робучого народу, давив опозіційну пресу, політичні та робітничі орґанізації, і нїчою не робив для тою, щоб поліпшити становище робучого люду. Тим часом як промисел в сїм часї незвичайно розвинув ся і капіталїсти, фабриканти, купцї складали великі гроші, для бідного робучого люду міністри Людовика не мали нїчого иншого крім поради працювати. Ніяких робітничих орґанізацій не дозволювано, карано навіть за творення запомогових кас для хорих.

Такі обставини творили дуже пригожий ґрунт для ширення поміж робітничим людом соціялїстичних або як тодї називали їх — комуністичних ідей. Соціялїзм французький веде свій початок від одного з діячів великої революції Бабефа, який в своїм листку в 1790-х рр. поширював гадки про те що в громадянстві не повинно бути богатих і бідних, длятого має бути спільне майно, спільне володїння землею

і спільне користування продуктами господарства. Він хотів перевести в житя всі свої погляди переворотом, але змову викрито і Бабефа з товаришами стято ґільотиною, але ідеї його знайшли своїх прихильників, які поширювали їх в 1820-х і 1830-х роках. Поруч сих „бабувістів", як їх називали, явились иньші проповідники глубокої соціяльної реформи, прихильники Сен-Сімона, Фуре й иньших, які виступали против ненормальних відносин в сучаснім громадянстві й шукали способів їх направити.

В 1830—1840-х рр. розвинулась сильна соціялїстична література, яка мала чималу популярність серед робітництва.

Трохи пізнійше ніж у Франції, що служила огнищем соціялїстичної думки для инших країв починає наростати робітничий рух і соціялїстичні течії і в Нїмеччинї. Саме в тім часї політично розділена Нїмеччина обєднала ся економічно-мировим союзом (1834), який дуже значно послужив промисловому та економічному зростови краю. Заведення машин, заснования великих фабрик витворяє економічну крізу, як століте перед тим в Анґлїї. Під впливами соціялїстичної французької лїтератури кладуть ся початки соціялїстичної нїмецької лїтератури — саме в сїм часї починають свою соціялїстичну діяльність великі провідники будучого нїмецькою соціялїзму, а з ним і світового: Маркс і Енґельс.

В сих обставинах аґітація за виборчу реформу Франції, дуже помірковану, несподївано привела до повстання: почалось з доволї невинних демонстрацій, а перейшло в уличну війну, в котрій національна ґвардія стала переходити на бік повстання. Король зрік ся, проголошено республїку. Се було в лютім 1848 р., тому ся революція зветь ся лютовою (а революція 1830 р. липневою).

Вона зробила незвичайне вражіннє, викликала в Европі такий рух, якого не зробила нї велика революція, нї пізнїйша липнева. Вся сливе Европа, сливе всї держави були елементу як не революційного, то опозіційного: сувора, темна реакція поставила в опозіцію навіть елементи дуже помірковані. І коли ширила ся вість про перемогу революційних елементів в Франції, се викликало скрізь більші або меньші созвучні рухи, які виливали ся місцями в правдиві революції й повстання.

Перед усїм в сусїднїй Нїмеччинї. Радикали, лїберали і просто опозіція — навіть клерикали підняли ся скрізь, з ріжними полїтичними домаганнями як 1830 р. Поруч сих полїтичних жадань сим разом висувались подекуди й соціяльні, а ще більше — гасло полїтичного обєднання Нїмеччини (після того як так добре вдало ся обєднаннє економічне). В головних нїмецьких столицях — Віднї і Берлїнї стали ся невеличкі революції, які змусили правительства зрікти ся реа-

кційного курсу. Всесильний Метерніх мусів відійти, сформовані ліберальні міністерства дали ріжні обіцянки, і буржуазія ними вдоволилась; робітництво, яке головно робило сї революції, не могло так легко задоволитись, воно добивалось економічних і соціяльних уступок, але тут як і в Франції воно вже мало против себе і правительство і буржуазію, яка не хотіла сповняти домагань пролетаріяту.

В Італії ще перед лютовою революцією пішли великі розрухи против австрійського володіння (до Австрії належала Льомбардія і Венеція) і против клерикального панування, лютова революція додала іще духу. Ліберальні круги покладали свої надії на савойську династію, що володіла Піємонтом (при французькій границі) й Сардінією; під їх натиском король сардінський почав війну з Австрією. Повстанне йшло в Сіцилії, в Неаполі й Римі. Установчі збори зібрані в Римі скасували папську власть і орґанізовали республику; на чолі її стояв славний італійський революціонер Мадзіні, що проєктував обєднати Італію в виді федерацій республик.

Піднялась Угорщина, вже перед тим дуже невдоволена з австрійського правительства і стала орґанізуватись самостійна держава. Рушились Поляки, Чехи, Хорвати, Серби, Українці.

Сї рухи одначе мали дуже неоднаковий характер, — одні вязали ся з рухом революційним, иньші з правительственною реакцією, яка почалась на всій лінії зараз же по перших уступках революції. В самій Франції ті революційні і соціялїстичні елементи, що зробили революцію, так само як після революції 1830 р. не взяли правління в свої руки і дуже скоро почули, що вони не хазяями в республиці. Правительство на домагання робітників відповідало ріжними декретами, які нічого в дійсности їм не приносили, а тим часом, опираючись на буржуазію і селянство, лякаючи їх всякими страхами від соціялїстичних домагань. вело політику контр-революційну. Установчі збори, скликані ним, дали величезну більшість ворожу соціяльній реформі. Коли паризьке робітництво попробувало зробити демонстрацію против політики нового правительства, його розігнано, військовою силою, а повстанне вчинене літом того року подавлено незвичайно люто і після сього орґанізовано кабінет зовсім реакційний. Республиканський устрій ніби то затримано, але використовуючи сей реакційний настрій уже готовив відновленне наполеонської імперії братанич великого Наполеона, Люї Бонапарте.

Се все відбивалось дуже сильно на революційнім руху в иньших краях. В Прусії король, під враженнем уличної битви в Берліні заданої війську робітництвом в місяці березні, обіцяв дати конституцію, вивести військо з Берліна і т. ин. Але буржуазія, налякана домаганнями робітництва, що домагалось десятигодинного робочого дня, зменьшення

машин, утворення міністерства праці, зложеного з представників робото-давців і робітників, звернула ся до короля з петицією, щоб військо навпаки, було повернено до Берліна. Маючи буржуазію за собою, король став поводитись дуже рішучо, і коли установчі збори не прийняли його проекту конституції, дуже реакційної а стали виробляти свій, на взірець бельґійський, він збройною силою попросту розігнав його.

Подібно і в Відні правительство, надававши обіцянок, в тяжку хвилю, потім — коли буржуазія відвернулась від революції, злякавшись робітництва, теж задумало відписатись слабенькою конституцією й задавити революційний рух. Але його заходи викликали доволі грізні уличні повстання, і правительство мусіло скликати установчі збори. Але тут, окрім підпори з боку буржуазії, воно знайшло опору в депутатах деяких з славянських народів.

Тим часом як угорські незалежники являлись союзниками віденських революціонерів против правительства, і повстанне підняте Уграми давало змогу віденським революціонерам якийсь час витримувати боротьбу з урядом, — ті народи, які бороли ся против угорської ґеґемонії на Угорщині й не бути угорськими підданими в незалежній Угорщині — Хорвати та Серби — шукали помочи правительства й готові були підтримувати й оружно і парляментарно. Так само Українці в Галичині були ворожо настроені против замірів Поляків відбудувати польську державу, бо не хотіли вертати зпід австрійської власти під польську, далеко для них тяжшу і безвиглядну. За австрійською помічю правительства вони противставляли Полякам свої національні орґанізації й заявляли готовість підтримувати правительство. Чехи теж, з національних мотивів, поставились против Німців і їх боротьби з правительством. За помічю їх та Хорватів воно задавило віденську революцію. Не могло собі дати ради з угорським повстаннем, але на поміч прийшов цар Микола, і Угрів погромлено; їх „ґубернатор“ Кошут мусів тікати на чужину.

По сім зведено на ніщо й заходи загального німецького парляменту, що зібрав ся був в Франкфурті, для того щоб виробити спільну конституцію для Німеччини й відновити в новій конституційній формі стару імперію. Задавлено також революційний рух в Італії. Реакція запанувала на ново, а її першим сторожем став російський цар, Микола I.

95. Східня Европа. Протягом столітя, від семилітньої війни, Російська імперія вважалась одною з найсильнійших, а часами таки й найсильнійшою державою Европи, і через те вона являлась найбільшою опорою й твердинею реакції в першій половині XIX в.

Вона дуже розросла ся за сї часи. Коли прилучено Крим, в 1780-х рр. і знищено Запороже, Росія заволоділа чорноморським побережем. Розділи Польщі дали Росії українське Правобереже, землї білоруські, литов-

53. Мікель Анджельо, пророк Даниїл. Фреска Сікстінської каплиці.

ські й польські. Підчас наполеонських війн, з початку за порозуміннєм з Наполеоном, а потім з своїми союзниками Прусією та Австрією вона забрала собі від Швеції Фінляндію, від Туреччини Бесарабію. На полудневім сході після того як Грузія піддала ся знову під протек-

торат Росії (в 1783 р.), опираючи ся на неї Росія в війнах з Туреччиною і Персією, що з перервами потягли до кінця 1820-х рр., заволоділа значною частиною Арменії, і землями прикаспійськими, так званим Азерґайджаном (заселеним Турками). Довгою, систематичною війною почасти замирено, по части винищено або змушено до виселення гірські племена Кавказу, які відділяли російські володіння від сих закавказьких придбань, і по сім Росія почала поширювати свої володіння на сході від Каспійського моря: перші проби зроблено ще в 1830-х рр., але здійснено сї пляни головно вже в 1860 і 1870-х рр.: Росія заволоділа західнім Туркестаном. і в значній мірі підбила своїм впливам Персію.

При сих величезних розмірах, що становили — разом з „несходимою Сибирею“ — шесту частину світу, вона, правда, здебільшого була заселена зрідка (деякі азіятські частини таки й зовсїм порожні, иньші слабо залюднені). Людність її була переважно темна і бідна; промисел і торговля були мало розвинені, міське жите також; селянство в величезній більшости складало ся з кріпаків, в тяжкій неволї у поміщиків, що не давала їм змогу розвиватись економічно і культурно, і держала поміщицьку верству а з нею правительство в вічнім страху селянських бунтів. Але сильна, необмежена власть правительства, витворена ще в московських часах, і ще більше скріплена німецькою чиновничою системою, виробленою за часів імперії, в XVIII і XIX в., давала правительству змогу витягати значні фінансові й военні засоби навіть і з такої бідної країни.

Армія, почавши ще з царя Алексія, і потім з Петра і за його наступників, особливо займала российське правительство, і була доведена до дуже великих розмірів. В першій половині XIX в. в ній звичайно було коло мілїона люда, се при 16—20 мілїонах селянської людности, з котрої її побирано, було дуже багато, і вона з'їдала всї економічні засоби такої бідної економічно країни. За те давала силу правительству. Те показала вже семилїтня війна, потім війни Суворова в Італії і боротьба з Наполеоном, — ся армія могла міряти ся з кращим европейським військом. Складалась з рекрутів, які служили довго, по двадцять пять лїт і довше, вимуштровувались до незвичайности, відривались цїлком від житя, від усяких звязків, була покірним знарядом в руках правительства. На сїй армії, слїпо послушній, видресованій як машина, полягала повага і престіж Росії в Европі.

Культурної ролї Росія не грала ніякої. Дуже поверховно европеїзована за Петра і його наступників, вона тільки від часів Катерини II стає здібною слїдити за духовою культурою европейською (французькою, майже виключно), але й то тільки не великі купки інтелїґенції виявляють спроможність присвоювати собі сю культуру. Початки ориґінальної лїтератури, помітні за Катерини (комедії Фон-

візіна, поезія Державіна) підіймають ся на европейську висоту тільки за часів Александра (внука Катерини, що по недовгім правлїнню свого батька Павла, правив першу чверть столїтя XIX віку, 1801—1825). Наполеонська доба, похід на Нїмеччину і Францію розворушили російське дворянство, близше познайомили його з полїтичними і культурними інтересами заходу. Інтересним показчиком сього було поширенне в Росії масонських орґанїзацій, які мали завданне підняти моральне житє орґанїзуючи його незалежно від церкви і християнської доктріни, і досить розвинули ся на заході протягом XVIII в. Проявом полїтичного зросту був конституційний рух серед офіцерства, який вилив ся в так звану змову декабристів, що в декабрі 1825 р., по смерти Александра I, коли не відомо було, котрий з його братів має стати наступником, спробували викликати військове повстанне, щоб добитись конституції. Повстанне задавлено, і цвіт російської інтелїґенції пропав на шибеницї, в вязницях і доживотнїм засланню. Цар Микола, що наступив по братї, був реакціонером найбільш завзятим і давив всяку свобідну мисль немилосердно, тим не меньше його правлїнне (1825—1855) було добою розцвіту російської лїтератури — власне тому що за неможливістю якоїсь полїтичної діяльности, хоч би лїтературної, всї сили інтелїґенції пішли в красне письменство. Се часи творчости найбільших російських поетів Пушкіна, Лермонтова, великого сатирика, Українця, Гоголя, що писав по російськи; в 1840-х рр. виступає ґрупа талановитих белетристів, які війшли своїми творами пізнїйшими в світову лїтературу: Турґенев, Достоєвський, Толстой. Але сї високі досягання мистецтва тим сильнїйше підчеркували глибоку прірву між інтелїґентським житєм і житєм народу, глибоко погребаним в темнотї й нуждї.

Люте кріпацтво на долї й царське самовластє на горі, з лютими нагінками на всякий прояв свобідної думки чи ініціятиви паралїжували духові й економічні сили сеї такої величавої на зверх держави, якою Росія здавалась. Вже було сказано, що царівна Катерина за молоду хвалила ся великою просвіщенністю, прихильністю до ідей французьких фільософів, але після французької революції круто змінила свого полїтику. Її син Павло, покровитель єзуїтів, був одним з найтемнїйших реакціонерів і найбільших ворогів не то що революційних, а яких небудь поступових ідей. Його син і наступник Олександр, вихований в лїберальних ідеях Катериною, в часах перед революцією, з початку окружив себе освіченими і поступовими, як на свій час, людьми й носив ся з плянами конституційних реформ, що розробляли ся в сїм гуртку, але сї пляни здійснились дуже мало: конституцію дістала Фінляндія, потім Польща, але в Росії після Наполеонських війн наступила навпаки повна реакція: цар пішов під вплив Аракчеева,

бездушного салдата, під власть побожних містиків і обскурантів, ворогів просвіти і з сього часу, за Олександра і його брата Миколи (особливо після французької революції 1830 р. і польського повстання), панувала найчорнійша реакція: в школах і в університетах старали ся звести науку до як меньших розмірів, і саме число студентів можливо зменьшити, письменство і науку держано під тяжкою цензурою, підтримувано впливи церкви, але саме духовенство тримано в рабській залежности від уряду. „Православіе, самодержавє й народность“ — таке було гасло режіму царя Миколи. Самодержавіе означало необмежену власть урядників і поміщиків, „народность“ — противставлєннє „фальшивому розумови гнилого заходу“ обтяту по казьонному російську культуру і „обрусеніе“ всього українського.

За останнє століте під російською властю опинилось багато країв і народів далеко більше розвинених з культурного і політичного погляду. В XVII і в перших десятилітях та й пізнійше навіть XVIII в., українське духовенство й українська інтелїґенція були учителями й просвітителями для Росиян, і українська людність і пізнійше довго стояла вище своєю освітою й своїм політичним розвитком, ніж людність російська. Але зломивши українську політичну автономію та взявши українську церкву під власть московського патріярха, російський уряд своєю цензурою і всякими заходами постаравсь задавити письменство українське і всяке не тільки політичне та культурне житє. В польських краях конституція, надана Александром, фактично не додержувалась правительством, Польща правилась намісником, Александровим братом, керму забрали в руки найгірші реакційні елементи з російського урядництва. Се нарештї викликало повстаннє, в 1830 р., під вражіннням французької республіки, але се повстаннє задавлено і польську інтелїґенцію, можна сказати, знищено: хто не виїхав за кордон, підпав судови і тяжким карам: масами засилано на Сибір. Конституцію скасовано, польську теріторію поділено на ґубернії і включено в склад імперії; Фінляндський сойм віколи не скликав ся. В Грузії, що добровільно віддалась під власть Росії, місцеву династію арештовано й вислано, а країна опинилась під необмеженою властю російських урядників, і т. д.

Але ламаючи права народів у себе, російське правительство не залишало виступати в ролї покровителя одновірців і одноплеменників за кордоном. Крім православних балканських таку ролю вона починає з сього часу грати в відносинах до Славян австрійських. На ґрунтї того загального національного розворушення, викликаного наполеонською добою, особливо за нїмецькими взірцями наростає національний рух серед Славян, розвиває ся славянське відродженнє, особливо важне для тих народів, які стратили не тільки своє державне

жите, але й національне письменство. У Чехів, Словаків, Словінців, Хорватів, Сербів, Болгар починають ся заходи коло відродження національної культури, утворення письменства на народній мові, поширення освіти і свідомости в народі. Разом з тим росте свідомість славянської спільности, солідарности: в минулих славних часах славянства, в надії на „славянських братів“ черпаєть ся моральна сила для праці для свого відродження. Балканські й австрійські народи уже не з мотивів релігійної спільности, а спільности племінної, славянської покладають надії на Росію, як на єдину славянську державу, і російське правительство старає ся іти на зустріч сим надіям, підтримуючи се славянське жите, славянські інтереси. Появляють ся і пляни славянського політичного обєднання під проводом Росії — політичний панславізм, на взірець німецьких змагань до обєднання, він стоїть під сильними впливами німецької фільософії та націоналістичної літератури. Він починає викликати трівогу в европейських кругах, бо дійсно здобуває, бодай часами, деякий вплив на російську політику.

96. Анґлія в XIX віці. Анґлія також не зістала ся свобідною від загальної реакції, яку викликала в европейських правлящих і маючих кругах французька революція і наполеонська доба. Після довгого панования лібералів — віґів (що давали провід анґлійській політиці протягом майже цілого XVIII віку) приходять до власти великі землевласники і з невеликими перервами панують аж до 1830-х рр. В політиці заграничній вони ведуть завзяту, неустанну війну з французькою „революційною гідрою та її виродком Корсіканцем“ (Наполеоном), не спиняючись ні перед якими видатками на війну, у внутрішній гальмують всякі соціяльні реформи і залізною рукою держать робучий нарід у власти поміщиків і промисловців-капіталістів. Політичний устрій з формального боку зістав ся без змін.

Король королював але не не правив, бо вся власть перейшла до кабінету міністрів, кабінет же міністрів формував ся парляментом, себто тою партією, яка мала в даний момент в нім більшість. Більшість же мала або одна або друга ґрупа богатої кляси: або поміщики або промисловці й купці. Більша половина депутатів навіть не вибиралась в дійсности: їх по старій памяти посилали дрібні, так звані гнилі місточка, які часом навіть не істнували в дійсности. або складались з кількох домів, і сих депутатів посилав місцевий поміщик. Всі вільности і свободи, виборені столітнього боротьбою з королівським самовластем, стали таким чином привілеґією тільки самої богатої верстви поміщиків і капіталістів. Маючи в своїх руках законодатство вони кермували ним в своїх інтересах: ціну на хліб визначали як найвищу а робітничу плату держали як найнищу і всяко обмежали права робучого народу, що стояв в повній залежности — селяне, як арендарі

та наймити, міські робітники — як робочі фабричні. Бідна верства не мала ніякого голосу і жила в неволї невимовно тяжкій: в 1820-х рр. два з половиною мілїона людей жило на утриманню громад як незаможні, обовязані під страхом вязниць робити всяку роботу, яку їм наказувано, без права переходити з місця на місце, як які каторжане. Робітникам заборонено всякі орґанізації. За всякі виступи безробітних тяжко карано. Смертна кара назначувалась більше як за 200 родів провин; за таку річ як крадїж поживи виставленої в крамницях карано смертю.

Але становище анґлїйської людности було все таки краще нїж людности ірляндської. Тутешня тубильна, кельтська людність була позбавлена всяких культурних засобів; їх гнїтили як католиків і як безземельну бідноту. Полїтичну автономію, осібний парлямент для Ірляндії скасовано. Се викликало тут сильний потаємний революційний рух, тайні товариства, потаємні убийства анґлїйських поміщиків і т. ин. В культурнім житю реакція душила всяку свобідну мисль; людям свободолюбним не було житя в Анґлїї. Опозіційні видання не виходили з процесів, полїтичні діячі тому звичайно писали без свого імени. Найбільші таланти Анґлїї — Байрон, Шелї шукали спокою за кордоном. Се були часи блискуючого розцвіту анґлїйської лїтератури — творчости ґенїяльного поета Байрона, великого історичного романїста Вальтер-Скота і цїлого ряду иньших поетів, істориків, мистцїв. Сї люде душили ся в реакційній задусї.

Коли боротьба з Наполеоном, котрою оправдувалась реакція, скінчила ся повною побідою Анґлїї, в 1814 р., се скріпило опозицію. На чолї йдуть радикали, які добивають ся полїтичної реформи, але поруч них з кінця 1820-х рр. замітною стає соціялїстична, або як тодї казали — комунїстична течія; вона звязана з іменем Роберта Овена, філянтропа і соціяльного реформатора, батька кооперативної ідеї. В епоху тяжких економічних кріз і страждань робучого народу, після 1815 р., він виступає як гострий критик сучасного економічного ладу, невтомний аґітатор, орґанїзатор, відкриватель нових доріг і нових форм економічного житя і працює десятки лїт (умер 1858 р.) не знеохочуючись нїякими неуспіхами. Для вироблення ідей колективізму він зробив незвичайно багато.

Домагання реформи виборчого права підпирали віґи, невдоволені панованнем поміщиків, і після довгої й завзятої боротьби в 1823 р. переведені ріжні частинні, але в сумі доволі значні поправки в виборчій системі (анґлїйські реформ взагалї визначають тим, що звичайно не роблять повної перебудови по певному принціпу, а роблять частині зміни й поправки в старих порядках — все спираєть ся на практиці, і Анґлїя й досї не має писаної конституції). Робітники дістали мало, більше

селянство та середна буржуазія, і вони після сього взяли перевагу в парляменті. Міністерства ліберальні і консервативні доволі правильно

54. Катедра св. Петра в Римі (баня Мікельанджельо), кольонада Берніні. Найславнійший архітектурний твір пізнього відродження, перехід до т. зв. „барока“.

ергують ся, але ліберальні кабінети зістають ся при власти де далі се довше і мають все більший вплив на законодатство. Протягом

1830-х років вони зреформували адміністрацію, вирвали її з рук поміщиків, поширили виборне самоврядуванне.

В інтересах робучих мас все таки було зроблено дуже мало. Отже коли й поява на троні нової особи — молодої королеви Вікторії, що правила потім протягом цілого XIX століття (1837—1901), не принесла ніякого поліпшення, робітники й радикали обєднались на ґрунті домагання більш ґрунтовної виборчої реформи: загального, рівного, прямого і тайного виборчого права й иньших домагань. Виклад сих домагань називав ся „народньою хартією“, і з того рух сей зветь ся хартитським. Але як і попередня боротьба, так і сей рух не перейшов в революційний вибух переворот, а обмежив ся льояльними формами: масовими заявами, зборами, протестами. Паралельно, в таких же формах маніфестував ся також ірляндський рух; але леґальні форми його не давали ніяких результатів, і тому так звана „молода Ірляндія“ часто хапалась терористичних форм, потайних убийств то що. Але в революційне повстанне він не перейшов і тут. Навіть бурхливий 1848 р. не викликав в Анґлії революційного відгомону.

Лїберали здійснили свою проґраму торговельної і взагалї економічної свободи: зложили збіжеві закони, якими підтримували високі ціни на збіже, в інтересах поміщиків і всякі торговельні обмеження. Провели деякі закони в охорону праці дітей і жінок і початки десятигодиного робучого дня. Більшого не хотіли, і без їх помочи провідники робітничого руху не знайшли доріг до здійснення своїх домагань. Робітництво знеохотилось і закинувши політичні домагання всю енерґію звернуло на орґанізації професійні „робочі союзи“, які ставили своїм завданням забезпеченне і уліпшенне робочого договору. Ірляндська-ж біда не знайшовши свого залагодження, знайшла свій вихід в еміґрації до Америки, масовій, величезній; половина людности протягом півстолїтя вийшла туди.

Робітництво себе чуло не так лихо як сей хліборобський пролетаріят. Кінець 1840-х і 1850-і роки були часами блискучого розросту анґлійського промислу і торговлї, збогачення буржуазії. Се давало можність тред-юніонам добити ся умов роботи і для робітників: збільшення плати, скорочення робочого дня. Політичні інтереси були звернені на заграничну політику, де діяли ся тодї події многоважні, з котрих доволї зручно користала анґлійська політика для поширення і скріплення панування Анґлії на морі і в кольоніях. (Віджила на ново, як побачимо стара конкуренція Анґлії в Францією в захоплюванню кольоній, і Анґлія значно збільшила і поширила свої кольонії.) Всї сї економічні і політичні успіхи правдяща лїберальна партія брала як потвердженне правильности своєї політики економічної свободи (невмішування держави в економічні відносини), і тому не раді були робити якісь знач-

нійші зміни. Тим пояснюєть ся затише в соціяльнім і політичнім законодавстві 1850 і поч. 1860-х рр.

Але з кінцем 1850-х років тред-юніонський рух, вичерпавши всї можливости, які давало йому попереднє законодавство, стрів ся з ріжними перешкодами його в орґанізації економічної боротьби, страйків і т. ин. Провідники тред-юніонів побачили, що потреба вернути ся до політичних, та обєднатись з радикалами для політичних реформ. Економічні крізи 1863—6 рр. загострили сю потребу. Наново обгострив ся також ірляндський рух, коли скінчилась американська усобиця й революційні орґанізації ірляндських еміґрантів перекинули свого роботу до старого краю (особливо перелякали анґлійську буржуазію терористичні акти орґанізації „фенїїв"). Під впливом сього всього розвиваєть ся друга боротьба за реформу.

Першим провідником її виступив радикал Брайт, з кінцем 1850-х рр., потім, в 1860-х рр. конкурують на сїм ґрунтї, силкуючись провести як найбільше бажаних масами реформ, щоб оперти ся на них, лїдери лїбералів і консерваторів, два найбільші анґлійські політики сеї доби, Ґладстон, провідник лїбералїв, і Дізраелї, провідник консерваторів. Перед усїм на черзї стояла реформа виборчого права, її провів Дізраелї, щоб перебігти дорогу лїбералам, в 1867 р. Вона хоч зіставила велику нерівномірність в роздїлі мандатів, все таки дуже значно збільшила число виборців, особливо по містах, і відкрила радикальним елементам дорогу до правлїння. Найблизші вибори дали перевагу лїбералам; Ґладстон, прийнявши правлїннє, запросив до свого кабінету Брайта (се т. званий „перший кабінет Ґладстона", 1868—1874). Протягом пяти лїт він перевів ряд реформ в справі ірляндській, в справі робітничій, в справі шкільній. Правда, вони не задоволяли вповні інтересованих кругів (Ірляндців, тред-юніони й ин. — се дало можливість Дізраелї кінець кінцем повалити Ґладстона, пішовши далї в робітничій справі), але в сумі вони все таки значно здемократизували житє Анґлії і улекшили всїм упослїдженим можливість бороти ся за кращу долю.

97. На контіненті: Друга імперія у Франції, Кримська війна, обєднаннє Італії. Тим часом, як Анґлія без великих революційних бур, дуже повільно, але певно і твердо йшла в напрямі демократизації і поступу, европейський контінент після революції 1848 р. переживав часи чорної реакції, котра піднялась скрізь, використовуючи переляк буржуазії перед революційним пролєтаріятом та його домаганнями. Монархізм, пануваннє аристократії, урядництва армії скріпилось наново; запанувала цензура, поліцийні обмеження і тільки поволї стало вибивати ся з сих лещет громадське житє — як де — в 1850-х та 1860-х роках.

Особливо ефектно подавлено революційні рухи і замінено відновленнєм Наполеонової імперії в самій Франції. За сей час встигли вивітритись і в непамять пішли темні сторони Наполеонового режіму, виплили на верх ріжні приємні спомини про ті часи, і коли його братанич Люї, що вважав себе наслїдником його традицій, і вже кілька разів робив проби перевороту, щоб захопити власть, після лютової революції приїхав до Франції, то і військо, і дрібна та середня буржуазія стали переносити на нього свої симпатії до великого Наполеона. Люї умів зручно поглибити й поширити популярність, ріжними загальними обіцянками, і його залюбки висували найріжнїйші круги, неприязні революції і радикалам. При виборах до установчих зборів його вибрано в кількох округах, при виборах президента республїки, в груднї 1848 р., він дістав без малого пять з половиного мілїонів голосів, тим часом як кандидат поміркованих республїканців дістав неповних півтора мілїона, иньші й того меньше.

Вступивши на уряд, він зараз повів себе не як голова республїки, а як монарх, наслїдник традицій імперії. Зручно вмів розбудити й традиції в армії й привязати її до себе, прихилив до себе консервативні елєменти, проголосивши „охорону основ, власности, сїмї, релїґії, порядку“. Здобув симпатії клєрикалів, помігши папі задавити революційну республїку, що з'орґанїзувала ся в Римі. Проби повстання, орґанїзовані радикалами, ще раз в 1849 р., він задавив без милосердя, загострив закони против преси, против зібрань, віддав просвіту під контролю духовенства.

Опираючись на всї сї консервативні елєменти, коли скінчив ся час його президентства й парлямент не схотів змінити закона, щоб він міг поновити свій вибір, Наполеон в груднї 1851 р. зробив переворот. Замкнув парлямент арештувавши наперед визначнїйших провідників опозиції; для настрашення перевів розстріл неозброєного паризького народу; тисячі людей без усякої вини арештовано і заслано на тяжке засланнє. По сїм повнім розгромі республїканської партії переведено плєбісціт, всенародне голосованнє, і завдяки аґітації консерваторів (особливо клєрикалів) воно величезною більшістю похвалило вчинений Наполеоном переворот і видану ним конституцію, яка віддавала йому всю власть, як президентови республїки. Заохочений сим успіхом, Наполеон не вдоволив ся сею фактичною властю і захотів власти доживотної й дїдичної, імператорської. Протягом 1852 р. відповідно приготовлено настрій, адмінїстрацією, духовенством і військом і новий плєбісціт величезною більшістю висловив ся за відновленнєм імперії. В роковини перевороту Наполеон проголосив себе „з ласки божої й волї народу імператором Французів“.

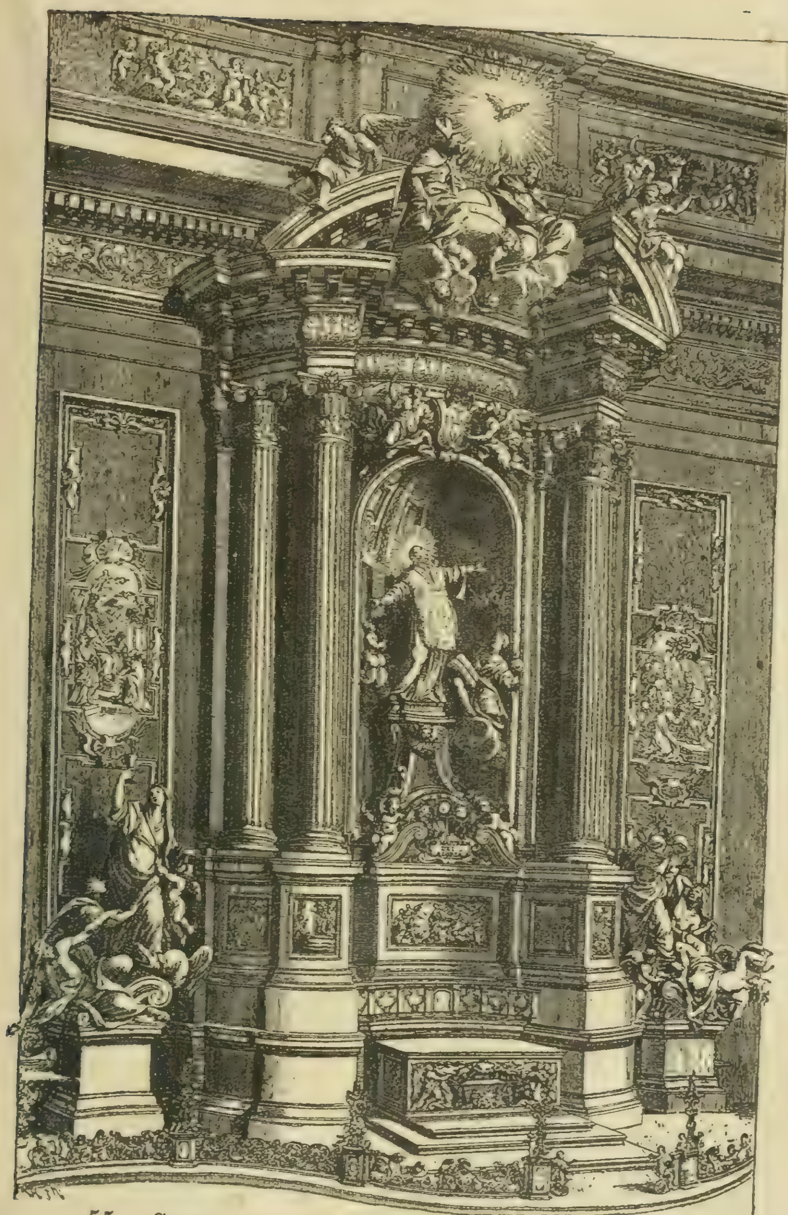

55. Стиль „барока“, олтар в церкві Ісуса в Римі.

Се проголошенне зробило в Европі неприемне враженне. Перед тим всї реакційні круги тїшили ся з Наполеонового перевороту й погрому заданого республїканцям. „Президент“ Наполеон на заходї, цар Микола на сходї стали двома великими підпорами реакції, на котрих

постарались опертись усї, хто хотїв полатати надшарпані революціями 1848 р. старі порядки. В Австрії конституцію 1848 р. скасовано, в Прусії формально вїставлено, тільки прикалдом Наполеона зведено її впливи до кулї; там і тут однаково запанувала чорна реакція, в Австрії до того закрашена клерикалїзмом, панованнем духовенства, в незвичайних розмірах. При тім Прусія опиралась головно на Росію, вповнї піддавшись під опіку царя Миколи, Австрія-ж була не вдоволена його претензіями занадто самовластно розпоряджувати в Европі.

Відновленне імперії у Франції їх усїх затрівожило. Воно формально нарушало постанови віденського конґресу й грозило відновленнем старих аґресивних тенденцій першої імперії. Дійсно, Наполеон, ставши імператором, не тільки старав ся задоволити буржуазію економічними успіхами, великими прибутками, роскішю й виставністю французького, особливо парижського, двірського житя — що справдї знову задавало тон Европі, як за часів Людовика XIV і першого Наполеона, — але потїшити її полїтичними і военними успіхами. Ріжні военні пляни, походи й війни наповняють 1850 і 1860-і рр., і з початку Наполеон мав в них успіх. Особливо високо підняла його повагу кримська війна, розпочата в 1853 р. в оборону Туреччини против претензій Росії.

Цар Микола рахував на відданість Прусії і вдячність Австрії за поміч подану їй против угорського повстання, коли прикладом своїх попередників виступив в ролї оборонця православних підданих Туреччини. Виставив певні релїґійні жадання, але мав в плянї скріпити свої впливи, чи урвати щось з турецьких володїнь. Але прогавив момент, коли міг би справдї розправити ся сам на сам з Туреччиною. Тепер уже, коли він у відповідь на відмову Туреччини на його жадання зайняв руминські князївства Молдаву й Волощину, в оборону Туреччини стала Франція й Анґлія, в поміч Франції прийшла також Сардінія, а Прусія й Австрія нічим не помогли Росії, навпаки утрудняли її операції. Росія мусїла опорожнити руминські князївства, побіди за Кавказом також їй нічого не дали; французькі, анґлїйські й італїйські війська вступили до Криму, обложили Севастополь, але стріли тут тверду відправу і цїлий рік российські війська протримали ся в сїй півзруйнованій твердинї, і тільки з кінцем лїта 1885 р. облишили його. Се дало змогу і союзникам з честю закінчити війну. Престіж Росії як сильної мілїтарної держави був зломаний, Наполеон вийшов в ролї керманича европейської полїтики. Але наслїдком сеї нещасливої для Росії війни мув перший серіозний вилім в пануванню реакції: в Росії почалась доба реформ, лїберальний курс, вона перестала бути тою твердинею абсолютизму, якою була досї.

Подібні, але ще більш шкідливі наслїдки для його позиції мав иньший ефектний виступ Наполеона — його поміч італїйському обєднанню.

Він мав ту слабу сторону, що хотів грати ролю прихильника демократії й національного визволення, і між иньшим вважав своїм обовязком підтримувати національні змагання Італійців. Сю слабу сторону використовував великий італійський політик, оден з будівничих італійського обеднання ґраф Кавур, що з осени 1852 р. став головою правительства сардінського королівства.

Обставини звернули тоді надії італійських патріотів на се королівство й його савойську династію. Династія ся — потомки старих італійських королів — носила таке імя від ґрафства Савойського, котрим здавна володіла. До володінь її належав Піємонт, італійське підгіре Альпів, Ґенуя, Ніца й острів Сардінія. Володар сих земель, король Віктор-Емануіл мав розум не піддати ся впливам темної реакції після 1848 року — він зіставив в цілости конституцію дану 1848 році і тим придбав симпатії італійських лібералів. Його премієр Кавур звертав свою політику против Австрії, котра володіла значною частиною північної Італії, була підпорою реакції в Італії і викликала горячу ненависть італійських патріотів.

Кавур шукав против неї помочи Наполеона і той справді пішов на ролю протектора італійського визволення — обіцяв Кавурови помочи здобути від Австрії Льомбардію й Венецію, що вона державала, але й собі вимовив у Кавура Савойю та Ніцу. Покладаючись на се Кавур постарав ся спровокувати Австрію на війну, в 1859 р., і Наполеон прислав йому свое військо в поміч. Щоб замирити ся з Наполеоном, Австрія відступила йому Льомбардію і він по згоді передав її сардінському королеви. Але се не задоволило італійських патріотів. В Тоскані, в сусідніх князівствах Пармі, Модені, в папських володіннях, в полудневій Італії підіймались великі рухи за прилученне до Сардінського королівства, за обеднання Італії під володіннем савойської династії. Багато давних республиканців пристало до того руху, вважаючи сей спосіб обеднання найбільш практичним, легким до здійснення, з огляду на поміч Наполеона.

Пляни Наполеона в дійсности не йшли так далеко, він мав свої власні пляни на італійські землі, але Кавур зручно вмів його використати для своїх плянів. Лякав його й иньші европейські правительства, що коли не поможуть савойській династії зібрати Італії під своїм монархічним правліннем, то в ній прийде республиканський рух, небезпечний для них і Наполеон кінець кінцем дав згоду на прилученне до сардінських володінь Тоскани й сусідних земель, папських володінь — крім самого Риму і полудневої Італії. Похід на Сіцілію, орґанізований славним народнім італійським героем Ґарібальді 1860 р. скінчив ся повним розгромом неаполітанського правительства — одного з найбільш реакційних, темних і деспотичних, які тільки були в Европі;

Австрія, Прусія й Росія протестувала против „пограбовання“ неаполітанської династії, але без Наполеона не рішили ся виступити активно. Парлямент нової обєднаної Італії, вібраний в березні 1861 р., оголосив Віктора-Емануіла королем Італії, бракувало їй тільки столиці — Риму. Против волі Наполеона Кавур не хотів іти, а Наполеон не хотів до решти дражнити своїх клерикалів, які й так гнївали ся на нього, за те що він позволив на відібранне від папи иньших італійських провінцій.

Таким чином здійснилась, хоч не вповні, без Риму і Венеції поки що давня мрія італійських патріотів про обєднанне Італії, а для сучасної Европи знищено ще одно огнище темної реакції, якими здебільша були ті ріжні італійські правительства, знищені національним рухом 1859—1860 рр.

98. Австрія і Прусія. Франко-пруська війна і відновленне Німецької імперії. Як кримська війна в Росії, так невдачі понесені в Італії Австрією, в війні з Віктором-Емануілом і Наполеоном, викликали в австрійських правительственних кругах певне отверезінне з реакційного чаду, в якім вони жили й тримали австрійські землі після погрому революції 1848 р. Італійська війна відкрила гріхи реакційного правлїння, зловживанне і крадїжи, які чинили ся в правительственних кругах, під охороною цензури і поліцийних утисків і в двірських кругах рішено змінити курс. З початком 1860 р. скликано „поширену державну раду“, покликано ріжних визначних осіб з провінцій для обміркування потрібних реформ. Зроблено ріжні уступки угорській автономії, щоб приєднати угорські круги. Але вони не вдоволились сими уступками, і взагалї при дуже ріжнороднім складї австрійської імперії не легко було знайти правильну лїнію, яка-б вивела її на дорогу успішного розвитку.

В комісії, вибраній радою для вироблення пляну реформ, більшість мали аристократичні і клерикальні елементи, які стояли на становиску „історичного права“ — хотіли широкої автономії провінцій, з захованнем їх старих привілеґій і законів, які давали провідну ролю місцевій аристократії в правлїнню сих земель. Вони уявляли собі державу федерацією, але з характером аристократичним і клерикальним. Меншість, представлена урядництвом і буржуазією нїмецких провінцій не хотїла такої федерації, вона була настроєна більш лїберально і конституційно і бачила запоруку конституційного ладу в сильній, обєднаній конституційній монархії. Її підтримували народности, які не мали своєї власної аристократії і не хотїли впасти в руки чужої ворожої аристократії з ослабленнєм центральної власти. Українцї галицькі, буковинські, угорські бажали сильного центрального правительства, яке-б обмежило права чужоземної аристократії, що хотїла

панувати над ними — польська в Галичині, румунська на Буковині, угорська в закарпатській Україні.

З сього часу йде хитанне австрійського правительственного курсу між сими двома течіями. З початку цісар прийняв проґраму федералістичної більшости, поручив сформувати міністерство галицькому Полякови Ґолуховському і опублїкував в осени 1860 р. „діпльом“, котрим надав імперії федералістичну конституцію, як бажала собі аристократія. Але угорські маґнати не вдоволились тою автономією, яку давав їм сей діпльом, вони хотіли привернення своєї конституції 1848 року, яка робила Угорщину з приналежними провінціями державою самостійною, звязаною з Австрією тільки особою спільною монарха. Діставши назад свої старі інституції, вони попросту перестали сповняти розпорядження австрійського правительства, і се підірвало федералістичну проґраму в Австрії. Цісар перейшов на сторону німецких централістів, поручив сформуванне кабінету Шмерлінґови, прихильникови поміркованою лїбералізму і з початком 1861 р. видав „патент“, котрим ніби то доповняв ся „діпльом“, а в дійсности заводилась конституція зовсім відмінна. Заводив ся єдиний для всеї імперії парлямент („райхсрат“, „державна рада“), по провінціях орґанізувались сойми, де діставало доволі широке представництво міщанство й селянство.

Сей новий курс дуже підняв репутацію Австрії в Німеччині. Досї Прусія мала лїберальнійше правлїнне ніж Австрія і німецькі лїберальні круги надії кращої будучности Німеччини покладали на Прусію. Але новий пруський король Вільгельм з своїми міністрами в тім часї розсварили ся з своїм парляментом і повели з ним гостру боротьбу, тому що він не хотів приймати їх плянів збільшення пруської армії, а вони вважали се доконче потрібним для полїтичної сили Прусії. Провід пруського правлїння король віддав в руки великого пруського полїтика Отона Бісмарка (се він вперше тодї 1862 р. взяв керму пруської полїтики). Бісмарк не вагавсь повести боротьбу до кінця з пруськими конституціоналїстами, се відвернуло від Прусії симпатії німецьких лїбералів і всяких прихильників німецького обєднання. Становище Австрії в Нїмеччинї росте і кріпне на ново, і для пруських полїтиків, перед усїм для Бісмарка, стає черговим жаданнем знищити сї впливи Австрії в Німеччині, щоб відновити пруську геґемонію.

Бісмарк мав повний і ясний плян: военними успіхами покорити собі пруську опозіцію, підбити Нїмеччину під впливи Прусії й дати їй провідну ролю в світовій полїтиці. Людина вдачі рішучої, непохитної, сей „залїзний канцлер“, як його прозвали, здійсняв сей плян не спиняючись нї перед якими перешкодами, нї перед якими способами.

Російського царя, близько посвояченого з королем Вільгельмом, він умів поставити вповні під впливи пруської політики (особливо приєднав його тою поміччю, яку Прусія подала Росії підчас небезпечного для неї польського повстання, тим часом як Австрія зайняла становище більш прихильне для Поляків). Умів ще зручнійше використовувати слабі сторони Наполеона для своєї політики ніж се зробив Кавур. І австрійське правительство (де взагалі не знаходило ся визначних політиків) умів вести на поводі й робити з нього свій знаряд.

Першим голосним успіхом його в здійсненню сих плянів була Шлезвік-гольштинська справа. Сї два північні князївства, Шлезвік і Гольштинія займали посереднє становище між Німеччиною й Данією. Вони були в володінню данської династії, але що данський король в тім часї вмер не лишивши наслїдника, нїмецький союз хотїв вернути сї князївства назад в склад Нїмеччини, під володїнням одного з нїмецьких князїв, до котрого вони мали перейти в спадщину. Але Бісмарк задумав забрати їх для Прусії, повів дуже тонку інтриґу, втягнувши до неї й Австрію, пересварив її таким чином з нїмецьким союзом, спровокував на війну з Данією, розгромив її на спілку з Австрією, змусив зрікти ся Шлезвіка й Гольштинії, і подїлив ся сим володїнням з Австрією (1864). Потім змовивши ся з Наполеоном і війшовши в союз з Італїєю, він підняв суперечку з Австрією і з Нїмецьким союзом (радою держав Нїмеччини) з приводу Шлезвіку і Гольштинії і спровокував їх до війни. Пруське військо, загодя приготоване до сеї війни, в кілька день розгромило австрійські і саксонські сили на Мораві (головна битва під Садовою, коло Кенїґґрецу, лїтом 1866 р.) і зайняло ті теріторії, які пруське правительство мало намір забрати собі, користаючи з сеї війни з нїмецькими князями. Австрія мусїла просити згоди. Бісмарк, маючи на гадцї зробити Прусію геґемоном всеї Нїмеччини старавсь можливо легко провести ту операцію, яку він уважав потрібною для скріплення Прусії. Австрія стратила тільки Венецію (її дістала нова Італїя, хоч у війнї була побита), але мусїла вийти з Нїмецького союзу і полишити Прусії вільну руку — робити що схоче з тими землями, які піднялись були разом з Австрією против Прусії. Прусія забрала землї потрібні їй на те, щоб звязати свої ренські, західнї володїння з східними, і на місце старого Нїмецького союзу орґанїзувала новий, так званий „Північно-нїмецький союз“, на принціпах вироблених ще в 1848 р.

Союз сей стояв вповнї під впливами і проводом Прусії. Але для Бісмарка се був тільки перехід до обєднання наоколо Прусії всїх нїмецьких держав. Для сього мала послужити війна з Наполеоном, національна війна Нїмеччини з Францією, відплата за всї пониження, які Нїмцям протягом столїть прийшлось терпіти від Франції. Лїтом

56. Французьке „рококо“, палата Субіз, пол. XVIII в.

1870 р. він зручною інтриґою примусив французьке правительство проголосити війну Прусії — хоч французьке військо зовсім не було готове до війни. Навпаки в Прусії все було приготоване до найменьших дрібниць, німецькі війська, як у війні з Австрією, за короткий

час розбили французькі сили й повели наступ на Париж. Наполеон, що сам був при війську, окружений нїмецькими силами, віддав ся в руки Вільгельма під Седаном, 2 вересня. Коли про се дійшла вість до Парижа, тут виникло повстанне, проголошено республїку й орґанїзовано „правительство національної оборони“. Воно завело переговори з Нїмцями, але Бісмарк ставив вимоги, котрих те не важило ся прийняти. Париж обложено нїмецькими військами; республїканське правительство, що з Парижа перенесело свій осїдок до Бордо, даремно силувалось його визволити. Паризька людність незадоволена полїтикою уряду, бунтувалась против нього і кінець кінцем орґанїзувала свою „комуну“ (громаду), з своїм окремим правительством, не признаючи нї республїканського правительства, нї скликаного ним „національного зібрання“, що мало дуже консервативний характер і за всяку цїну хотїло як скорше покінчити війну.

В таких обставинах Франція не могла вести боротьби, і мусїла згодити ся на умови Бісмарка: відступити ренські провінції — Ельзас і частину Льотарінґії, згодилась заплатити 5 міліярдів франків контрібуції й виконати иньші умови. Оконечну умову про се підписано в Франкфуртї, в травнї 1871 р. Під впливом сих блискучих успіхів і викликаного ними одушевлення Бісмарк міг перевести свій плян. В Версалї, під Парижом, де стояла головна нїмецька кватира, нїмецькі князї прийняли проект проголошення пруського короля „нїмецьким імператором“ й перетворення „Північно-нїмецького союзу“ в „державу“ (Reich), або імперію. В сїчнї 1871 р. сталось се проголошенне, в травнї скликано вже парлямент нової імперії, який з деякими змінами прийняв конституцію „Північно-нїмецького союзу“.

Користаючи з сих подій італїйське правительство закінчило обєднанне Італїї. Наполеон, який мав силу, не позволяв відібрати від папи Риму; коли він упав, Ґарібальдійцї з італїйським військом зайняли папські володїння і бомбардованнем змусили Рим піддати ся. Папі полишено тільки частину міста, де стояв Ватікан, папська палата, і собор св. Петра.

99. Росія і славянство. Росія не пережила загального революційного руху 1848 р. Навпаки, російське правительство, налякане сим рухом, ще більше обгострило свою реакційну, репресивну полїтику, стараючи ся яко мога глибше відчужити російське жите від західньо-европейського, здавити всякий не тільки полїтичний але й культурний рух. В унїверситетах обмежено число студентів (по 300 в кожнім), з проґрами виключено предмети, які могли будити мисль. Цензуру лїтературну загострено до крайности, цїлий ряд письменників підпало засланням, арештам, або мусїло йти на еміґрацію за кордон.

Обгострили ся також ще гірше відносини національні. В Фінляндії напр. заборонено літературу на народній фінській мові. В Польщі заведено російську адміністрацію російську мову, позакривано культурні й наукові польські інституції, вищі посади роздавано тільки Росиянам. На Україні після того як виловлено і позамикано в казаматах членів Кирило-методіївського брацтва, поведено незвичайно суворі нагінки на все, що може нагадувати про істнуванне українського житя.

Під тяжким наглядом поліційним, під вічною загрозою арештів, заслань і кари смерти панував позірний спокій і російський уряд, обманюючи ся сим фальшивим спокоем, вважало його доказом внутрішньої рівноваги, пишалось осягненими результатами — що йому вдалось урятувати Росію від „західньої зарази", пишалось повагою і силою Росії, котру воно готове було вважати першою державою світу. Але прийшла Кримська війна необережно накликана царем Миколою (1853—1855), і відкрила всю пустоту сеї пихи. Виявилось, що під сим деспотичним поліцейським режімом згинули всякі моральні основи громадського і державного ладу, що адміністрація була до ґрунту здеморалізована, що навіть військові сили російські, хоч на них зверталась головна увага весь час, не здатні були до серіозної війни. Викрилась загальна ненависть культурного світу до Росії, як опори деспотизму й реакції, фальшиве міжнародне положенне, і глибоке незадоволенне в краю.

Цар Микола не міг пережити сеї руїни свого режіму, він умер на початку 1855 р. Його син Александр II з одного боку зараз же розпочав переговори з державами про згоду, які закінчили ся парижським трактатом 1856 р. (Росія не понесла великих теріторіяльних утрат, більше моральні — вона не могла тримати военної фльоти на Чорнім морі, її границю відсунено від Дунаю, і християнських підданих Туреччини взято під формальний протекторат всеї Европи.) З другого боку правительство публично і щиро признало неможливість дотеперішнього режіму, потребу основних реформ згори, хочби і в супереч реакційним, консервативним силам Росії. Се покаянне і сей ліберальний курс зробили сильне враженне на громадянство відразу перетягли поступове російське громадянство на сторону правительства, невважаючи, що проґрама реформ проголошена правительством при нагоді закінчення війни, не визначалась ясністю й рішучістю, а проводилась дуже повільно і страшенно обережно. Правительство представляло собі консервативні елементи — поміщицькі головно, далеко сильнійшими, ніж вони були в дійсности, бояло ся їх викликати на різку боротьбу, і се побоюванне поділяли в значній мірі і поступовці.

На першій черзї стояла реформа селянська. Було ясно, що кріпацтво являеть ся перешкодою для економічного і культурного розвитку; остання війна привела Росію до повного фінансового банкроцтва, з котрого при кріпацькім хазяйстві не можна було вийти. З другого боку грозило селянське повстаннє, — селянські бунти прокидались неустанно то там то тут. Але правительство боялось поміщиків і обмірковувало реформу дуже довго (з початку секретно), і тільки в 1861 р. її проголошено: селяне стали не тільки свобідні особисто, але дістали й землю, і в своїй сільській управі і господарстві стали незалежні від поміщика (деякі поміщики проєктували, щоб дано свободу без землї, і оставлено впливи поміщика над селом, над його управою). Але землї дано мало, далеко меньше, ніж селяне обробляли фактично (вибирано часто найгіршу, в місцях недогідних), і обложено за неї занадто високими викупними платами.

Та все таки ся реформа переведена була досить рішучо, і поступове российське громадянство в більшости готове було дивити ся крізь пальцї на її темні сторони, сподїваючи ся, що селянська реформа буде тільки початком корінного перебудовання соціяльного і полїтичного устрою Росії. Справдї, правительство носило ся з плянами реформ адмінїстрації, судівництва, самоврядування. Але його реформаторська енерґія видимо вичерпувалась, його лїбералїзм видихав ся, стрічаючи ся з проявами недовіря з боку більш радикальних российських кругів і опозіцією иньших національностей. Справа земського самоврядування, в котрій громадянство сподївало ся побачити початки конституційного ладу, була поведена правительством зовсїм бюрократичною, чиновницького дорогою — воно не зверталось до громадянства, не передавало справи на обговореннє на місце, як в селянській реформі, і в результатї земський закон, виданий в 1864 р., тяжко обманув сподївання лїбералів. Земське самоврядуваннє обмежено чисто господарськими справами, і то без якої небудь виконавчої (ісполнительної) сили, при тім виборчий закон віддав його фактично в руки поміщиків, а ґубернаторам дано величезну контролю над ним. Так само справу міського самоврядування (законом 1870 р.) розвязано зовсїм суперечно з бажаннями, висловленими в комісії представниками городської людности, котрій з початку ся справа була віддана на обміркуваннє.

Така-ж непевна була полїтика правительства в національнім питанню. Українцям тільки незвичайними заходами вдалось добитись повороту засланих Кирило-методіївців (Шевченка, Костомарова, Кулїша); для задоволення українських національних потреб не зроблено нїчого і після кількох лїт лїберальної нейтральности в справах української мови і культури, уряд вернувсь знову до системи репресій, устами міністра внутрішнїх справ Валуєва проголосивши, що української мови

„не було, нема і бути не може“, а викликають український рух на свою користь Поляки.

Полякам, що радісно привитали нового царя в Варшаві, сподіваючись ліберальнійшої політики, він холодно відповів: „Лишіть мрії, панове! все що зробив мій батько, зроблено добре, і моє правлїннє буде продовженнем попереднього!“ Тільки сильний зріст польського революційного руху, що прорвав ся в великих маніфестаціях в 1860—1 рр., змусив уряд до деяких уступок, — але вони не задоволили громадянства і не відвернули повстання.

В Фінляндії правительство намірило ряд реформ, але відтягало скликаннє сойму — скликало його тільки по вибуху польського повстання, в осени 1863 р. Цар, відкриваючи його, радив депутатами „доказати, що в руках мудрого народу ліберальні установи не тільки не шкідливі, а стають ґарантією порядку і безпечности“. З того часу сойм скликувано раз на пять літ, фінляндське житє могло розвивати ся конституційно — хоч і в дуже тісних межах. Иньші-ж народи мусїли про себе промишляти иньшими способами.

З початком 1863 р., піднялось повстаннє в Польщі; сили повстанців були слабкі, вони скоро мусїли перейти до партизантської війни, й вели її протягом року, без особливих успіхів, вичікуючи, щоб европейські держави вмішали ся в їх справу. Европейське громадянство, дійсно, було дуже прихильно настроєне до Поляків і добивалось від своїх урядів, щоб вони підтримали Польщу. Наполеон, вважаючи себе протектором Поляків, особливо мов до сього охоту. Але Прусія заявила свою повну солїдарність з Росією в польській справі, давала їй поміч против повстанців і разом з Росією зажадала від Австрії, щоб вона повстанців не підтримувала — під загрозою війни, — і се стримало й иньші держави від якогось рішучого виступу на користь Польщі. Вони обмежились тільки дипльоматичними протестами, котрі російське правительство пустило поза уха, знаючи, що за ними не стоїть нїчо серіозне, повстаннє воно задавило безпощадно, відновило старий обрусительний курс. І вся ся історія з повстаннем і пресіями против нього взагалї дуже сильно вплинула на загальну внутрішню російську полїтику.

Правительство бере все більш правий курс, поступове російське громадянство, переконавши ся, що конституційної реформи згори нема що сподіватись, відходить від правительства все далї. Наростають за те революційні елементи, починають ся атентати терористів на царя та ріжних високих урядовців, противправительственна аґітація серед народу за „землю і волю“. Вони дають привід, в 1870-х рр. до дальшого загострення всяких поліційних і цензурних репресій. З другого боку, пересваривши ся з лїбералами конституціоналїстами,

уряд починає прихильнійше ставити ся до славянофільського руху, що починає набирати сили, з кінцем 1860-х років, після славянського зїзду, орґанізованого в Москві. Він мав характер консервативний, і до правительственної політики, що немилосердно гнобила своїх домашнїх Славян—Українців, Поляків, Білорусів, ставив ся дуже поблажливо: Поляків славянофіли трактували як „зрадників Славянства“, український рух вважали справедливим поборювати в інтересах заховання „єдинства руського народа“ (з сих мотивів 1876 р. видано ганебний указ против української мови).

Уряд, що давнійше доволї підозріливо ставив ся до славянофільських теорій, за те що вони неприхильно оцїнювали новий режім Росії, заведений Петром, — тепер став оцїнювати славянофільський рух прихильно, тому що він відтягав увагу громадянства від внутрішнїх відносин в бік заграничної славянської полїтики. В Австрії російські славянофіли уважали своїм обовязком підтримувати русофільські течії серед Славян австро-угорських: у Українців Галичини, Буковини й закарпатської України, серед Чехів, що пішли в гостру опозіцію против німецького централїстичного курсу правительства. Ще більше — серед Славян балканських, продовжуючи старі традиції Росії, що вели свій початок ще з XV та XVI в., коли Москва стала дивити ся на себе, як на спадкоємницю Візантії по її упадку. Тепер на ново починають ся балачки про те, що Росія повинна визволити від Турків Цар-город і поставити на ново хрест на св. Софії. „Славянські комітети“ та товариства російські заходять ся підпомогати „славянським братам“ в їх змаганнях до визволення. Урядові російські сфери стояли досить близько до сих аґітаційних і запомогових заходів, і се збільшає трівогу і незадоволеннє в політичних кругах Европи, які боялись, що з такої славянофільської полїтики Росії можуть виникнути великі полїтичні замішання — особливо на Балканах.

100. Балканські справи. Австрія й її суперництво з Росією. Упадок Туреччини, виявивши себе так несподівано в XVII в., ішов усе далї протягом XVIII і XIX в. Хвилями вона ніби скріплялась з сього занепаду, але все таки її упадок був явний. Користаючи з сього ослаблення, ріжні підвластні Туркам народи чіплялись за всякі ворожі Туреччинї сили, щоб вибити ся з під турецької кормиги. Так уже в першій половинї XVIII в. добились фактичної незалежности Чорногорські Серби. Визвільні змагання Наполеонської доби захопили Сербів, Волохів і Греків. Сербська боротьба закінчилась тим, що значна частина Сербії під проводом воєводи Обреновича добилась значної самостійности, як держава васальна (1820). Кріваве повстаннє грецьке захопило симпатії европейського громадянства (великий анґлійський поет Байрон наложив в нім головою, ставши в рядах

57. Італїйське малярство XVII в. Ґвідо Рені, т. зв. Беатріче Ченчі (оден з найпопулярнїйших образів).

повстанців), і в 1831 р. держави виговорили у Туреччини незалежність для частини грецької теріторії, що стала самостійним грецьким королївством.

Але загалом держави не раді були всяким таким визвільним рухам і змінам в Турецькій імперії. Вони боялись, щоб вона не розлетілась і з поділу її спадщини не вийшло великої війни між заінтересованими державами. Здавна ріжні держави мостили собі стежки до тих чи иньших турецьких володїнь ріжними способами. Так Росія, вважаючи себе спадкоемницею давньої Византійської імперії, носила ся з плянами в тій чи иньшій формі заволодїти Царгородом і привести під свою зверхність православні балканські народи. Але на балканські землї, особливо західні, мали претенсії також австро-угорські цїсарі, тому що Угорщина, як знаемо, стілько віків воювала з Туреччиною і з її упадком надіялась поширити свої володїння на полудне, до моря. Нераз они на спілку з царями вели сю війну з Туреччиною, але дуже боялись, щоб Росія їм не перебігла тут дороги. На тім ото й розбилась российсько австрійська приязнь підчас Кримської війни. Франція здавна здобула собі від турецького правительства права опіки над католиками, які проживали в турецьких володїннях, і при тім старалась захопити середземне побереже, яке належало до Туреччини. Наполеон хотїв заволодїти Єгиптом, щоб відти досягти Анґлійців у Індії. Се йому не вдалось, але в 1860-х роках французьким капіталїстам удалось забрати в свої руки дорогу до Індії, коли французький інжінер Лесепс з помочию Наполеона III, дістав від египетського володаря дозвіл на прокопанне суезького каналу і на сполученне Середземного моря з Червоним. Канал сей, закінчений 1869 р., став під управу компанії, в котрій головну ролю мали французькі капіталїсти, власники паїв. Се дуже було неприемно Анґлії, яка в XVIII в. вибила Францію з Індії, й перебивала їй туди дорогу всякими способами — для того так завзято боролась з Наполеоном. Вона при першій нагодї купила у хедіва паї каналу, які до нього належали, а потім скористала з його банкроцтва — що він перестав платити проценти по позичкам, і взяла фінансове хазяйство Єгипту під свій нагляд, а згодом і зовсїм фактично ним заволодїла.

З другого боку вона не хотїла допустити й Росії поширитись на Балканах і азіятських володїннях Туреччини, нї тим меньше заволодїти Царгородом та чорноморськими протоками, бо вважала Росію небезпечним для себе конкурентом на сходї.

Тим пояснюють ся неприязні відносини держав до визвільних змагань турецьких підданців і велике замішанне в европейській політицї, яке викликалось такими визвольними рухами. Румуни Молдави і Валахії хотїли обеднатись в одну самостійну державу й позбутись тої залежности від Туреччини, яка ще зіставалась, але в сїм їм перебивала Росія з одного боку, Австрія з другого, бо одна й друга

хотїли заволодїти дунайською дорогою. Греки підіймали повстанне, щоб вирвати ті землї, які ще зіставались під турецьким володїннєм, але держави не хотїли допустити обєднанне грецьких земель. Болгари і Серби доходили своїх прав, і Росія підтримувала їх справу, — але иньші інтересовані держави не хотїли, щоб вона скористала з того для своїх плянів та робили всякі перешкоди.

На Балканах особливо Австрія тим була заклопотана. Після того як вона стратила свої італїйські володіння, а Бісмарк позбавив її впливів і участи в німецьких справах, Австрія мала свобідні руки і сили, щоб більше займати ся балканськими справами. Єими балканськими плянами захоплюють ся особливо австрійська династія та її цісар Франц-Йосиф: їм здаєть ся, що на Балканах вони можуть не тільки нагородити свої теріторіяльні утрати але й знайти нову сильну підпору для династії і для державної рівноваги.

Внутрішні відносини Австрії були дуже трудні. Конституція, заведена „патентом" 1801 р., викликала сильну опозіцію з боку „федералїстів" і ще більше з боку Мадярів. Вони не хотїли сеї единої конституційної монархії, котра заводилась сим патентом, добивались широкої автономії країв, а Мадяри настоювали на відновленню конституції 1848 р. Хоч против мадярських претензій була далї своя велика опозіція домашня (з боку Словаків, Сербів, Румунів, Семигородських Німців, а особливо — з боку Хорватів), але австрійський двір на осмілив ся звязатись з нею та повести боротьбу з Мадярами, а шукав всякого порозуміння з мадярськими панами. Після погрому 1866 р. він рішив таки зовсім згодитись на мадярські домагання. Такий погляд прийняли й німецькі провідники: вповні вдоволити Мадяарів, зробити їх своїми союзниками, а зате не допускати федералїзму, затримати одноцїльність решти монархії й перевагу Німців. На таких підставах переведено нову конституцію 1867 р., яка з певними змінами протримала ся до кінця Австрії.

Угорщина дістала свою конституцію 1848 р. і повне державне право; крім спільного монарха тільки спільна армія і спільна дипльоматія звязувала її з Австрією. Сї спільні справи мали полагоджувати делеґації парляментів угорського і австрійського на основі „угоди", яка укладалась обома союзниками на десять лїт. Всї иньші справи мали полагоджуватись кождою з сих двох частин монархії самостійно (сей устрій зветь ся „дуалїзмом", подвійністю).

На Угорщинї австрійське правительство помогло Мадярам приборкати опозіцію иньших народів. Хорватії дано автономію, иньші народности опинились під повним панованням Мадярів. В австрійській половинї купу автономію надано провінціям (числом 14). Делеґати провінціяльних соймів сих провінцій складали нижню палату австрій-

ського парляменту, котрому належало законодавство по всім важнійшим справам.

Ся конституція не принесла спокою і рівноваги Австро-угорській імперії. Мадярські маґнати, котрим австрійська поміч дала велику силу, хотіли здобути для себе і для Угорщини становище привілеґіоване, вони хотіли кермувати всею політикою монархії і знищити навіть ту невелику залежність від неї, яка ще лишилась. Федералісти були невдоволені тим, що їм не дано державного права або ширшої автономії. Народности, які в новім устрою опинились під перевагою иньшої народности в своїм провінціональнім житю, доходили своїх прав: Українці в Галичині против Поляків, Словінці в альпейських провінціях против Німців, Словаки, Румуни, Німці против Мадярів на Угорщині.

Австрійські двірські круги і сам цісар Франц-Йосиф думали, що в балканській політиці можна буде знайти вихід для сих внутрішних напружень — здобути там третю підставу, крім австрійської для династії і опираючись на них рівноважити суперництво німецько-мадярське. Бісмарк підтримував сї пляни. Позбавивши Австрію впливів в Німеччині він хотів уставити з нею можливо приязні відносини, в інтересах німецької національности і ріжних економічних та політичних вигід Німеччини. Щоб узяти Австрію під свої впливи він обгострював конкуренцію її з Росією, лякав її Росією та обіцював їй усяку поміч против російських славянофілських заходів на Балканах і у внутрішніх відносинах Австрії. Славянські орґанізації Росії й сам уряд давали моральну і матеріяльну поміч ріжним славянським і православним народностям і ґрупам Австро-Угорщини в їх боротьбі против німецької та угорської переваги. Ще більше ніж та поміч (не бозна як значна!) дражнила Німців та Мадярів та надія на Росію, яка вливала енерґію в сю боротьбу і держала їх в вічнім страху якого небудь небезпечного вибуху. Тому ся політика мала успіх.

Балканські події 1875—6 рр. особливо помогли тому. В західній Сербії, т. св. Герцоґовині, пограничній з австрійською провінцією Дальмацією, піднялось повстанне против Турків. Рух пішов також у забалканській Болгарії. Та се болгарське повстанне було люто задавленне; Герцоґовинців же Туркам приборкати не вдалось. З Герцоґовини воно поширилось на Босну, підтримала його Чорногора, далї Сербія. Австрія виступила заступницею Герцоґовинців перед Туреччиною, в Росії орґанізовано за дозволом уряду збір грошей, збирано і висилано добровольців до Герцоґовини й Сербії. На чолі їх пішов російський ґенерал Чернаєв. Славянофіли наставали на правительство, щоб воно теж вмішало ся в війну, але те довго не відважалась, бо Анґлія рішучо виступила против оружного вмішання. Там в сім часі

58. Італійське малярство XVII в. Сассоферато, Мадонна.

правив консервативний кабінет Дізраелї, який ставив своїм завданнем піднести і поширити впливи Анґлії за границею і спеціяльно — поставити заставу російським впливам на сході. Він добив ся від парляменту проголошення королеви імператрицею Індії, щоб

підчеркнути непохитний намір Анґлії задержати в своїх руках індійські володіння і хотів також охоронити Туреччину від російських плянів. Він запевняв держави, що вона сама переведе реформи і на його бажанне султан дійсно дав своїй імперії конституцію, при кінці 1876 р., з котрої в дійсности нічого не вийшло — але вона стримала держави від вмішання.

Тоді Росія, послухавши порад Бісмарка, що заохочував її до легкої побіди над Турцією, а заразом робив обіцянки Австрії, пустилась воювати з Туреччиною за визволенне балканських Славян.

Весною 1877 р. вона почала війну; до неї пристала тільки Румунія і Сербія. Сподіванки легкої побіди не справдились, Турки боролись сильно, облога Плевни і битви на балканських проходах поставили російську армію в критичне становище. Але з кінцем року Плевну таки здобуто, останні турецькі сили зламано, і султан просив згоди не вважаючи на те, що Анґлія вислала йому на поміч свою ескадру і мобілізувала армію. Під Царгородом, в Сан-Стефано підписано договір: болгарські землї мали утворити васальне князївство під зверхністю султана, Серб'я, Румунія, Греція і сама Росія діставали причинки з турецьких земель; в Боснї і Герцоґовинї, в Епірі й Тесалії, в Альбанії й Арменії мали бути переведені реформи.

Але вороже становище зайняте Анґлією й Австрією до сього трактату змусило царя просити Бісмарка посередничити, щоб не розбити спілки трьох імперій — Німеччини, Австрії й Росії. Бісмарк скликав в Берлїнї конґрес, який на чисто переробив Сан-Стефанську умову: Болгарію обкроєно, иньші причинки також знесено, за те Австрія дістала в окупацію Босну і Герцоґовину, а Анґлія остров Кіпр.

101. Потрійний союз. Італія й її прилученнє до союзу. Берлїнський конґрес глибоко вразив Росію й відкрив їй очі на нещиру ролю Прусії (властиво Бісмарка, властивого хазяїна німецької полїтики). Досї тїсна приязнь Росії й Прусії стояла непорушно: приязне становище Прусії підчас франко-пруської війни скріпило сей союз. Коли Бісмарк встиг замирити ся з Австрією, підчас тої-ж франко-пруської війни, таким чином зложилась спілка, чи навіть союз трьох імператорів, як його називали — хоч якогось формального союзного трактату між ними не було.

Ся спілка вважалась підставою полїтичної рівноваги Европи й консервативної полїтики — бо всї три правительства, не вважаючи на деякі уступки лїбералам, в тім часї мали вповні консервативний напрям і вели завзяту війну з своєю домашньою опозіцією. Правительство російське боролось з революційним рухом, що хотів зломити царський режім терористичними актами (пробовано кілька разів вбити царя — що таки й удалось потім р. 1881). Правительство нової

нїмецької імперії з початку звело завзяту боротьбу з католиками, потім обернулось ся „спільного ворога“ — на соціялїстів. Двір австрійський — сам по собі дуже консервативний і клерикальний, спирався то на поміркованих нїмецьких лїбералах, то на консерваторах — з кінцем 1870 рр. такий консервативний напрям переважає. Обеднаннє отже сих трьох консервативних, бюрократичних монархій надавало велику певність і силу їх правительствам. Але Бісмарк, пильнуючи яко мога тїснїйше звязати, чи підбити своїм впливом Австрію, не завагав ся ріскувати старою приязнею з Росією, й нарештї справдї таки відштовхнув її від себе і змусив шукати иньших союзників.

Поведеннє Бісмарка на берлїнськім конґресї одначе більше вразило російське громадянство, не свідоме тайних трактатів, уложених правительством. Окупація Босни й Герцеґовіни Австрії, що так образила російських славянофілів, сталась за виразною згодою царя: він дав на се згоду ще перед тим як почато війну з Туреччиною. Але се, стало відоме 30 лїт пізнїйше, і тому російське громадянство вдаряло на Бісмарка, Нїмеччину і Австрію, цар же заховав і далї добрі відносини з своїм дядьком, нїмецьким імператором, і той так само. Але Бісмарк супроти такого ворожого настрою російського громадянства вважав для себе дозволеними всякі способи забезпечення, і 1879 р. він уложив секретну умову з Австрією, котрою обіцяв їй поміч на випадок війни з Росією, а Австрія обіцяла Нїмеччинї таку саму поміч, коли-б у неї дійшло до війни з Францією.

Умова ся зісталася невідомою Росії і не розірвала відносин. Але відчуженнє Росії від Нїмеччини йшло все далї, особливо коли вмер цар Александр II (убитий революціонерами 1 березня 1881 р.) і на царстві настав єго син Александер III. Правлїннє набирає ще більш консервативного і націоналїстичного напряму. Перед ним, в останнїх місяцях Олександра II був недовгий зворот в лїберальний бік: лїберальному ґенералови (Армянинови з роду) Лоріс-Мелїкову дано широкі повновласти, щоб помирити уряд з поступовими кругами громадянства, мала бути скликана нарада з представниками земств і міст, щоб виробити плян нових законів. Але Александр III взяв знову напрям сильно консервативний, з деякою закраскою славянофільською: у внутрішнїх справах спирав ся на дворянстві, всяко старав ся скріпити його силу і впливи, а в заграничній виявляв охоту йти самостійно від Нїмеччини, вести полїтику „національну“.

Тому Бісмарк не рахував на Росію й шукаючи союзників на випадок війни з Францією, накинув оком на Італію.

Ся можливість війни з Францією була провідною гадкою нїмецької полїтики. Погром заданий Франції й тяжкі умови миру, подиктовані тодї їй нїмецьким урядом тяжіли над Нїмеччиною як мара. Нїмцї не

допускали, щоб Французи могли забути й помирити ся з усїм отсим. Вони пригадували слова Ґамбети, провідника французької республїки, сказані в пораду националїстам, щоб не робили непотрібного галасу: „Думаймо про се завсїди, нїколи про се не говорім“, і думали, що Французи і ті що кричать і ті що мовчать, нїколи їм сього не забудуть. Тим більше, що кривди, які дїялись Французам від нїмецького уряду в забраних краях, Ельзасї і Льотаринґії, таки справдї нїкому у Франції не давали забути сеї кривди.

Бісмарк використовував сей страх перед війною з Франціею, щоб усе збільшити нїмецьку армію, податки, власть правительства, та шукав нових союзників, нових забезпечень на випадок сеї можливої війни. Він говорив на початку 1887 р. в нїмецькім парляментї: Нїхто у Франції не відрік ся Ельзаса-Льотаринґії, кожної хвилї може прийти війна, така що в порівнянню з нею війна 1870 р. була іграшкою, — сим разом кожда сторона настане, щоб свому противникови випустити всю кров з жил — щоб він не міг стати на ноги й подумати про нову боротьбу з тридцять лїт!

На Росію Бісмарк не міг уже покладатись. Ще перед турецькою війною, коли він схотїв пострашити Францію війною, Росія обстала за нею. Тепер тим тільше. Тому він накинув оком на Італію. Се був дуже цїнний союзник против Франції, бо міг атакувати з полудня; Італія мала чисельну фльоту на Середземнім морі й обовязувалась її збільшити. Але, здавалось — як Італії йти на сей союз, коли Франція вважалась її освободителькою, а Австрія була одвічним ворогом, і ще й тепер держала ріжні італїйські землї, котрі Італїйцї вважали „невизволеною Італїєю“? А про те полїтика провела Італію до того.

Тяжко їй приходилось. Своє обєднаннє оплачувала вона дуже дорогою цїною. Прийшлось перебрати на себе довги правительств тих обєднаних земель; війни за обєднаннє лишили по собі великі дефіцити і позички. Великі кошти прийшлось положити також на те, щоб привести до ладу ті краї: напр. до крайности запущений Неаполь (найбіднїйше місто краю), відбудувати на столицю з початку Фльоренцію, потім Рим — бо Італїйцям хотїлось тепер бути великою нацією, великою державою, а край був бідний — промисел, торговля, замітна буржуазія істнувала тільки в північній Італії, більш половина її — бувші папські і неаполїтанські землї страшенно підупали.

Прилученнє Риму, зроблене без дозволу держав, против бажання католицької церкви, довго держало італїйських полїтиків в страху, що його схочуть у них відібрати. Нїмецькі, французькі католики домагались того від своїх правительств, і коли клерикали мали силу в Франції, аж до кінця 1870-х років, се була справдї серіозна погроза. Даремно правительство і парлямент, забравши Рим від папи, старалось всякими

способами його заспокоїти — признано йому права самостійного правительства, призначило великі кошти на утриманнє його двору і урядів. Папа Пій прокляв їх, вирік ся тих „юдиних грошей“, наказав вірним бойкотувати правительство, парлямент, навіть громадські самоуправи, і всяко аґітував против нових порядків.

Се не було приємно, бо і без того людність була ними мало вдоволена. Величезні довги і дефіцити змушували правительство шукати все нових податків, які спадали головно на людність бідну. Самих процентів йому приходилось платити пів міліярда лір — величезну суму для такого бідного краю. А що спирало ся воно на підтримку богатої буржуазії північної Італії і старалось нічим її не гнівити, то вишукувало всякі побічні податки, які падали всім тягарем на бідну людність. Особливо був ненавистний податок на меленнє зерна, що дуже здорожував хліб, і через се був уже раз скасований, але потім відновлений знову.

Через се зростало невдоволеннє, виникали повстання, ширив ся анархізм — теорія яка ставилась ворожо против державної орґанізації і парляментарного ладу. Правительство вважало користним, для свого забезпечення, звязати Італію союзом з консервативними північними монархіями Австрією й Німеччиною. До сього прилучилась іще образа на Францію, що перехопила у Італії Туніс, країну дуже близьку Італії ґеоґрафічно, де було багато італійських купців та робітників, й Італія давно носилась з заміром її прилучення. Італійське правительство бачило, що для своєї заграничної політики воно потрібує союзників і не може зіставатись ізольованим, з політикою „вільної руки“, і під впливом сеї образи на Францію пристало до союзу з Німеччиною й Австрією.

Се сталось формально в 1883 р. і так утворив ся так званий „потрійний союз“, що простояв до великої війни. В Італії він був дуже непопулярний, і не приніс їй дійсних політичних користей; навпаки, суперництво з Францією принесло великі шкоди економічному житю Італії, а великі видатки на армію і фльоту, до яких змушували її союзники, збільшали її фінансову руїну. Проте італійське правительство з вказаних мотивів таки трималось сього союзу.

Для загальної европейської ситуації він теж не був користний, бо давав занадто велику перевагу Німеччині, що стояла на чолі потрійного союзу і змушував всї иньші держави, які не хотіли зносити її геґемонії, також збивати ся до купи. Перед усім Франція, котру головно мала на оці Німеччина, мусіла шукати собі союзників. Уже Ґамбета накинув оком на Росію — хоч як такий союз виглядав дивним для свободолюбного республіканця. Але що-ж? Міг „християнійший“ король Франції з політичних мотивів стати найблизшим союзником

турецького султана в XVI в., міг братати ся з царем і французький республіканець!

Тим більше, що третя французька республїка в ґрунтї річи була дуже мало радикальна.

102. Третя французька республїка і початок союзу з Росією. Французька республїка, проголошена під вражіннем седанської катастрофи, довго була справдї, „республїкою без республїканців“, як з неї посміваись. Старі республїканські та революційні сили винищив Наполеон III при своїм перевороті, так що вони тільки по трошку почали наново наростати, з поворотом засланців, та еміґрантів, в 1860-х роках, в Парижі та по деяких більших промислових центрах, і проголошенне республїки не дуже скріпило їх.

В національне зібранне, що мало рішити справу війни й миру й будучого устрою Франції, на початку 1871 р. вибрано, як знаємо, в величезній більшости депутатів консервативних, монархічних, або дуже поміркованих. Парижська людність, яка проголосила республїку, вчинила повстанне против тимчасового правительства, сформованого національним зібраннем, дуже консервативного та против його полїтики негайного замирення за всяку ціну. Але правительство, на чолї котрого стояв Тіер, колишнїй мінїстр Людовика-Филипа, потім провідник опозиції, тепер божище буржазії і консервативних кругів, — безжалісно задавило і заляло потоками крови се повстанне парижського пролетаріяту чи „паризької комуни“, як вона себе називала. Республїканські елементи ще раз погромлено і панованне консерватистів, як здавало ся, скріпилось міцно. Тіер держав ся того переконання, що ся „республїка буде консервативна, або її зовсїм небуде“ — візьмуть гору монархісти. Користаючи з ширших повновластей, котрими його наділено як президента держави (саме слово „республїка“ всяко обминалось!), він доволї зручно вів сю полїтику укріплення республїканського ладу хоч би в консервативній формі. Привів до ладу фінанси і військо, швидко сплатив контрібуцію Німеччини і добив ся виводу німецьких військ, які зіставались на французькій теріторії до сеї виплати.

Але скоро ослаб і сей союз поміркованo-консервативних партій, на котрім спирав ся Тіер. Обєднали ся всї монархічні партії — прихильники старої династії (так звані леґітимісти, найбільш реакційні прихильники лїберальної монархії і орлеанської династії, і найбільш лїберальні — прихильники імперії і бонапартової династії. Вони поставили завданнем відновленне монархії, і коли Тіер зрік ся президенства через їх опозіцію (в 1873) вони вибрали президентом бонапартиста маршала Мак Магона й стали рішучо готовитись до заведення монархічного ладу. Лїтом 1873 р. все вже було готове, коли раптом розбилось на тім, що кандидат леґітимістів, ґр. Шамбор

(внук останнього короля, старої династії) не згодив ся прийняти трьохкольорової карогви Орлеанів. З сього замішання в рядах монархістів скористувались прихильники республїки, щоб скріпити її позіцію й провести закони, які потім утворили конституцію республїки, — і навіть назву республїки (хоч і то тільки дуже хитрим маневром).

Се була перша побіда республїки. Потім проведено дальші конституційні закони, вибори переведені на їх основі дали більшість в палатї депутатів, і після того як нова палата післала республїканців в сенат, там партія республїканська і монархічна сливе зрівнялись. Але зіставивсь президент — монархіст, і за порадою монархістів він в 1877 р. ще раз попробував дати перевагу монархістам, сформував монархічний кабінет і розпустив палату. Але на виборах республїканцї отримали блискучу побіду, президент мусів віддати формуваннє мінїстерства республїканцям, і нарештї з початком 1879 р. зрік ся президенства, невважаючи можливим давати свого імени на його призначення. Республїка виграла свою справу, але в результатї такої тяжкої боротьби за своє істнуваннє вона справдї вийшла дуже консервативною. Називаючись республїкою, вона орґанїзувалась властиво як конституційна монархія і дуже нагадувала своїм укладом бельґійську конституцію, яка послужила взірцем богатьом монархічним конституціям другої половини XIX столїтя. Президент являєть ся властиво конституційним королем. Нижня палата, вибирана загальним голосованнєм, рівноважить ся впливами сенату, який вибираєть ся посередно, дуже складним способом, і дуже мало відбиває в собі бажаннє народнїх мас.

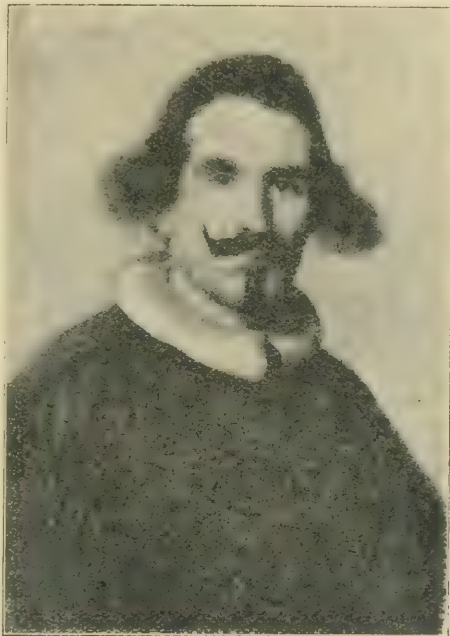

59. Дієґо Веляскец (найбільший з майстрів Іспанії), власний портрет.

Напрям республїканській полїтицї давав в сїй боротьбі Ґамбета, який виніс її, можна сказати, на своїх плечах. Ми вже стрічали ся з його іменем. Він зробив собі імя в війнї з Нїмцями, і тодї виступив противником поміркованої полїтики Тієра. Але поставивши своїм завданнєм обстояти республїку від монархистських замислів, він ішов

на всякі уступки поміркованим, консервативним елементам, щоб уратувати її і відкладав на пізнійше всякі реформи, котрі могли їх уразити. Ся політика „опуртунізму“ таким чином була продовженнем політики Тієра. Її вістре Ґамбета звертав головно против католицького духовенства і його прихильників-клерикалів, бачучи в них головних ворогів республіки („клерикалізм — он де ворог!“ його гасло).

Після смерти Ґамбети (1882) сю політику продовжував його колишній приятель Жюль Фері, що грав велику ролю в французькій політиці від відходу Мак-Магона до свого політичного краху в 1885 р. Ще більше ніж Ґамбета він підтримував тісні звязки з великою буржуазією, промисловцями та капіталістами. Маючи їх за собою, він як міністер освіти виконав проґраму Ґамбети — зломленне впливів духовенства в школі, що все ще стояла під його впливами, — особливо вихованне дівчат, тому що світських шкіл для дівчат майже зовсім не було а виховувались вони у черниць. Рядом законів орґанізовано вповні світську школу, а по дорозі зведено завзяту боротьбу з монашими громадами: від них зажадали, щоб вони взяли дозвіл від уряду, а що здебільшого вони на се не згодились, то їх силою закривали, видаляли з краю, і т. д. Сї шкільні реформи були чи не найбільшим законодатним ділом республіки, взагалі не богатої законодатною творчістю. Особливо в сфері соціяльного законодавства, що зачіпало інтереси богатої буржуазії, була вона дуже скромна.

За те велику енерґію розвинула вона в сфері імперіялістичної, кольоніяльної політики, і тут Фері, приятель буржуазії, особливо себе проявив. 1880-і рр. були розцвітом сеї політики: здобуто Туніс, Конґо, Мадаґаскар, західний Індокитай, перед французьким промислом і фінансами відкрили ся перспективи просто безграничні, і тільки нещаслива експедіція в Тонкіні (1885), використана ворогами Фері, трохи стримала сей розмах.

Треба підчеркнути, що в сїй кольоніальній політиці французьке правительство користувалось певною підтримкою Бісмарка, який у свою боку радо справляв в сей бік французьку енерґію і рад був грати ролю її протектора. Але се власне давало привід правим, націоналїстичним ґрупам ударяти на республїканців, що вони, гонячи ся за заморськими успіхами, занедбують свій обовязок в Европі — дати „реванж“ Німцям і вернути свої утрати 1871 р. В 1887 р. націоналісти підняли особливо великий галас, висуваючи як спасителя Франції популярного ґенерала Буланже, що будучи военним міністром, особливу увагу звертав на укріпленне східньої границі Франції против Німців. Тимчасом, як монархічні круги почали заохочувати його до перевороту, Бісмарк, використовуючи сей націоналїстичний галас, перевів ряд законів для збільшення военних сил Німеччини і прибор-

кання соціялїстів і всякої опозиції. Але заразом, роздражнений французькими похвалками, він розкрив свої карти й похваливсь таємним союзом з Австрією уложеним в 1879 р.

Се відкрите зробило сильне вражінне і змусило і Францію і Росію, против котрих був звернений сей союз, з новою силою подумати над скріпленнем свого становища. Ріжні події вплинули ще більше на сї заходи — і на зближення сих двох держав, загрожених Німеччиною.

В сїм часї вмер старий Вільгельм, перший імператор відновленої німецької імперії (1888). По короткім правлїнню його сина Фрідріха на трон прийшов внук, Вільгельм II, пізнійший автор великої світової війни. Він скоро розійшов ся Бісмарком і старий господар европейської політики пішов на спочинок. Новий імператор захотів сам робити політику і вона стала ще більше зачіплива. Бісмарк все таки, при всїй своїй загонистости, вмів від часу до часу налагодити відносини і до Росії і до Франції, новий імператор не вмів сього. Він роздражнив Росію полекшами, даними Полякам, і збиженнем з Анґлїєю в хвилї, коли у Росії з Анґлїєю відносини були особливо напружені, через їх кольоніяльне суперництво в Азії.

Се суперництво з Анґлїєю також зближало Росію з Францією — вона була конкуренткою для них обох. Союз сих двох держав, про котрий давно думав Ґамбета і Фері, починає здійснятись. Початком послужив приїзд французької ескадри до Кронштаду в 1891 р. Їй тут віддано великі гонори — і се було початком союзу Франції й Росії, до котрого пізнійше прилучилась і Анґлїя.

103. Анґлїя в останнїй чверти XIX і початках XX в. Кольоніяльне суперництво з одного боку Франції з Анґлїєю й Італією, з другого — Анґлії з Росією, се була та дошка на котрій балансував так довго Бісмарк і грав ролю хазяїна европейської політики аж до свого відходу в 1890 р. Для Німеччини він не шукав кольоній і взагалї не хотів виводити політичних німецьких інтересів за межі центральної Европи. Але старанно підтримуючи добрі відносини з усїма, він промощував дороги німецькій торговлї технїці й промисловости до всїх країв — робив весь світ ареною економічної німецької експльоатації. Умисно підтримуючи конкуренцію иньших держав, він змушував їх шукати помочи Німеччини, робив прислуги то однїй то другїй державі — і казав собі оплачувати їх. Ми бачили, як він змусив Італію звязатись з Німеччиною і Австрією, показавши їй (в туниській справі), що вона сама нїчого не вдіє. Те саме давав він почувати то Росії, то Анґлії, то Франції. Він сам одначе не завсїгди вмів витримати сю обережну полїтику а його наступники зіпсували ще більше. Вже як Росію випущено з німецьких впливів настільки, що прийшло у неї до тїсного зближення, а потім до формального союзу

з Францією (формально заключений він був весною 1894 р.) — се вже було великим ударом німецьким впливам, кінцем німецької ґеґемонії в европейській політиці. Але доки Німеччина вміла підтримувати добрі відносини з Анґлією (а так ще було в 1890-х роках), то її позиція не була ще загрожена. Коли-ж Німеччина сама пустила ся в кольоніяльну політику, схотіла стати великою морською державою й захитати панування Анґлії на морі, то се змусило Анґлію пошукати зближення з Францією, і так утворилась та „Антанта" (порозумінне) яка кінець кінцем знищила Німеччину і віддала панування над світом англьо-саксонській расі (Анґлійцям і Американцям).

Протягом останньої половини століття в Анґлії далі чергувались періоди внутрішнього будівництва і імперіялістичного поширення на вні. Коли керма переходила до елементів консервативних, які спирались на поміщиків і великих промисловців, вони шукали поширення анґлійських кольоній і впливів за морем, коли брали правлінне елементи ліберальні й радикальні, вони звертали головну увагу на поліпшенне становища бідних верств людности в Анґлії, її провінціях і кольоніях і вважали шкідливим витрачати засоби і сили на поширенне за морями, з котрого користали тільки капіталісти та фабриканти. Так після розцвіту анґлійського імперіялізму в 1850-х роках, за льорда Пальмерстона прийшов період реформ, звязаних головно з іменем Ґладстона, які дали підстави демократичному оновленню Анґлії. В 1874 р. власть перейшла до консерваторів, на чолї котрих став Дізраелі льорд Біконсфільд і на сей час припадають блискучі тріумфи Анґлії в балканських справах, ефектне проголошенне англійської королеви „імператоркою Індії", й иньші успіхи імперіялістичної політики, або так званого „джінґоїзму". Але сї успіхи дорого коштували анґлійську людність і вибори 1880 р. дали знову перевагу Ґладстонови з його проґрамою: „спокій, ощадність, реформи". Сей другий кабінет Ґладстона 1880—5 приготовив і перевів важну виборчу реформу, яка хоч все не давала ще загального виборчого права, але все таки значно наближалась до нього. Се характеристична особливість анґлійського житя, що тут реформи не переводять ся по чистому принціпу, а все в виді частинних поправок, які задоволяють якусь частину обділених, і так без сильних потрясень, без революції, становище нищих верств потроху поправляєть ся. На підставі сього нового виборчого закону більшість дістали знову ліберали і Ґладстон намірився заспокоїти иньшу болячку анґлійського житя — домагання Ірляндців. Вони домагались автономії для своєї країни (Home rule) і відновлення осібного ірляндського парляменту (скасованого 1800 р.), і не давали спокою Анґлії своїми протестами і терористичними актами. На чолї їх став тодї зручний політик Парнель, який боронив ту ідею, що Ірляндія не просте

ґеоґрафічне поняте, а нарід нація, і потрібує національних прав. Ґладстон вважав справедливим задоволити се домагание і поставив такий проект, але се викликало роздвоенне в його власній партії, частина ліbeралів обедналась з консерватистами, і таким чином утворилось нове ґрупованне партій (униoністи і гомрулісти). Справа ся тягне ся й досї (Ґладстонови в четвертому свому кабінеті і вдалось перевести закон в низшій палатї, а палата льордів його провалила (і за те потім ліберали добились, що її позбавлено сього права).

Ґладстон після сього відійшов, і правлінне на десять літ (1895—1905) перейшло в руки консерватистів-унїоністів, які розвивають широкі імперіялїстичні пляни. Між ними було сотворенне великого одностайного володіння в полуд. Африці, з чого вийшла війна з Бурами, котра коштувала страшенні гроші і дуже скомпромітувала Анґлію. Правительство стало заводити нові податки, консерватисти радили покинути систему вільної торговлї та повернутись до старої системи митової. Оден з провідників унїоністів Чемберлен в звязку з сими ставить плян перетворення Анґлії з її кольонїями, заселеними анґлїйською людністю, в одну федеративну імперію, звязану митовими договорами. Сим імперіялїстичним плянам противились провідники робітників, і на сей час припадає великий зріст робітничих партій та її впливів в політицї.

Важна переміна в сїм часї зайшла на тронї; вмерла королева Вікторія після 64 літ правлїння і її місце (1901) зайняв її син Едуард VII: тим часом, як його мати взагалї не мала впливу на політику, король Едуард виявив чималу енерґію і зручність в міжнародній політицї, і власне він постаравсь противставити небезпечним нїмецьким плянам серіозні перешкоди. Досї Анґлія в політицї старалась не звязувати себе ніякими союзами, зіставатись в „блискучій самостійности“, як висловив ся оден з її політиків. Тепер провідники анґлїйської політики і сам король з ними починають працювати над тим, щоб придбати Анґлії союзників, а ізолювати Німеччину з її небезпечними плянами. Німецьке правительство в сїм часї почало перебивати дороги Анґлії в кольонїяльній політицї в Африці, в Азії, на Балканах, а головно зачіпило її за живе своїми плянами сотворення великої фльоти, котра могла-б конкурувати з анґлїйською (1900). Досї Анґлїйцї пильнували, щоб їх фльота була не меньша нїж фльота двох найсильнїйших по вій морських держав. Се було не проста амбіція, і навіть не ґарантія успіхів анґлїйського імперіялїзму, заморського панування. Фльота забезпечувала істнуванне самої Великобританії, її свободи, її прогодовання. Тому се питанне займало не тільки правлящі політичні круги, а широкі круги анґлїйського громадянства, саму навіть демократію.

Протягом всього XIX століття Анґлія перетворялась все більше в країну міську, промислову, і все більше закидала хліборобство. На початках XIX століття її людність прогодовувалась місцевим хлібом, і селянської людности було більше ніж міської. Сто літ пізнійше, перед війною у властивій Анґлії в містах жило 78 %, в Шотляндії 75 % населення, і 84 % збіжа на прогодованне привозило ся з за кордону. Рільництво стало на стільки неоплатним ділом, що місцями поміщики руйнували самі селянські хати, де мешкали ті селяне, що наймали у них поле, заводили пастівні, ловецькі парки, то що, а хліборобська людність ішла до міст, або мандрувала за море. В таких обставинах, коли-б Анґлія не була певна свою панування на морі, перша війна могла-б відразу виголодити її й змусити до капітуляції.

Тому, коли Німеччина зробила вже собі славу найсильнійшої, найкраще орґанізованої, найбільш дісціплінованої держави, пустилась на конкуренцію з Анґлією, не тільки в кольоніяльній політиці, але і в пануванню на морю, призначивши величезні кредити на будову фльоти (в 1897), анґлійські політики напружили всю свою енерґію, щоб скріпити становище Анґлії й підтяти позіцію Німеччини. В 1902 р., закінчуючи бурську війну, Анґлія війшла в дуже для неї користний союз з Японією, дала їй змогу таким чином помірятись з Росією, й задати российському імперіялізмови такий удар, що він перестав для Анґлії бути небезпечним. Заразом король Едуард, котрий з молодости був своїм чоловіком в Парижі, постаравсь звязати Францію з Анґлією можливо тісними звязками. Франції тоді дуже треба було чиєїсь помочи, а Росія була звязана війною з Японією, і весною 1904 р. став ся формальний союз Франції з Анґлією. Пізнійше 1907 р. був доповнений союзом анґлійсько-российським, і так против потрійного німецько-австрійсько-італійського союзу сталась антанта французько-российсько-анґлійська.

104. Кольоніяльне суперництво і поділ світу. Кілька разів ми стрічались з ріжними суперечками, які виникали з кольоніяльного суперництва і дуже впливали на европейську політику останнього півстоліття. Тепер спинимось трохи над сим суперництвом і над тим поділом світу, який був переведений наслідком сього суперництва в останнім чвертстоліттю перед війною. Се факт великого значіння в культурній і політичній історії світу.

Такі факти бували і перед тим, але не в таких великих розмірах. Коли при кінци XV в. Іспанці і Портуґальці на взаводи почали шукати доріг до Індії та захоплювати краї, які по дорозі їм траплялись, папа взяв ся посередничити між ними, щоб не прийшло до війни між двома католицькими народами, і визначив границю між тим, що мало належати Іспанії, а що Портуґалії. Потім сі землі обеднались в іспан-

ських руках, і з них перейшли в значній мірі до Голяндців, як вони почали свою боротьбу з Іспанією — майже всі остіндські володіння.

Поруч них в XVII в. стали ширити свої кольоніяльні володіння Франція і Анґлія, і XVIII вік та початки XIX були часом великої війни сих двох держав за кольонії. В сій боротьбі взяла перевагу Анґлія, вибила Французів з Індії, відібрала Канаду і ріжні дрібнійші володіння.

60. Рубенс (найбільший з флямандських майстрів) портрет жінки.

Сї втрати Франція стала собі нагороджувати, „вільного“ простору на се для европейських правительств зіставалось доволї. (Беру слово „вільний“ в лапки, тому що права й інтереси місцевої людности не йшли в рахунок при сїм поділї світу, юридичними хазяями вважались тільки европейські держави аж згодом заставили рахуватись з собою і деякі тубильні.) До самого XIX в., можна сказати, Европа жила

все ще мріями про індійську торговлю, захоплювала станції й місцевости важні для сеї торговлї, або такі, що давали на вивіз продукти, які входили в круг індийської торговлї. Краями, які не мали такої ваги мало інтересувались, досить сказати, що такий мудрий полїтик як Наполеон, який так уперто добивав ся Індії, за безцїн продав величезні простори в Північній Америцї Сполученим Державам. Тільки в останнїх десятилїтях перед війною пішло в поділ усе, що мало й не мало вартости, бо кожда держава спішила закріпити за собою що мога, аби котрась иньша не перехопила і не всадовилась на дорозї.

Отже Франція почала з північної Африки, котра могла для неї мати вартість по своїй близькости: взялась здобувати Альжір (ще реставровані Бурбони хотіли собі тим заробити славу — з 1830 р.), потім захопила Туніс і стала забирати Мароко, а разом з тим почала заходити в глибину з полудня ріками Сенеґалом і Танґією та Ніґером, у них була стара опорна база в Сан-Льоі, ще з XVII в. заразом, прокопуючи Суезький канал (1859—1869), поставила ногу на сїм східнїм краю — але тим розбудила трівогу Анґлії, як ми вже знаємо. Анґлія заходилась фактично взяти в свої руки Єгипет, і дійсно протягом сорока лїт зовсїм закріпила його в своїм фактичнім володїнню. Разом з тим вона посувала відти свої впливи горі Нїльом в міру того, як розслїди подорожників просували туди дороги, а поруч і з тим ріжними способами поширювала свої займанщини в Африцї полудневій, і на східнїм і на західнїм побережу, і анґлійські імперіялїсти могли сподіватись кількома сміливими ударами звязати всї сї володіння до купи і зробити Африку анґлійським володїннєм. Але велике аравське повстання підняте в Суданї (1881 р.) розірвало се сполученнє. Воно потрівало майже 20 лїт, і трудним становищем Анґлії задумали покористуватись иньші держави. Італія заволодїла побережем Червоного моря і попробувала наложити руку на Абісінію — тільки та погромила італійські війська (1895—6 рр.). Французи з Конґо думали перейти на Нїль, і тут у Фашодї вивішено французьку хоругву (1898 р.) — тільки Анґлія загрозила війною, коли яка небудь держава заявить претензії на поріче Нїлю і змусила Французів уступитись. Німеччина, підготовивши ґрунт розвідами своїх подорожників, купців і аґентів, в 1884 р. оголосила своїм володїнням цїлий ряд земель на західнїм і східнїм побережу Африки та помогла Бельґії властиво її королеви Леопольдови) поставити під міжнародню охорону „Свобідну державу Конґо“, зорґанізовану Леопольдом, котра фактично стала бельґійською кольонією, прославленою лютим визиском тубильців.

Сими займанщинами розбивано широкі пляни Анґлії і Франції, що до окупації Африки. Франція постаралась звести в одну, одностайну теріторію свої займанщини в північно-західній Африцї. Анґлійські

імперіялісти поставили собі плян привести до однопільного звязку володіння Анґлії в східній Африці, від Суезу до Капської кольонії. З сього вийшла люта війна Анґлії з бурськими республіками (займанщинами голяндських „бурів“ себто селян), котра скінчилась таки перемогою Анґлії, що влучила їх землі в свою велику полудново-африканську займанщину. Тепер після великої війни і відібрання кольоній від Німців має бути, очевидно, переведений новий переділ Африки.

Сей розділ величезного континенту, в таких ґрандіозних розмірах переведений протягом кількох десять літ, був найбільш яскравим фактом в сих нових заходах коло поділу світу. Не в таких ґрандіозних розмірах, але теж дуже характеристично переводив ся він по иньших частях світу.

Так в останніх десятиліттях XIX в. переведено розділ Океанії. Початок і тут зробила Франція. До неї ніхто не інтересував ся сими островами, але коли Французи почали забирати під свою власть ріжні острови, то й иньші морські держави пішли їх слідами, а Анґлія нарешті позабирала собі все, що ще було вільного, — 1904 р. сей розділ закінчено до решти.

В Азії Анґлія, викинувши Французів з Індостану, на взаводи з ними — то на спілку, то в конкуренції, ділила сфери своїх інтересів в Китаю і Індокитаю — в 1896 р. вони поділили Індокитай між своїми впливами. В тім же часї Росія й Німеччина проміркували поділити Китай на „сфери впливів“, але що Анґлія не сподівалась для себе користи з того поділу, вона запротестувала і обстояла тут політику „відкритих дверей“.

Конкуренція Японії і Росії й Німеччини в північнім Китаю привела до російсько-японської війни, в котрій Японія витиснула звідси Росію, а в великій війнї також і Німеччину і заходила ся взяти весь Китай у свій вплив.

В передній Азії конкурентами були Франція і Анґлія, в середній Азії Анґлія і Росія. Сї дві останнї держави навзаводи розбирали землї на схід і полудне від Каспійського моря, і між ними нераз відносини на тім ґрунтї так загострювались, що війна вже от-от готова була початись. Аж тут прийшла угода 1907 р.

В результатї протягом останніх десятиліть перед великою війною земна куля цілком змінила свою фізіономію. Змаліли до незначних останків недослїджені, невідомі краї, зменьшились і таких де фактично самостійно жила і правилась місцева людність: з виїмком Японії, Китаю, Абісінії (з більших держав) все иньше пройшло в більшу або меньшу залежність від европейських держав та їх кольоній. Одні краї використовують ся економічно, як доставці сировини та місце збуту

для промисловости митрополії, инші служать місцем еміґрації для падвижки її людности, треті тримають ся в запасі, на часи коли знадоблять ся, а тим часом щоб хтось иньший не забрав.

Кольонії масово заселені европейськими еміґрантами, здобули протягом останнього півстоліття дуже велике значіння, велика війна, яка знищила стару Европу обіцює їм ще більше значіння в будучности. Перед ведуть Сполучені Держави Північної Америки, що тепер уже стали безсумнївно найбільшою економічною силою світу. За ними ґрупа автономних кольоній Анґлії — вони ще не обєднані так сильно як хотілось деяким анґлійським політикам, але велика війна значно посунула наперед сю справу обєднаня. Далї ґрупа „латинських республик“ центральної й полудневої Америки, у котрих також є певна тенденція обєднання. Певні вигляди має піти в тім же напрямі Сибір з Туркестаном — перетворити ся в систему автономних країв чи держав, звязаних між собою якимсь звязком.

З поміж кольоній, які не мають ніяких шансів бути залюдненими европейською людвістю, і мусять ранійше чи пізнійше стати автономною тубильною країною, перше місце займає Індія. Се діло будучности, але про ті позаевропейські держави, які вже стали чинними, тут мусимо дещо довідатись.

105. Сполучені Держави Америки. В той момент, коли версальська умова 1783 р. виговорила для Сполучених Держав незалежність від Анґлії, вони займали сорозмірно невелику теріторію, може десяту частину нинїшньої, здовж Атлянтийського океану між Фльоридою і рікою св. Лаврентія, а на захід до Міссісіпі. З початком XIX в. вони купили собі за безцїн від Франції Люізіяну, величезну теріторію по Місурі і Арканзасу, від Іспанії Фльоріду, від Мексіку по части силою забрали, почасти викупили великі простори на полудневім заході, від Анґлії виторгували велику теріторію над Тихим океаном, при канадийській границї, а від Росії купили відкриту старими росийськими подорожниками і прилучену тому до Сибіри Аляску. Пробували не раз притягнути до себе й саму Канаду, але сї заходи не вдались, Анґлійцї постарались задоволити бажання Канадійців що до краєвої автономії, а економічна політика Сполучених Держав останнїми часами навіть викопала глибоку борозну між сими двома федераціями. В парі з розростом теріторії йшов і зріст людности Спол. Держав. Коли вони доходили своєї самостійности, було в них коло 3 міл. людости, в 13 стейтах або державах, сто літ пізнійше 70 міліонів, перед світовою війною 90 міл.в 48 стейтах. Сей незвичайний приріст вони завдячують крім швидкого розросту людности в добрих і догідних природних обставинах, також великому припливу пересельців сюди з Европи і з иньших сторін. Особливо великий

рух до Америки був від 1840-х до 1850-х років: тоді американське правительство дуже розширяло свою теріторію і бажало збільшення

61. Рембрандт (найбільший з голяндських майстрів) власний портрет.

людности й робило всякі улекшення для еміґрантів. Пізнійше воно стало навпаки обмежувати еміґрацію, і вона стала зменьшатись, а все

таки була дуже значна. Всього рахують, що за останніх сто літ до Спол. Держав переселилось більше чим 30 міл. людей! Між ними було найбільше Анґлійців, Ірляндців та Німців. Останніми часами дуже багато переселювалось Славян, Італійців та Євреїв. Оселяючись в Америці вони дуже скоро затрачували свою національність, переймали анґлійську мову й ставали Американцями — чули себе осібною, американською нацією.

З початку одначе не було такої одностайности між ріжними частями американської теріторії й людности, яка витворилась в останнім півстолітю. Північні держави мали характер більш демократичний, селянський (фармерський) і заразом торгово - промисловий, міське житє в них розвивалось дуже швидко, характер їх був більш демократичний. Держави полудневі мали характер аристократичний, хазяйство в них було поміщицьке (плянтації тютюну, потім бавовни, оброблювані руками Неґрів - невільників на взір іспанських поміщиків). Спільна боротьба против претензій метрополії заставила їх звязатись разом в одну федерацію, але глибока ріжниця між „Полуднем“ і „Північчю“ зісталась далі. Полудневі стейти, боячись переваги пінічних, старались заховати як найбільш автономії у внутрішнім устрою стейтів, тим часом як північні старались розширити права центральних орґанів федерації. Вони вимовляли також право стейтів йти з федерації, коли-б то ухвалила їх людність. Такі ухвали дійсно й наступили в 1860-х роках і повели за собою велику і тяжку особицю.

Безпосередньою причиною послужила справа невільництва. В північних стейтах було дуже мало невільників, і тут ішла аґітація за повне скасованнє невільництва, в полудневих все хазяйство стояло на невільницькій праці (по переписи 1800 р. в сполучених державах було 5300 тисяч мешканців майже рівно по половині в стейтах північних і полудневих, але в тім числі в північних стейтах було тільки 100 тис. людности, а в полудневих 1300 тис. ціла половина місцевого населення). Се давало свою закраску всьому місцевому житю давало йому зовсім відмінний характер. Економічні інтереси Полудня і Півночи були взагалі зовсім розбіжні: полудневі стейти стояли за свобідну торговлю, північні, в інтересах своєї промисловости обстоювали систему протекційну, високі мита на заграничні товари. Се відбивалось і на політиці, і на партійнім ґрупованню (в північних стейтах переважала партія т. зв. республіканська, в полудневих демократична — назви сї одначе ні скільки не дають понятя про ріжниці їх проґрами). Але невільництво все було найбільш болючим і прикрим і давало ґрунт для партійної аґітації і боротьби.

Особливо обгострилась отся справа, коли „демократи“ добились закону, що втікачів невільників вільно ловити і на теріторії тих стейтів, де невільництво було скасоване. Нагінки на невільників викликали тут велике обурення.

1852 року вийшла повість Бічер-Стоу „Хатина дядька Тома“, яка описувала гірку долю Негрів-невільників і описи нагінки на них. Вона зробила величезне враження, стала одною з найбільш славних світових книг, і дала особливу силу аґітації против невільництва. В полудневих стейтах стали побоюватись, що його справді скасують. Коли 1860 р. вибрано президентом федерацій Лінкольна, кандидата республіканців, 11 полудневих стейтів (з людністю 9 міл.), з загального числа 33 заявили, що вони виходять з федерації, і заложили окрему конфедерацію для охорони своїх прав. Але північні стейти заявили, що не признають за ними права виходити з союзу („унії“, тому сї називались уніоністами), і з сього почалась війна.

Вона потяглась чотири роки (1861—65). Конфедерати боронились завзято. Якби не завзяте нових західніх стейтів, що особливо заінтересовані були в утриманню одности, вони-б певно відборонились. А так уніонні війська, за помічю західніх стейтів їх зломили. На поч. 1865 р. невільництво було скасоване на всій теріторії, Неґри дістали політичні права. Конфедерати мусіли капітулювати і на якийсь час стратили всякі впливи. Лінкольна, поміркованого, справедливого, в сїм часї вбито, провід взяли провідники республіканців, меньш здержливі і справедливі і почалось безконтрольне панування радикалів в державнім господарстві й правлїнню. Тільки згодом затерлась ворожнеча між обома таборами і Спол. Держави вступили в нову стадію житя.

Починаєть ся незвичайний розвиток продукційних сил. Давнїйше Америка вивозила головно сирові продукти. Подачу їх на світовий торг вона незвичайно збільшила в сїм часї. В початках XX в. вона займала перше місце в гірництві, в скотарстві, в продукції бавовни. Але поруч того в останнїх десятилїтях XIX в. став розвиватись її фабричний промисл, технїка, винаходи. Вона порівнялась з анґлійською, в дечім перейшла її. З тим починаєть ся і шукання нових місць збуту, виростає американський імперіялїзм, його проґраму розвиває оновлена республїканська партія.

Провідною ідеєю американської полїтики довго була проґрама президента Монрое („доктріна Монрое“, 1823 р.): Америка не повинна бути кольонією европейських держав, Американці не допустять, щоб вони мішались до прав американських держав які здобули собі незалежність. Се коротко формулуєть ся в словах „Америка для Американців“, але нові американські імперіялїсти починають вкладати в сю формулу новий зміст. Вони хочуть для себе геґемонії в Америцї і економічного

усунення Европейців; уже в 1870-х рр., при нагоді століття незалежности був піднятий плян орґанізації всеамериканського союзу республік. Але республіки на йшли на се ані тоді, ані коли Спол. Держави скликали все-американський конґрес з нагоди 400-ліття відкриття Америки. Тоді республікане починають шукати поширення своїх впливів поза американським суходолом. Першою пробою буго заведення під американський протекторат гавайських островів (1893). Потім Спол. Держави вмішались в боротьбу острова Куби з Іспанією за незалежність, почали з Іспанією війну, розгромили її фльоту й здобули Філіпіни і Порто-Ріко (1898). Президент Розвельт проголосив, що Паціфік повинен бути американським морем. В звязку з сими плянами американське правительство взяло в свої руки докінченне Панамського каналу початого ще в 1880-х рр. Лесемсом (тим самим, що прокопав Суецький канал) але не доведено до кінця.

Так приготовляв ся виступ Сполуч. Держав в великій війні, котру вони й порішили своєю участю.

106. Латинські республіки Америки і анґлійські автономні кольонії. Латинські республіки центральної та Полудневої Америки вийшли з іспанських кольоній, з виїмком Бразілії, яка після відновлення Портуґальського королівства знову вернулась до Портуґалії, після недовгої окупації іспанської і потім голяндської. Не вважаючи на все ослаблення Іспанії в XVII і XVIII в., всі землі від Фльоріду до Огненної землі зіставались при ній і терпеливо зносили економічний визиск, деспотичну і немудру управу. Тільки в 1770-х роках „просвіщенне" правительство короля Карла III скасувало державну монополію кольоніальної торговлі яка гальмувала економічне жите і се вплинуло на розвиток не тільки торговлі, але й сільського господарства. Політичний же рух починаеть ся тільки з того моменту, коли Наполеон зсадив в Іспанії місцеву бурбонську династію і посадив на королівстві свого брата (1808).

Як у самій Іспанії піднялось тоді національне повстання против французького панования, так і в американських кольоніях, по ініціативі самої адміністрації орґанізувались з місцевої людности союзи (хунти) для боротьби з французьким насильством і охорони прав старої династії. Але орґанізувавшись у сих хунтах місцева людність індійсько-іспанська (переважно мішанці, потомки давнійших іспанських переселців) уже більше не хотіла зіставатись в т й пасивности і безправности, в котрій її тримала іспанська адміністрація присилана з старого краю. Вони відсувають королівську адміністрацію від справ, орґанізують свое власне виборне правління. А коли „законний король" Фердінанд VII, реставрований на іспанськім королівстві після упадку Наполеона (1814), повів в старім краю політику реакційну, зрадив ліберальній конституції,

проголошений в 1812 р., і хотїв і в кольонїях відновити старі порядки — американські кольонії починають боротьбу за повну незалежність свою против сього „законного“ іспанського правительства.

Головним огнищем сього повстання на півночи було Мексіко, яке виступило найбільш скоро, різко і енерґійно, завдяки сильному рухови серед нищих верств, що піднявсь під проводом одного священника, ще перед реставрацією Фардінанда (1810). Але сей рух був занадто радикальний, він домагавсь скасовання невільництва, місцева аристократія виступила против нього і його задавлено. Боротьба за незалежність відновилась в иньших формах в 1820 р. і Мексіко стало незалежною федеративною республїкою на взірець Сполучених Держав (1823). За її прикладом пішла центральна Америка, і теж проголосила федерацію — вона одначе потім розпалась на 5 окремих республїк, проби обєднатись в федерацію повторялись і пізнїйше, але без успїху.

В північній части Полудневої Америки центром революційного руху був Каракас (а на чолї його стояв Симон Болївер, людина дуже енерґійна і амбітна. Коли незалежнїсть була забезпечена (в сїм відограли визначну ролю Сполуч. Держави устами Монрое, запротестувавши против яких небудь заходів Святого Союзу на приборкання сих республїк) — Болївер виступив з пляном обєднання в одну федерацію всїх республїк, які потворились з іспанських володїнь, і скликав для сього представників усїх республїк до Панами на конґрес (1826), але сей конгрес не прийняв його пляну. Діктаторські претензії Болївера будили неохоту, і навіть ті краї, які були признали його диктатуру, потім відділились в окремі республїки (Перу, Венесуеля, Еквадор).

На полуднї, де центром революційного руху були Буенос-Айрес, орґанїзувалась федерація, яка потім прийняла назву Арґентини; вона також фактично перейшла через сувору діктатуру, поки стала фактично на демократичний ґрунт.

Бразілїя, яка відділилась від Портуґалії, коли Наполеон вигнав королївську династію з Лїсабону, на якийсь час відокремилась від Портуґалії, як осібне королївство: королївська сімя переїхала сюди й правила тут, а потім проголосила себе окремою імперією, коли установчі збори Портуґалії не прийняли її конституції, котру вона собі виробила. Імператором своїм вона проголосила королївського сина Дон-Педра, що був перед тим її реґентом (1822). Ся імперія простояла до 1889 р. Скасованне невільництва, переведене імператором Дон-Педром II, викликало невдоволенне поміщиків, ґенерал Фоксака проголосив республїку, якийсь час правив нею як діктатор, потім вона орґанїзувалась як федеративна республїка.

Як найбільша з латинських республїк Америки, Бразілїя плянам північно-американських Сполучених Держав на всеамериканську геґе-

монію противставляла плян обєднання латинських республік в котрім головну ролю грала-б Бразілія. 1906 р. з сим скликала вона конґрес в Ріо-Жанейро, який привів до заведення між ними договорів про торговельні відносини і обовязковий арбітраж при всяких суперечках. Низький стан культури, неупорядковані політичні відносини в самих федераціях гальмує дальше переведенне сього обєднання. Обєднанне автономних анґлійських кольоній стоїть на певнійшім ґрунті. Вище було згадано про плян Чемберлена — про сотворенне анґльо-саксонської федерації звязаної перед усім певними економічними конвенціями. Сей плян не прийняв ся, і економічні зобовязання се мабуть найтяжше, що можуть одні кольонії від других вимагати. Але політичне обєднанне все таки поступало і перед війною, в формі періодичних конференцій премієрів автономних правительств і підчас війни набрало особливо реальних і важних форм. Коли Ірляндія дійсно дістане автономію і за її прикладом підуть деякі иньші части Великобрітанії, се без сумніву посуне ідею федерації значно на перед.

Найстаршим членом з сеї ґрупи автономних анґлійських кольоній являєть ся Канада. Вона була з початку французькою кольонією, Анґлія завоювала й задержала її за собою паризьким трактатом 1763 р. Коли піднялось американське повстанне, анґлійське правительство, щоб не дати йому потягнути за собою Канаду, дало широкі права місцевій людности. І потім, щоб запобігти обєднанню Канади з Спол. Державами (чим нераз Канадийці відгрожувались) воно і добровільно, і під натиском домагань і повстань канадійської людности, розширяло її самоврядуванне. 1840 р., після такого повстання Канада дістала повну автономію: розпорядження ґубернатора мали робитись не инакше як через раду міністрів, відповідальну перед виборним канадським парляментом. В 1860-х рр. вона була перетворена в федерацію канадійських провінцій, на взірець Сполучених Держав. Ся канадійська автономія „Канадійська домінія“, як вона офіціяльно зветь ся, послужила взірцем для иньших анґлійських кольоній, залюднених европейською людністю. Перед усім для Австралії.

Австралійський континент, відкритий ще в першій половині XVII в., на ново був відкритий і докладнійше описаний тільки в 1770 р. анґлійським подорожним Куком, і Анґлія взяла собі сі краї на каторгу, стала сюди посилати засуджениців, з 1787 р. В тім часі така кара практикувалась дуже широко, до Австралії за 50 літ було вислано звиш пів міліона засланців, вивозили їх самим варварським способом, утримували в обставинах дуже поганих, і тому надії, що з них потім вийде добра хліборобська людність, не справдили ся, тому, як кольонії тутешні стали підійматись на ноги, вони стали добиватись, щоб сюди засланців не посилано. Замість хліборобства

дуже розвинув ся з поч. XIX в. випас овець, а потім, в 1850 р. викрито богаті поклади золота, і се приманило сюди з ріжних сторін масу робучого люду. Країна не тільки залюднилась сильнійше, але й набрала нового демократичною характеру. Провінції Австралії, одна за другою дістають самоврядуванне, а 1901 р. вони утворюють федерацію на взірець Канади („Австралійська громада“). Поруч Австралії, як осібна автономна кольонія орґанізуеть ся Нова Зеляндія.

Нарешті після того як тяжкою війною зломлено Бурів і їх землї прилученю до англійських володінь, орґанізувалась третя федерація анґлійських кольоній — „Полуднево-африканська унїя“.

62. Генсборо (найбільший з анґлійських майстрів), портрет дами.

Зложилась вона з країв переважно голяндського заселення — після того як Голяндці заволоділи рогом Доброї Надії, вони стали селити ся в сих краях, ще з XVII в. Але в наполеонських війнах Анґлійцї заволоділи сею полудневою частиною голядського заселення Капською землею. Голяндські кольоністи, Бури, як вони звали себе, стали виселятись на північ із Капської землї, і заснували собі по сусїдству дві нові республїки — Трансвальську і Оранжеву. Але Анґлійцї стали претендувати і на сї землї, особливо коли в них викрило ся золото і діяменти, а у анґлійських політиків зявились пляни про утворенне одного нерозірваного анґлійського володіння від Капської землї до Єгипту. Кінець кінцем прийшло до славної „бурської“ війни і останні бурські землї прилучено до Капської землї. Та мала автономію ще в 1850-х рр. Кілька лїт по прилученню надано автономію й новим

бурським провінціям, а 1909—1910 рр. всї полудпево африканські кольонії обєднані в одну федеративну „унїю“.

107. Відродженнє Японії й Китаю. Зпоміж країв не-европейського заселення раптом піднялась і здобула собі місце цілком незалежне і дуже впливове — Японія, за прикладом котрої рушив ся і Китай. Розрухало їх все теж ненаситне шуканнє нових торговищ і сфер впливу европейських держав та їх кольоній. Без того Японія, твердо зорґанїзована, відокремлена від цілого світу, мабуть ще довго жила-б своїм старим житєм.

Її талановиті правителї — сіоґуни кінця XVI і поч. XVII в. вміли привести до суцільности й рівноваги її феодальний устрій, як він виробляв ся в середнїх віках — відсунули від усякого впливу імператора, взяли міцно в руки вищу аристократію, і дрібне міщанство, віддавши їм на жир низші верстви. Всього, що могло нарушити уставлений лад, всяко уникало ся. Тому вигнано християнських місіонарів і заборонено чужоземцям приїздити в японські порти. Але чузоземні держави не давали Японії спокою. З початку Росіяне, потім ще більше Американцї за ними иньші держави. Силою змусили вони сіоґуна відкрити їм японські порти. Се зробило сильне враженнє, авторітет сіоґуна упав. Партія мікада використала се ображене національне почуте і повела против сіоґуна акцію під гослами повороту до старих добрих порядків, і геть чужоземців! В 1868 р. власть сіоґунів скасовано і привернено власть мікада.

Але дійшовши власти партія мікада (сам він мав тільки 15 літ) зовсїм не думала розривати з Европою. Се було і небезпечно і — багато з сеї партії думало, що тільки присвоєннє европейської цивілїзації особливо технїчного знання одно може скріпити позіцію Японії й забезпечити її від претензій иньших держав. Порвавши з прихильниками сторони, з котрими вони йшли против сіоґуна, і не оглядаючись на їх аґітацію, на прояви невдоволення, на повстаннє і терористичні акти, вони твердо і консеквентно переводять під фірмою мікадо европеізацію Японії.

Скасовано старий феодальний устрій і клясові привілеґії, селяне дістали свободу. До Европи і Америки вислано силу молодїжи до шкіл. Коли й кадри інструкторів повернулись, в 1870-х роках орґанїзовано на европейський взір не тільки армію і фльоту, комунїкацію і промисловість, але також право, школу, пресу і лїтературу. Підховані в европейській культурі ґрупи інтеліґенції починають аґітацію за заведеннє конституції, але на се правительство не було скоре і відтягалось ріжними вимівками. Нарештї заведено її 1889, але на взірець пруський дуже мало демократичну, так що вона тільки скріпила панованнє заможних верств. Полїтичне житє через се не розвинулось,

і навіть нова парляментарна реформа (1900 р.), яка завела значно кращі порядки, таки не виробила живого, свобідного політичного житя. Правительство пильнувало зайняти своє громадянство великими імперіялістичними плянами, національними успіхами, і дійсно се вдалось йому.

Японія край дуже перелюднений і дуже неродючий, хоч більшість людности ще й тепер займаєть ся хліборобством. Тому вона справді потрібувала і нової торіторії, і нових запасів природних богацтв і місць збуту для свого новонародженого промислу. Для свого поширення вона здавна мала на приміті сусідню Корею, з котрою її звязували старі культурні зносини, на полудні богатий острів Формозу, на півночи Сахалін, що давнійше належав до Японії. Формоза належала до Китаю, Корея була під його протекторатом, Японія хотячи їх захопити, мусїла стати до бою з Китаєм, і вона стала. Ніхто не думав, щоб ся десять раз меньша країна могла витримати боротьбу з такою величезною країною, але вона завдяки новій европейській орґанізації і техніці, погромила Китай (1894) і змусила до всїх тих уступок, яких хотїла. Ся подія долила олію в огонь що вже перед тим розгорів ся в Китаю й повела йою на дорогу глибоких внутрішнїх змін, анальоґічних Японським — тільки що тут сей процес перебудови не міг піти так просто, через далеко більшу великість і ріжноманітність країни.

Китай, як ми знаємо, від непамятних часів переживав періоди натиску орд з півночи, які його завоювали, але кінець кінцем прийняли його культуру, порядки і навіть до певної міри зливали ся з його людністю. З таких періодичних завоювань і пізнійшого обєднання завойовників з китайською людністю і складаєть ся властиво довга історія сеї великої країни. Останнє таке завоювання Китаю сталось в першій половині XVII в. Завоював її ватажок манчжурської орди, і положив початок володїнню останньої імператорської династії Китаю і пануванню Манчжурів над Китайцями. Не вважаючи на двісті пятьдесять лїт се володїння Манчжурів, хоч прийняли китайську культуру, але не вповні злились з Китайцями і ті дивились на сю династию і на всю сю манчжурську привілеґіовану верству як на варварів і насильників. Ся глибоко закорінена ворожнеча виплинула зараз на верх, коли упала сила і престіж сеї владущої орди. Розцвітом сили сього манчжурського володїння був XVIII в., довге панування двох імператорів дїда і внука; що прожили по 60 літ. Особливо друга половина столїтя була порою незвичайно широкої завойовничої енерґії Китаю: він підбив і закріпив за собою Манчжурію і східний Туркестан, Тібет, поширив свої впливи в Індо-Китаю. Але сї вдатні і славні війни, які поставили Китай на вершку його могутности, вичерпали його сили і засоби, і се ослабленнє правительственної машини зараз же стало

себе проявляти в безконечних повстаннях, які поповняють собою першу половину XIX в. Вони були результатом роботи ріжних потайних товариств, які працювали під ріжними гаслами і своїм завданням ставили увільнити Китай від манчжурського панування. Дуже догідний ґрунт для аґітації против уряду і тут як і в Японії давало те непочесне становище, в яке поставили його претензії европейців. Як і Японія так і Китай брав ся на всякі способи, щоб забезпечити себе від влізливости европейських місіонарів і неґоціянтів. Китайське правительство теж вигнало місіонерів, а для торговлї зіставило тільки два порти, і то не позволено приїзшим купцям торговати з китайськими безпосередно, а тільки через правительственну торговельну компанію. Але европейські купці вели потайну торговлю, особливо опіумом, китайська адміністрація всяко тому запобігала, і коли нарештї одного разу спалила запаси опіуму, з того вийшла війна, в котрій невеличке анґлійське військо позаймало китайські порти і змусило Китай покорити ся всїй волї Анґлії (1842). За нею пійшли иньші держави, змушуючи Китай відкрити їм порти для торговлї. І се покореннє манчжурського уряду дало дуже вдячний матеріял для аґітації против нього тим китайським націоналїстам, згуртованим в потайних товариствах.

З кінцем 1840-х рр. підіймаєть ся велике національне китайське повстаннє, так зване Тайпін. Потім великі повстаннє мусульманів. Китайське правительство довго не могло дати собі з ними ради, бо накликало на себе нову европейську війну — анґлійсько-французьку. Тільки замиривши ся з европейськими державами, поробивши їм ріжні уступки, китайське правительство за помічю европейських військ, офіцерів, інструкторів паладнало своє військо і задавило сї повстання вже в 1870-х рр. Але імперія вийшла з них до решти розбита й ослаблена. Загинуло маса народу; промисел, культура, добробут підупали, авторітет правительства упав до решти — тим більше, що на пекінськім дворі пішло панованнє жінок та опікунів, які правили іменем малолїтнїх імператорів, невдоволеннє народнє зросло ще більше, потайна аґітація йшла далї. Удари задані Китаєви Японією в 1880 і 1890-х рр. збільшили її еще більше.

Европейські держави скористали з японсько-китайської війни 1894 р., щоби вмішатись в тутешні справи й узяти Китай в свої руки, ніби то ратуючи його від Японії. Вони проголосили цїлість китайських земель, але фактично стали розбирати їх між себе в формі аренди — пропонували навіть подїлити Китай на „сфери впливу" тільки як знаємо — Анґлія противилась тому. Се безцеремоннє господарованнє чужинцїв страшенно дразнило людність. Тим часом як ґрупа освічених люоей, які зґрупували ся на пекінськім дворі з кінцем 1890-х рр. вважали одиноким виходом — піти слїдами Японії

і ґрунтовно европеїзовати Китай — в народі піднялось повстанне т. зв. „великого кулака“ звернене против християн і чужоземців (1900). Европейські війська задавили се повстанне з незвичайною жорстокістю і ще тіснійше обплутали Китай своїми впливами, своїм визиском. Правительство, скомпромітоване своєю неясною політикою підчас сього повстання, мусїло йти на уступки перед жаданнями реформ і конституції, особливо як ще блискуча перемога Японії над Росією показала широким кругам, що значить така европеїзація. Але воно не зуміло взяти в руки сього процеса оновлення, як то зробила правляща партія Японії і манчжурське панованне було зметене сим реформаційним рухом.

108. Росийсько-японська війна, революційний і конституційний рух в Росії й Китаю, та їх відгомони в иньших краях. Японія не могла противстати державам, коли вони вихопили у неї здобутки її війни з Китаєм 1894 р. Росія забрала собі Ляодунський півостров в Манчжурії, де хотїла закорінитись Японія, Німеччина иньший вартний пункт — порт Вей-га-вей. Німеччина однале тут не могла нїчого особливого зробити, для Росії-ж сей здобуток стає вихідною точкою широких плянів економічного і полїтичного поширення на Тихім океанї, дально-східнього імперіялїзму.

В 1890-х рр. Росія вступає в період дуже сильного розвитку промисловости і капіталїстичного господарства. Полїтична реакція доходить в сім часї до крайнього напруження; замикаючи всї дороги до політичної діяльности, вона стільки-ж для скріплення свого панованя, скільки-ж для відтягнення інтересів буржуазії в иньший бік розвиває перед нею широкі перспективи економічної творчости і збогачення. Провідником її економічної полїтики був мінїстер фінансів (потім премієр-мінїстер) Віте, людина з широкими економічними і полїтичними плянами. Він перевів реформу валюти, яка значно поправила вартість росийських грошей, забрав в державну монополію продажу горівки, що давала державі величезні прибутки; користаючи з того, що Франція запобігала союзу з Росією, переводить великі позички в Франції, взагалї пильнує притягти заграничні капітали до Росії — заохотити заграничних капіталїстів, щоб вони закладали в Росії фабрики, руднї і всякі промисли і російським промисловцям се всяко улекшує; для оживлення торговлї й вивозу сировців будує в великих розмірах нові залїзницї і викупляє старі з рук приватних капіталїстів у власність держави і т. д.

Одним з найбільш ґрандіозних дїл у сїй сфері була будова великого залїзничого шляху через усю Сибір, що трівала десять лїт 1891—1901. Вона стояла в звязку з одного боку з тими плянами економічного поширення, з другого — з плянами широкої селянської

еміґрації на схід. Правительство хотіло ослабити нею земельне питанне, задоволити земельний голод, що відчував ся серед селянства, обминути тим справу розділу великих поміщицьких маетків, бо правительство спиралось на поміщиках, хотіло всяко затримати панське землеволодінне.

От з становища всїх отсих плянів воно й ухопилось за можливість стати твердою ногою в „арендованій“ від Китаю полудневій Манчжурії. В манчжурськім Далї Авалї будує великими коштами порт „Дальлій“, ставить велику морську фльоту і для неї міцний военний порт „Порт-Артур“, сюди прокладае галузь сибірської залїзниці, до більш полудневих портів, що не замерзають зимою і заходить ся поширити свої впливи з одного боку в Монґолії й північнім Китаю з другого — в Кореї.

Але сього не могла знести Японія, яка сама хотіла панувати в сих краях, а на Корею дивилась як на свою власність. Одже її черговим завданнем стае — помірятись з Росією і викинути її звідси. Задовольнивши свої радикальні елементи лїберальними реформами 1900 р., правительство мікадо всю свою енерґію, всї фінансові сили скуплює на приготованню до війни з Росією. Оборонним союзом з Анґлією, уложеним 1902 р. забезпечило себе від вмішання Франції, і на початку 1904 р., не виповідаючи навіть війни, розпочало военні операції. Плян їх був розроблений гарно і пішов блискучо. Поки Росія могла пересунути сюди значнїйші сили, Японія знищила російську тихоокеанську фльоту, зайняла Корею, викинула Росиян з Ляодуну, а потім з полуд. Манчжурії, вигравши великі сухопутні битви під Ляояном і Мукденом Коли-ж потім і останні морські сили Росії, вислані з Европи, були розгромлені під Цусімою, весною 1905 р., енерґія Росії була зломана. Америка, невдоволена таким зростом японської сили, взялась посередничити. Угодою, зложеною в Портмуті, Росія зріклась прав і претензій на Ляодун, Манчжурію і Корею, віддала назад Японії полудневу частину Сахаліна. Японія зайняла Корею, Ляодум, Манчжурію. Сей тріумф відразу поставив її між великими державами світу і незмірно скріпив позіцію її правительства у внутрішнїх відносинах, силу і впливи владущих верств, та їх імперіялїстичну полїтику.

Навпаки, такий несподїваний, неймовірний погром Росії в боротьбі з далеко меньшою, тільки що помазаною европейською культурою Японією, страшенно підірвав російську монархію. Як сто лїт перед тим кримська війна, так ся японська і навіть ще яскравійше відкрила перед громадянством, перед широкими масами народів Росії всї темні сторони самодержавного централїстичного режіму, йомо нездатність до орґанїзації житя, особливо в такій величезній, ріжноманїтній країні,

силами деморалїзованої аристократії. Правительство само се відчуло й починае запобігати довіря й моральної помочи у громадянства. Орґанїзує комітети на місцях з участю представників громадських орґанїзацій, для обміркування потрібних реформ, і в горі складае такий же комітет з мінїстрів.

Але сї реформаційні спроби нейтралїзувались впливами реакційних елементів, тим часом небезпечні симптоми наростали все грізнійше. Підчас демобілїзації східньої армії в ній і місцях де вона була розложена наростав все сильнійший рух; прокинувсь він також на полудні, в чорноморській фльотї. Цар рішивсь на повний розрив з дотеперішньою полїтикою і 17 (30) жовтня опублїкував манїфест, котрим надав конституційні свободи і обіцяв скликання парляменту. Але відповідю на се з боку реакції були еврейські погроми, на котрі пролетаріят відповів мобілїзацією своїх сил — ґрандіозними стрейками і оружною боротьбою (улична війна в Москві). В такій непевній атмосфері зібрав ся перший російський парлямент (госуд. Дума 1906 р.) — тим часом як він добивавсь здійснення обіцяних свобід, по Росії ходили каральні експедиції, військові суди розстрілювали людей без заховання найбільш елементарних юридичних вимог. Думу нарештї розпущено в третїм місяци, і так само другу, скликану в кінцем року; новий виборчий закон, переведений після сього, давав можливість адмінїстрації фактично переводити вибори по свой волї і звів російський парляментаризм на просту забавку. Реакція запанувала по всїй лїнії, революційний рух задавлено.

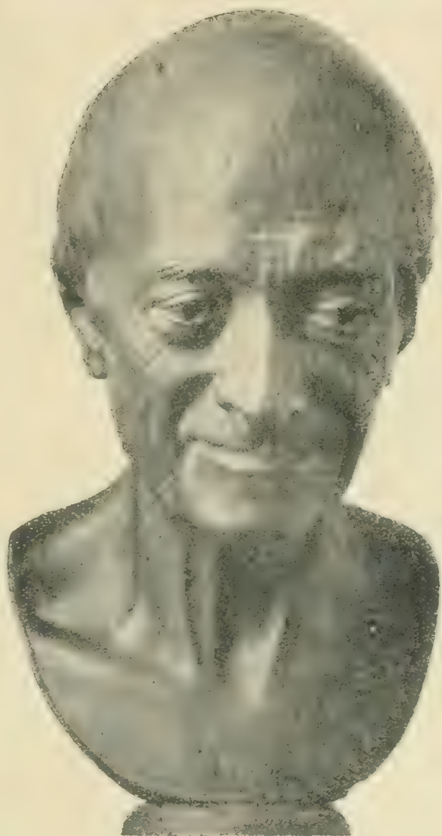

63. Французьке майстерство XVIII в. Гудон, бюст Вольтера.

Поки виявив ся сей результат російської революції наслїдки краху російської реакції, — опори реакції світової далеко дали себе відчути світу. В Австрії з новою силою розгоріла ся боротьба за

демократизацію устрою, за виборчу реформу. Під впливами революційної пропаґанди, що йшла з російського Кавказу, пішов незвичайно сильний конституційний рух в Персії, й довів до скликання парляменту в осени 1906 р. Літом 1908 р. потайні орґанізації довели до військового повстання в Турції, яке вимогло від султана привернення вже раз наданої (тридцять літ тому!) конституції.

Але найбільш сильний і глибокий революційний процес розвив ся таки в Китаю. Партія реформи, розпорошена урядом кілька літ перед тим, ожила знову. На чолї її стояв талановитий діяч Юаншікай.

Уряд мусїв іги на уступки. Прикладом Японії вислав за кордон комісію для вистудіовання конституційних порядків і по повороті обіцяно завести їх в Китаю, для приготовлення орґанізовано провінціяльні комітети. Але обіцянки не сповнялись. Та нагло вмер імператор, і за ним фактична правителька, стара імператриця. Партія реформи взяла перевагу. Скликано сенат з представників тих провінціяльних комітетів. На 1913 р. обіцяно скликати парлямент. Але тут перемогла партія реакційна і сенат розпущено. Відповідю на се було повстанне на полудні (1911). На чолї його стали еміґранти, що вивтїкали були до Японії, Америки, анґлійських кольоній. Вони проголосили республїку, центром її був Нанкін.

Пекінський двір, переляканий її успіхами, викликав Юан-шікая, перед тим відправленого в почесне вигнанне. Йому поручено орґанізувати правлїнне на нових підставах, щоб урятувати династію і манчжурське пануванне, але він прийняв се порученне очевидно тільки з тим, щоб улекшити лікві іацію старого ладу. Він війшов у зносини з Нанкінцями, намовив реґента зрікти ся прав за себе, за імператора і за всю династію; після сього зложив свій уряд президент нанкінської республїки, і Юаншікай взяв на себе орґанізацію республїки з титулом першого президента її (1912). Але коли зібрав ся перший парлямент сеї нової республїки, зараз у нього почалось з Юаншікаєм непорозумінне, і Юаншікай його розпустив й став правити як діктатор, опираючи ся на військо (1914).

109. Балканські справи і балканські війни. Погром Росії в японській війнї і її непевна внутрішня полїтика, незручна реакція, яка викликала сильну опозіцію і не вішувала трівкого спокою й ладу — все се давало зрозуміти, що активна загранична полїтика для неї на довго буде неможливою. Сим задумали покористуватись австрійські полїтики, щоб узяти в свої руки балканські справи і на чолї мінїстерства заграничних справ стояв тодї ґр. Еренталь, що був послом в Петербурзї й добре пересвідчив ся в тім, що реакційна Росія не буде спроможна противстати Австрії. Перед японською війною, щоб

мати свобідні руки на далекім сході, российське правительство війшло з Австрією в порозумінне, що нї одна нї друга держава не буде нїчого міняти в балканських справах на власну руку. Еренталь рішив не вважати на сю умову і не оглядаючись на Росію закріпити австрійські впливи на західнїм Балканї — відкрити дорогу до Еґейського моря для Австрії і для Нїмеччини і звязати по руках і ногах Сербів, що стояли на дорозї й насмілювались іти в супереч австрійським жаданням.

Відносини на Балканах взагалї були дуже напружені й непевні весь час від самого Берлїнського конґресу. Всі сї малі держави, що повстали на руїнах Турецької імперії, не могли забути тих добутків, що були такі близькі тодї, підчас российсько-турецької війни, та втїкли з їх рук: Румунїя, Болгарія, Сербія, Чорногора, Греція. Але всї їх пляни й заходи з одного боку розбивались о полїтику великих держав, які боялись, що балканська завірюха втягне їх і вкине в велику світову війну (так як дїйсно се й сталось) — тому вони спиняли напр. Грецію, Болгарію, Чорногору, коли ті хотїли забрати від Туреччини шматки своїх етноґрафічних теріторій, які зіставались під властю султана, — особливо великого розголосу робили їх перешкоди против прилучення до Греції Кріту, а до Болгарії Македонії. З другого боку — гальмували сї пляни малих балканських держав їх ворожнеча між собою. Давна, глибока ненависть напр. дїлила Болгарів і Греків, що колись господарили в Болгарії іменем царгородського патріарха й нищили болгарську книжність та культуру, так само Болгарів і Сербів, Болгарів і Румунів. Ся ворожнеча і претенсії на ті самі землї нїяк не давали їм обєднати ся в однїй спільній акції против Туреччини. Тим більше, що великі держави з свого боку не розєднували їх, і на їх ворожнечі будували свої пляни.

Особливо Росія і Австрія накидались їм з своєю протекцією і в ролї високих протекторів хотїли їх мати покірними слугами своєї полїтики. Але власне сей еґоїзм і самовласте сих протекторів викликали неохоту, опозіцію і навіть ненависть в сих малих державах против протекторів — добродіїв та їх добродійств. В перші десятилїтя після російсько-турецької війни російське громадянство було збентежене й ображене невдячністю сих балканських народів, задля котрих Росія вела війну — Румунів, Сербів, Болгар. Користаючи з їх жалїв на Росію Австрія взяла їх під свій вплив. Румунія формально звязала ся з нею, сербський король Мілан Обренович став її вірним слугою, в Болгарії на князївстві засїв бувший австрійський офіцер Фердінанд прінц Кобурський, на котрого австрійське правительство рахувало вповні. Але в 1900-х роках ся добра для него ситуація почала псуватись. В Сербії Міланового сина замордовано (1903) і на його місце сїв Петро Карагеоргієвич, з давнїйшої династії, вірний прихильник Франції

й Росії. Сербія пішла в супереч австрійській політиці, даремно Австрія хотіла ріжними способами змусити її до покори — між иньшими замикаючи їй всякі торговельні зносини на своїх границях. Фердінанд болгарський також дуже залицяв ся до царя.

От у таких обставинах Еренталь з початку виступив з пляном будови австрійської залізниці з Боснї через Македонїю до Сальоник, на Єґейське море. Сей плян дуже занепокоїв Антанту — залізниця віддала-б в австрійські й нїмецькі впливи економічне житя західнього Балкану, відкрила-б їм дорогу на схід. Супроти того Росія виступила з проєктами поперечної залізниці, з Чорного моря до Адріятику. Балканська справа розгорілась — і тут турецька партія реформи, так звані „молодотурки“ на чолї котрих стояло потайне товариство „єдности й поступу“, рішила зробити переворот, щоб вирвати власть з рук султана, неудатного боронити інтереси Туреччини супроти европейських держав. Подібно як у Японії й Китаю, так і тут в сих опозиційних кругах було дві течії: прихильники европеізації й націоналісти, уражені тим, що правительство не спромагаєть ся обстояти державні інтереси перед натиском чужинців. Одні думали про конституційні свободи, розвиток просвіти й культури, другі — про відновленне державної сили й старого панування Турків, захитаного в останнїм столїтю. Переворот удав ся, султан присяг на конституцію, але сї події дали привід до ріжних несподіванок, замість скріплення Турецької імперії — болючих ударів її престіжови.

Перша Болгарія, за порозуміннєм з австрійським двором проголосила свою незалежність від Туреччини; кн. Фердінанд прийняв титул царя болгарського і зложив з себе васальні обовязки, наложені на нього берлїнським конґресом. Потім цісар австрійський проголосив прилученнє до Австро-Угорщини на вічність Босни і Герцеґовини, котрі держав досї тільки в тимчасовій окупації як турецькі провінції (по постанові берлїнського трактату). Туреччина протестувала, Сербія і Росія також, але що Нїмеччина виразно заявила свою згоду з Австрією, нї одна нї друга не рішилась виступити оружно, і Туреччина згодилась відступити Австрії свої права на Босну і Герцоґовину за гроші. Тодї Італія заявила, що вона займає Тріполїс, теріторію на африканськім побережу, котру собі намірила після того як Франція перехопила у неї Туніс. Тут уже Австрія і Нїмеччина не заявили своєї солїдарности з союзницею, і Туреччина рішилась оружно боронити свого права. Почалась війна за Тріполїс. Так разом упав і принціп недоторканности Туреччини, прийнятий державами, і принціп, солїдарного поступовання „вропейського концерту“ в східній справі і справах заморських. Росія, котра досї стримувала своїми впливами малі балканські держави від самовільних виступів против Туреччини,

без дозволу „конперту“, рішила теж радикально змінити свою політику: щоб не дати Австрії до решти знищити російські впливи на Балканах. Вона приймає в свою ласку Фердінанда болгарського, до котрого досї ставилась дуже неприхильно. Заявляє готовість підтримати болгарські претензії на землї, які зіставались під турецьким панованнем, але під умовою, що Болгарія війде в сїй справі в порозумінне з російськими протеґованцями — Сербією, Чорногорою і Грецією. Фердінанд прийняв сю умову, бо війна Туреччини з Італїєю за Тріполї, що почала ся

64. Новий клясичний стиль. Пантеон в Парижі, будова Суфльо (1764—1784).

з вересня 1911 р. давала добру нагоду забрати від Туреччини болгарські землї, які ще зіставались за нею. Весною 1912 р. зложено союз між Болгарією і Сербією, після того також з Грецією і Чорногорою. Так прийшло до союзу християнських балканських держав — з виїмком Румунії. Вони уложили між собою військову конвенцію, порозуміли ся що до будучих здобутків і їх подїлу. Болгарія поставила Туреччинї жадання, котрі мусїли привести до війни. 18 жовтня н. ст. війна почалась.

Як самий факт сотворення союзу між державами, які досї жили в вічній ворожнечі, був несподіванкою для світа, так іще більшою

— їх добре обдумані військові операції, які в кілька день привели Туреччину до повної неможливости війни, взявши її відразу з кількох боків. З кінцем жовтня болгарські війська стояли під Чатальджею, в 40 верстах під Константинополем і Туреччина просила великі держави взяти її справи в свої руки й замирити її з балканським союзом.

Держави дійсно були занепокоєні сими успіхами союзу, а особливо Австрія. Вона ніяк не хотіла допустити до утворення великої Сербії з виходом до Адріятику, котра-б загородила їй дорогу на полудне.

Вона спішно мобілізувала свої війська в Галичині, щоб пострашити Росію і загрозила Сербії війною, коли-б вона настоювала на своїх претензіях на адрійське побереже. Против неї в австрійських і німецьких кругах тепер висунено плян утворення незалежної албанської держави, котра-б служила буфером (перепоною) між сербськими, грецькими й італійськими претензіями на Адріятику — Австрія й Німеччина сподівались посадити на се королівство свого чоловіка і взяти його в свої руки.

Ні Росія ні її союзники не хотіли прийняти війни в сей момент і тому жадання Австрії були сповнені. Сербія зріклась претензій на адрійське побереже, на утворенне Альбанії дано згоду, хоч сей плян боляче порушав претензії Сербії, Чорногори й Греції. Конференція скликана в Льондоні при кінці травня 1913 р., постановила, що від Туреччини відходять на користь балканського союзу землі на захід від лінії Енос-Мідія, також Кріт і еґейські острови, а Альбанія стає самостійною (льондонський трактат 30 травня).

Але тут прийшла біда для балканською союзу. Сербія і Греція, відступивши з своїх здобутків так багато для тої нововидуманої Альбанії, добивались, щоб Болгарія дала їм дещо з своїх здобутків. Македонія, залюднена Болгарами, Сербами і Греками стала предметом спорів. Болгарія стояла на ґрунті свого договору 1912 р. і не хотіла ділитись, не відступаючи хоч би й перед війною. Даремно российський цар, признаний тим договором за судію в спірних справах умовляв Фердінанда болгарського, щоб віддав на його рішенне сю справу, Австрія намовляла його не піддаватись, і він пішов проломом. Щоб не дати своїм противникам приготуватись до боротьби болгарське військо без усякого попередження напало при кінці червня 1913 р. на сербські й грецькі війська в Македонії над Вардаром. Але ся друга балканська війна принесла такий же швидкий погром Болгарії, як перша Туреччині. Всі тепер кинулись на Болгарію, не тільки Серби і Греки, але також Румуни й Турки. Серби стали під Софією, й Фердінанд болгарський благав российською царя, щоб був посередником. Але тепер його вороги не хотіли посередництва. Представники бал-

канських держав зібрались в Букарешті і перевели новий поділ балканських земель. Греція і Сербія при тім заробили найбільше, Болгарія вийшла обскубаною, огірченою, озлобленою, готовою при першій нагоді підняти ся знову, щоб поправити свое становище. Поруч неї такою-ж непримиреною вийшла Австрія, побита в своїх балканських плянах і також готова вхопитись першої нагоди, щоб знищити ненавистну Сербію, що в супереч усім її плянам і заходам вийшла такою зміцненою з сеї кріви. В сім лежав зародок нової війни, котра й вибухнула рік пізнійше, уже в формі війни світової.

110. Перед світовою війною. Успіхи технїки. Так світ докотивсь на край світової війни, не відчуваючи яка безвість лежить в ній — яке безконечне знищенне всім здобуткам світової цівілїзації, не тільки матеріяльним, але й моральним мае вона за собою принести. Ми бачили, як европейська дипльоматія всяко зациткувала балканську справу, боячись, що звідти може вибухнути світова війна, котра волею неволею втисне в тяжку боротьбу найріжнійші краї й народи. Але нїхто, очевидно, не уявляв собі, щоб ся війна була такою затяжною й завзятою, щоб вона девела великі й малі нації, які взяли в ній участь, до такого страшного винищення всїх своїх економічних і моральних засобів, і потягнула за собою таке загальне ослабленне всього світового житя, продукції, всїх тих підстав, які воно встигло виробити протягом останнього столїтя.

Се столїте, рівно столїте, що проминуло між закінченнем наполеонських війн і початком світової війни визначилось незвичайними успіхами людської цівілїзації й соціяльности. Війни в сім столїтю були сорозмірно рідкі, і там де вони виникали (особливо в період між 1859 і 1871 р.) все таки не були нї довгі нї надто руїнні. За останнї-ж десятилїтя після франко-пруської війни Европа жила в спокою. Правда, в дуже не певнім, спокою „озброенім", вічно готова до війни. Але війну удавалось відвести, і принціпи згідного пожитя народів, їх тїсних взаемин їх співробітництва для спільних завдань можливого улекшення і уліпшення людського житя, робили все нові успіхи, скріплялись і росли.

Варто уявити собі сї успіхи на певних прикладах. Передовсїм в розвою людських зносин їх улекшенню, прискоренню руху і транспорту. Як раз сто лїт перед світовою війною (1814) був конструований Стефенсоном перший паровий віз; але він ходив повільнійше нїж кінь, і кінна кумунїкація панувала всю першу половину XIX в. Тільки коли паровець поставлено на шини і вудумано нагріванне в нїм води трубами, стала можлива скора їзда, яка все більше розвиваеть ся потім і переходить в руху „експресових" поїздів 100 кільометрів в годину. Будова великих зелїзничних лїнїй починаеть ся тільки

з середини XIX в.; розвій продукції заліза й стали (див. нище) в дальшім часі дав змогу переводити конструкцію залізниць в розмірах перед тим неможливих. На початку XX століття довжина залізниць цілого світу перейшла за міліярд кільометрів. Розвій сталевої конструкції дав спромогу продовбати тунелї через гори (перший великий тунель на 12 кільометрів через Монт-Сеніс, 1872, дав коротке і просте полученнє між Італїєю і Францією), перекинути мости через ріки й глибокі долини, і се дуже прискорило їзду і зносини між краями і людьми. На меньші віддалення велике прискореннє зносин приніс рух самоходний і автомобільний, що розвиваєть ся з 1890-х р., коли бензіновий мотор (вудуманий 1886 р.) приложено до сих конструкцій.

Такі самі технічні успіхи улекшили зносини заморські. Того самого 1814 р. Американин Фультон на порученнє правительства Сполучених Держав збудував перший паровець для їзди морем. Пять літь пізнїйше зроблено перший переїзд через океан паровцем. Двадцять літ пізнїйше (1838) колеса на парівцях заступлено мотором шрубним, що зробив рух і скоршим і безпечнїйшим. З розвоєм сталевої конструкції парівцї стали будувати ся не з дерева, а з стали, вони стали дешевші, швидчі в будові й руху, могли бути більші розмірами й поємнїйші. В порівнанню з 1840-ми роками великі океанські парівці стали перед війною в пять раз більші і в два рази з половиною швидчі. Вони дійшли до того, що робили переїзд з Европи до Америки в 5 днїв (тепер їздять знов як в серединї XIX в. не швидче 10 днїв). Прокопаннє каналів Суезького й Панамського дуже прискорили й здешевили морські транспорти на схід і захід.

Завдяки тимже бенціновим моторам з поч. XX в. століття вдалось поставити на твердий ґрунт авіятику, лїтаннє в повітрі. Від проб лїтання аеростатами, з ґазовими бальонами (з них найбільшого успіху дійшов німецький генерал Цепелїн) перейшли до будування лїтаків, лїтальних машин, аероплянів, які дійшли швидкости 180 кільом. на годину і підіймали ся на висоту 10 тис. метрів. Війна не стримала, а розвинула ще більше сю технїку і тепер уже стоїт на черзї орґанїзація реґулярних зносин лїтаками на далекі віддали, і навіть наоколо цілого світу.

Орґанїзація нової світової почти веде свій початок з перших конвенцій 1850-х рр. 1874 року орґанїзував ся світовий почтовий союз з осідком в Бернї Швайцарськім. Перед війною число почтових стацій в світї перейшло за чверт мілїона. Почтова статистика виказувала до 40 мілїардів почтових переказів, з загальною сумою 50 мілїардів франків.

Розвиток телеґрафів і телефонів дав можливість порозумїватись і зноситись в пильних справах майже без утрати часу. Телеґраф, заведений

вперше в 1830-х роках, завдяки зручній конструкції Американина Морзе (1837) зараз же здобув собі велике поширенне. В 1850-х рр. почались конструкції морських, підводних телеґрафів, і 1865 р. уже почав працювати кабель між Европою і Америкою. Телефон, винайдений в Америці в 1876 р. Белем і уліпшений ріжними техніками, з початку вживав ся головно на коротких віддаленнях, в тім самім місті, потім почав служити для розмови з далеких міст. Нарешті бездротний телеґраф, конструований в 1897 р. Італійцем Марконі і потім також розроблений иньшими техніками, дав змогу пускати телеґрами без дротяних проводів, в обставинах найбільш трудних, напр. з обложених міст, з потопаючих кораблїв і. т. д.

За помічю тих всїх способів людство розкидане в ріжних кінцях світу звязувалось немов в одну громаду, в оден „космополіс", маючи спромогу про все порозумїватись, про все зараз довідуватись, жити одним світовим житем, іґноруючи зовсїм просторонь. Телеґрафічні аґенства моментально розсилали по всїх світових центрах матеріял, який вступав до них: телеґраф і телефон розповсюднював тогож дня тексти важнїйших статей і промов; кореспонденти великих часописей мали нагоду пересилати телеґрафічні дописи про сучасне становище.

Переїзди і подорожування обставлялись можливими улекшеннями; паспортові формальности вимагались тільки в деяких відсталих краях і вважались противними духови нового житя. Просвітні товариства орґанізували в широких розмірах дешеві вакаційні подорожи для учителїв і студентів задля самоосвіти. Спеціяльні товариства завязувались на те, щоб помагати зближенню і обопільному розумінню далеких народів і. т. д.

З другого боку технїчні уліпшення служили для здешевлення виробів через заміну ручної роботи машиновою, яка давала сотнї і тисячі виробів за той час коли ручна робота їх могла дати десятки. Початок такого технїчного, машинового вуробу дала Анґлїя ще в XVIII в., в виробах текстілевих і керамічних, в XIX в. особливо його розвинули Американські Сполуч. Держави, де робочі руки були особливо дорогі: машиновий спосіб став прикладатись до виробу одежі, обувя, оброблянни дерева, поживи, ріжних консервів то що. Ручна робота зісталась в певних галузях дорогих виробів, приладжених до індівідуального смаку або таких де вимагаєть ся особливо докладність і точність, напр. в ріжних технїчних прирядах. Теж що призначалось для широкого вжитку стало виробляти ся машиновим способом, в великих масах, і по цїнам дуже розмірно дешевим. Рахують, що в середнїм за століте, про котре говорим, матерії й металїчні вироби подешевіли в чотири — пять разів. Зявилось маса нових дешевих винаходів і виробів, ріжні предмети далекого привозу здешевіли незмірно.

Таким чином в жите навіть бідних верств західноевропейських і американських, а навіть по части і східноевропейських стали в великих масах проходити ріжні технічні улекшення які давали змогу зберігати свій час і працю, робили жите лекшим і приємнійшим.

Згадати напр. яким рідкими і мало приступними річами були ще в середині XIX в. чай і сахар, кофе, шоколяда, цухорки, полудневі овочі, нафта. сірники і як вони стали приступні при кінці стодітя і на початку нового віку. Як широко пішли в маси людности машини до шитя, самоходи, годинники, будильники, ґазові кухні, емальована і алюмінієва посуда — далеко більш гігієнічна ніж глиняна. Яким джерелом приємности для широких верств стали ріжні роди механічних музикальних інструментів, як ґрамофон, як кінематоґраф з його безконечно ріжнородною проґрамою. Як приступна зробилась книжка, навіть добре видана, ілюстрована, які дешеві зявились ґазети й навіть художні видання, завдяки поступам в виробі і дешевого паперу, винаходів скоропечатних машин, кольорового друку і. т. д.

Коли навіть признати всю справедливість нарікання на се, що розповсюдненне машинових, фабричних виробів позбавило народне жите його давнійшої оригінальности і кольоритности, знищило цікаві форми дамашнього промислу, замінило солідні дамашні вироби нетрівкою дешевиною, то з другою боку не можна ніяк закрити очі і на те позитивне, що приносила нова дешева техніка. Без сумніву, вона внесла багато цінного з культурного погляду, дуже підняла рівень житя широких мас і з дальшими успіхами обіцювала їх все більше. Не вважаючи на всї темні сторони напіталістичного розвитку (про котрі будемо зараз говорити), жите мас наростало навіть і під його пануваннем ставало більш людським і зносним.

З особливою силою треба підчеркнути ті служби, які служили йому успіхи санітарної техніки, суспільної гігієни, здешевінне лікарств, винаходи против заразливих хоріб. Смертельність завдяки їм зменьшуєть ся жите людини в середнім стає довшим, навіть серед нижших, трудових верств навіть серед людности селянської. Століте про котре говоримо дало тут замітний поступ.

III. Розвій великої промисловости і капіталїзму. Помилкою одначе булоб думати, що весь той величезний технічний поступ, яким зазначило ся століте перед війною, служив тільки цілям гуманности й поступу, облекшенню та уприємненню людського житя. Дуже часто його винаходи використовувались в боротьбі ріжних сил на знищенне і шкоду людського житя, а крім того своїм розвитком він творив і викликав такі сили, які вже самі брались кермувати людськими відносинами, людським житем не в його інтересах, а для свого розвитку, сили й могутности.

Так ми бачимо що технїчні винаходи відкривають можливости збирання в одних руках таких величезних технїчних і матеріяльних засобів, розвиток таких величезних промислових предприємств, що їх властителї, або ґрупи таких властителів, звязані солїдарністю інтересів,

65. Енґр. Едіп розвязує загадку.

являють ся господарями економічного житя, роспоряджають такими ресурсами, що можуть диктувати свою волю політиці, дипльоматії, законодавству, суспільному житю, роблять війну й мир, укладають і розривають трактати, відкривають нові краї й культури або засуджують їх на застій і завмиранне.

Ся велика промисловість, в якій найвищої своєї сили доходить капіталїзм, і його імперіялїстичні змагання до панування над світом і людьми. Те що в старих часах зявлялось тільки в зародках, або в розмірно невеликих розмірах, доходить в сїм столїтю таких ґрандіозних розмірів, яких давнїйше не можно було собі й уявити.

До XVIII в. те що ми називаємо фабрикою було тільки великою ремісничою робітнею: хазяїн виучував своїх невільників новим ремеслам. або законтрактотував свобідних ремісників, роздавав між ними роботу, котру вони робили більш меньш тими самими способами, якими працювали й по окремих робітнях. Машинова, механїчна сила дуже мало заступала людську. XVIII вік приніс початки таких винаходів, котрі дали змогу розвинути машинову продукцію в дуже значних розмірах. Почалось се з машин прядільних і ткацьких, що працювали водною силою, поширилось і в иньших галузях фабрикації, а силу водну заступив паровий мотор. Уживанне камяного угля, почате в XVII в., доходить все більших розмірів і дає змогу в краях мало лїсних і безлїсних як Анґлїя розвивати фабричну роботу в великих розмірах. Згодом в поміч парі приходить електрична сила: 1876 р. Сіменс збудував дінамо-машину, котра могла подавати електричну силу великого напруження, для руху і для фабричної продукції. Зявилась можливість використовувати водну енерґію, рік і водопадів, перетворювати її в електричу силу і подавали на велику віддаль замість трати угольного палива („білий уголь“, називають сю водну силу). З другого боку, ряд виноходів незмірно збільшив запаси конструктивного матеріялу для машин і будов — залїза і стали, коли Анґлїєць Бесемер винайшов спосіб легкого і дешевого виготовлення стали, а Джількріст і Томас знайшли можливість добувати залїзо легким способом з таких руд, які давнїйше вважались нездалими і бідними, що їх не окуплялось розробляти. Являлась можливість будувати кораблї, мости, льокомотиви, ваґони, шини, машини в розмірах величезних, по цїнах сорозмірно дешевих.

Металїчна промисловість, оброблення залїза і всякі конструкції з нього виступають на перше місце. Творять ся предприємства такі ґрандіозні, про які давнїйше не малось понятя: напр. фабрики фірми Крупп в Ессенї, в зах. Німеччинї займають цїлий округ, дають роботу 160 тис. робітників.

Тут де кінчать ся можливости для поодиноких капіталїстів беруть в свої руки банки. Вони не задоволяють ся чисто фінансовими операціями як давнїйше, а займають ся „ґріндерством“, себто беруть участь або ініціятиву в орґанїзаії нових промислових предприємств: будують залїзницї, орґанїзують мореходні транспорти, ставлять фабрики, розроблюють руди. і. т. д. звичайно, в таких банках провідну ролю має

оден обо кілька промисловців, які таким чином за помічю банкового кредиту, за підмогою зібраних банком зособів збільшують свої зособи й операції.

З другого боку промисловці якоїсь певної галузи обєднують ся в спеціяльні орґанізації, які мають ріжні назви: „закупочні контори,“ „картелі,“ „трести“, але те саме завданне: виключити конкуренцію, забрати в свої руки монополію продукції чи продажі даного роду виробів і диктувати тоді ціни покупцям і доставцям. Се що до внутрішнього обороту. Заграничну-ж конкуренцію сі орґанізації поборюють системою „протекційних мит“, котрі диктують правительству. Система протекції промислу набирає нової сили в сім часі, завдяки впливам, котрими сі промислові орґанізації поборюють принціп свобідної торговлі через пресу, законодатні орґани і всякі впливи на правительство. Питанне мит і тарифів стає одним з основних питань внутрішної і заграничної політики.

Опанувати внутрішній ринок се мало для промисловости в сій стадії. Вона має змогу розширяти свою продукцію майже безмежно. Завдяки незвичайному розвиткови морського і сухопутного транспорту вона може діставати і сировину і робочі руки і зособи продукції з цілого світу. Велитенський ротвиток банкової справи і кредиту дає їй грошеві засоби теж в скількости величезній. Через те вона жадібно шукає все нових і нових місць подачі і збуту. Силкуєть ся вирвати у міжнародніх конкурентів ту чи иньшу містину, пускаючись на ріжні штуки: скажім німецький картель заліза ухвалює продавати до Італії залізні вироби нисше того що вони варт самим фабрикантам, аби змусити італійських покупців до того, щоби вони перестали брати їх від фабрикантів анґлійських, французьких чи американських; утрати фабрикантів на сій продажі до Італії він покриває з коштів картелю, в надії, що виклинувши конкурентів з італійського ринку, він потім нагородить собі сі утрати.

Для сьогож розхапують ся в другій XIX в. так жадібно позаевропейські краї — в надії, що там коли не зараз то пізнійше можна буде мати збут для свого промислу. А тим часом розвиток кольоній змушує держави збільшати свої транспорти, морські й военні заготовки, давати замовлення фабрикантам.

Отсї державні замовлення, на будову залізниць, кораблів і военний припас для армії являють ся найбільш користною й пожаданою річею для великої промисловости. Постачати матерії, сукно, обуве і всякий прилад для війська, рушниці, гармати, патрони й кулї, будувати панцирні кораблї й ваґони, автомобілї, аероплями дла армії — се для них найкраща робота. Раз тому, що сї замовлення звичайно дають ся в великих скількостях на оден взірець, тому найбільш пригожі для

машинового, механїчного виконання. По друге — даючи їх правительство звичайно жадає як найскоршого виконання, тому не стоїть за цїною, або платить премії за скорість. Нарештї — звичайно всякі такі замовлення скоро повторюють ся, бо технїчні винаходи в воєнній справі грають такуж ролю як і в промислї, кождий серіозний винахід змушує закидати попередні форми оборони і наступу, узброювати свою армію та фльоту новими знарядами, щоб не дати противникови переваги.

З сих причин той „узброєний мир“, в якім жила Европа останні десятилїтя перед війною, був незвичайно приємним для великих промисловцїв, і взагалї капіталїстів, що тягнули зиски з промислу. Ся вічна конкуренція держав у збровнню, збільшуванню своїх воєнних сил і засобів війни, давала їм величезні зиски. Тим часом як людність угиналась під тягарем великих державних податків і поборів на сї видатки на виплату процентів по воєнним пожичкам, — в кешенї промисловцїв плили з того величезні зиски. Тим часом як трудові, продуктивні верстви бажали трівкого спокою, зменьшення воєнних трат і обернення засобів держави на завдання культури, — промисловцям і капіталїстам на руку була вічна воєнна трівога, імперіялїстична полїтика, яка провокувала конкурентів і змушувала концентрувати всю енерґію на розвій воєнних сил. І вони використовували свої вплив, щоб будити сю трівогу, се недовіре між народами і державами, підтримувати зоборчі, аґресивні тенденції, імперіялїстичні пляни і настрої.

Незадовго перед війною нїмецький соціялїст Карло Лїбкнехт викрив, що згадана вище фірма Круп, котра зробила своєю спеціяльністю воєнне постачанне і була найбільшою воєнною фабрикою на світї, спеціяльно через закуплених публїцистів викликала воєнну трівогу й обгострювала відносини між державами. Постачаючи воєнний знаряд в ріжні держави, які стояли в ворожих відносинах між собою, вона не була заінтересована в побідї тої чи иньшої сторони, а тільки в тім, щоби не було спокою, не було згоди, а була коли не війна, то ворожнеча. Своїх закуплених людей вона мала в мінїстерствах, які повинні були їй помагати в її справах. Між спільниками фірми, які мали в нїй капітали й діставали великі дівіденди, були ріжні монархи, починаючи від нїмецького імператора: вони були матеріяльно заінтересовані в тім, щоб їх держави не жили в спокою і згодї. На услугах фіми стояли ріжні ґазети й журнали, які мали ширити такі вісти й настрої, які їй були потрібні — себто сварити народи між собою. Лїбкнехта за сї відомости потягнено до суду, але процес, який з того вийшов, тільки повнїйше й яскравійше викрив усю грізну власть, яку воєнні доставцї і взагалї великі капіталїсти здобули над полїтикого, і погубні впливи сеї власти для житя народів.

112. Соціялїзм. Шкідливі для громадського житя наслїдки, які виникають з розвитку промисловости в формі капіталїстичній, для уважливих людей стали вповні ясні вже в початках XIX в., особливо в Анґлії й Франції — краях найскорше захоплених сим процесом (Анґлія в розвитку капіталістичної промисловости йшла на переді, за нею Франція з Бельґією — тут розвиток її починаєть ся головно з 1840-х років, потім за ними на сю путь вступає Німеччина, Америка, і нарештї Італія й Росія).

Сї люде починають думати над способами боротьби з капіталїстичним устроєм. Тим часом як революційна доба XVIII віку стояла під знаком свободи економічного житя і невтручання до неї — в XIX віці навпаки все більше розвивають ся переконання, що се економічне житє вимагає пильного управильнення, реґульовання, чи то державою, чи орґанїзованими заходами громадянства, особливо його трудящих верств. В XVIII віці провідники громадської думки вірили в натуральну гармонію інтересів і поборюючи всякі обмеження переказані феодальним устроєм, думали, що з увільненнєм від сих обмежень, громадські елементи самі прийдуть до рівноваги: вони стояли під впливами Нютонової теорії, нововикритих законів небесної технїки, і той же механічний спосіб думання переносили в громадські відносини. В XIX в. переважають спостереження „біольоґічні“, які добачають в житю скрізь процес боротьби, вічну перевагу сильнійших над слабшими, і з того дають вивід, що верстви фізично, економічно чи культурно слабші не можуть устояти ся в боротьбі з владущими верствами без спеціяльної опіки чи то держави, чи то громадської орґанїзації, котра-б дбала про їх інтереси. XIX вік переходить все більше під знак соціялїзму.

Соціялїстична мисль іде в ріжних напрямах. Переживає довгу нераз дуже зиґзакувату дорогу, шукаючи розвязки поставленого соціяльного питання, приходить до ріжних виводів. Розріжняєть ся соціялїзм революційний, утопійний, науковий. Рух кооперативний, професійний анархістичний — являють ся ріжними розгалуженнями, його розвиток не закінчив ся й по нинїшнїй день. Але треба знати головнійші моменти і форми його розвитку в минулому столїтю, з огляду на те значінне, якого набрав сей напрям.

Про перші початки його розвою — фрунцузький бабувізм, сен-сімонізм і фурієрізм була вже згадка так само і про діяльність анґлійського реформатора, батька кооперативної ідеї Роберта Овена. З французькою революцією 1848 р. звязані імена і діяльність соціяльних мислителів і реформаторів як Люї Блян, Пєр Леру і Пєр-Жозеф Прудон.

Люї Блян, прихильник сен-сімоністів, зробив на робітництво глибоке враженнє своєю книгою „Орґанїзація працї“, де він настоював

на тім, що держава повинна подбати про наділенне промислових і сільсько-господарських робітників потрібним знарядом, щоб вони могли вести свою роботу на себе. Він виступив таким чином проповідником державного соціялізму; робучі верстви, по його гадці, повинні були змагати до того, щоб добившись загального виборчого права стати більшістю в парляменті, взяти власть в свої руки і орґанізувати працю на нових основах, котрі-б привели до здійснення принціпи соціяльної справедливости. Він формулував його в отсих популярних словах: „Кождому по його здібностям, і кождому по його потребам". Коли революція 1848 р. на якийсь час дала власть робітництву, Люї Блян став членом правительства і дістав порученне орґанізувати „національні робітні" згідно з його ідеями, але його орґанізаційна робота розбилась о противділанне реакціонерів.

Прудон зробив собі славу талановитою брошурою „Що таке власність?" (1840). Він розвивав тут тезу, яка була висловлена ще одним публіцистом великої революції, але для публіки звязалась з іменем Прудона: „власність се крадіж". В противність Люї Блянови. Прудон ставив ся неприхильно до вмішувань держави в економічні відносини, доказував, що робітнича верства мусить рахувати тільки на свої власні сили, і для того радив орґанізуватись в професийні союзи, каси помочи, кооперативи. Державі як орґанізації взагалі був неприхильний і висував анархізм і федералізм як кращі форми громадського пожитя.

Ідеї сих популярних французьких соціялістів одначе відійшли на другий плян перед тим впливом, який з 1860-х рр. здобуває ґрупа соціялістів німецьких — Маркса, Енґельса, Лясаля, і їх молодших прихильників. Карло Маркс, німецький еврей, високо освічений і талановитий чоловік, професор фільософії по спеціяльности, виступив в сам переддень революції 1848 р. з проґрамною брошурою, написаною спільно з своїм приятелем Фридрихом Енґельсом, п. з. „Комуністичний Маніфест". Підставу для неї дали спостереження над економічним житєм Анґлії, перестудіованім Енґельсом в його клясичній праці: „Становище робітничої верстви в Анґлії." В світлі їх історія громадянства представлялась як історія боротьби кляс. Громадянство розщеплюєть ся все гострійше на дві ворожі кляси: буржуазну і пролетарську, правительство являєть ся виконовчим орґаном буржуазної кляси. Але своїм визиском пролетаріяту буржуазія веде його до орґанізації: „виховує в нім своїх власних грабарів", які її закопають. Розвиток капіталістичного хазяйства веде нехибно до концентрації його в руках невеликого гуртка капіталістів, і се улекшує в останнім результаті експропріяцію його пролетаріятом. Всесвітньому пануванню капіталу мусить для сього бути противставлене всесвітнє обєднаннє пролетаріяту. „Пролетарі не мають вітчини" і мусять єднатись не вважаючи на

політичні кордони (кінцеве гасло маніфеста: „пролетарі всїх країв, єднайтесь!").

Се обєднанне ставив своїм завданнем „союз комуністів", заложений німецькими робітниками за кордоном — на його бажанне і був написаний отсей „Комуністичний маніфест". Але засноване ним в Льондоні інтернаціональне обєднанне скоро розлетїлось під натиском внутрішнїх суперечок, і відродилось знов аж в 1860-х рр., при близшій участи Маркса, який по довгій мандрівцї осїв в Льондонї. Всесвітня вистава, уряджена в Льондонї в 1862 р., і мітінґи протесту в інтересах польського повстання оживили сю ідею, і 1864 р. делеґації анґлїйських, французьких і німецьких робітників завязали „Перший Інтернаціонал", який 1866 р. скликав перший інтернаціональний робітничий конґрес в Женеві.

Навчений досвідом попереднього інтернаціонального обєднання, сей Інтернаціонал з усякою обережністю збирав соціялїстичні орґанїзації, які значно росходились в своїх поглядах. Соціялїсти романських країв стояли під впливами поглядів Прудона, неприхильного всякому співробітництву з урядом.

В Німеччинї-ж саме тодї орґанїзувалось „Загальне німецьке робітниче товариство" (1863), заходами Ферд. Лясаля, талановитого ученого, публїциста і аґітатора (також еврея по народности і фільософа по спеціяльности), Він був прихильником поглядів Люї Бляна і тримавсь тактики співробітництва з урядом. Маркс і його прихильники теж противились сїй тактиці, і „марксісти" Лїбкнехт і Бебель в 1869 р. заложили в Айзенах окрему від лясаліянців німецьку „соціяльно-демократичну партію", на принціпах Маркса. Лясаліянцї не вступали в Інтернаціонал, і тільки в десять лїт по смерти Лясаля, 1875 р. сї дві соціялїстичні партії обєднались в одну „соц.-дем. робітничу партію" на конґресї в Ґотї.

З другого боку в самім Інтернаціоналї зарисувалась різка ріжниця між марксистами і анархістами, прихильниками Бакуніна, російського революціонера, енерґійного аґітатора, що мав великий вплив особливо в романських краях і виступав за безпосередньо революційну акцію против парляментарної дїяльности. Все се скоро загальмувало дїяльність першого Інтернаціоналу. Франко-пруська війна спинила його конґрес, а коли після війни зібрано конґрес в Ґотї, Маркс з Енґельсом поставили пропозицію на перенесеннє осїдку Інтернаціоналу з Льондону до Америки, що значило припиненнє його дїяльности.

Соціялїстична партія в тім часї була роздавлена у Франції, анґлїйські робітничі орґанїзації (тред-юніони) відійшли від Інтернаціоналу і від політичної боротьби. Натомість сильно наростала соціялдемократична партія в Німеччинї. При заснованню робітничої партії

Лясалем він тішив ся, зібравши тисяч членів, при своїм обєднанню в Ґоті обидві робітничі партії рахували 25 тис. членів і на перших виборах до парляменту зібрали пів міліона голосів, в 1890 коло півтора міліона. Перед війною вона рахувала майже міліон членів, мала сто партійних часописей, і півтретя міліона членів в професийних орґанізаціях. Своєю сильною і одностайною орґанізацією вона служила взірцем для иньших країв, здавалась сильною незломною і певною.

У Франції соціялістичні орґанізації віджили з початком 1880-х років, але тут не було такої одностайности як у німецьких краях. Поруч марксистів стояли революціонери, і окрему позіцію займали професійні орґанізації (сіндікати). Тим не меньше соціялістична мисль робила великі успіхи: при виборах 1898 р. соціялістичні кандидати зібрали до 900 тис. голосів; в останніх виборах перед війною вибрано до парляменту понад сто соціялістів. В професийних орґанізаціях рахувалось міліон членів. Анґлійські робітничі орґанізації повернулись до політичної роботи в 1890-х рр. „Робітнича партія“ як партійна орґанізація орґанізувалась 1900 р. і перед війною рахувала півтора міліона членів. 1889 р. відроджено Інтернаціонал при нагоді світової вистави в Парижі, в сотну річницю великої революції, і він став правильно відбувати свої конґреси. Одним з головних своїх зовдань він поставив протиділанне мілітаризмови й імперіялізмови і тій ворожнечі народів, котру роздмухували імперіялістичні й капіталістичні круги. Як прояв інтернаціональної солідарности пролетаріяту він завів святкуванне 1 мая. В конкретній роботі він вважав потрібним добиватись демократизації політичного устрою і законодатної охорони праці, до участи соціялістів в правительстві ставивсь в більшости неприхильно; анархистів, котрі принціпіяльно відкидали парляментарну діяльність, виключено з Інтернаціоналу на однім з перших конґресів.

Поруч партійного соціялістичного і професийно-робітничого руху, все широко розвивавсь далі рух кооперативний. Перед війною Анґлія, батьківщина кооперації, мала без малого півтора тисячі споживчих кооперативів і в них більш як півтретя міліона членів, Німеччина коло двох міліонів членів, Франція коло трьох. Але особливо широко розвинулись вони у нас, і як тільки революція зняла з них обмеження, Україна зайняла перше місце що до кооперативного руху.

113. Науковий рух — науки реальні. Вже вище було згадано про великий вплив, який мали на людське мишленне, на світогляд політичний і соціяльний великі викритя зроблені протягом XVII і XVIII в. в сфері механіки. Робота в сій сфері — наук математичних і фізичних продовжуеть ся далі протягом всього XIX в. все більше інтензивно. Між иньшими перемінами велика французька революція дала початок також реформі вищої школи, покасувавши старі

французькі університети і на перший плян висунувши школу реальну, практичного знання. Берлінський університет, заснований для відродження німецького житя (1810) в значній мірі використав сї нові принціпи науки, обставивши можливі улекшення науковій досвідній, експеріментальній роботї в спеціяльних ляборaторіях і кабінетах, і потім на його взірець орґанїзуєть ся університетська наука по инших европейських краях (крім Анґлії). Наукова досвідна робота скуплюєть ся в університетах, політехніках і ріжних вищих школах, верства дослїдників зливаєть ся з верствою професорів; дослїдники дістають легкі умови

66. Демократична реакція против високого стилю. Міле, збирають колоски

для своєї наукової роботи — і змогу дїлити ся безпосередно її результатами з своїми помічниками і слухачами. Величезні прислуги, які робить в сїм часї досвідна наука своїми відкритями технїцї промисловій і навіть воєнній, мають той вплив, що правительства, не з ідеальних. а з дуже практичних мотивів старають ся яко мога краще обставити сю наукову роботу, притятути найвизначнїйших сучасних учених, і. т. д. Все се має наслїдком небувалий перед тим розвиток наукової роботи, особливо в науках реальних, великі їх поступи і здобутки.

Нема можливости докладнїйше спинятись на успіхах математики, механїки, фізики, осягнених протягом сього столїтя. Свого часу великим тріюмфом приложення математики до небесної механїки було, коли простими обчисленнями викрито присутність в сонячній системі ще одної,

доси незвісної планети, названої Нептуном, і після того в місці, вирахованім сими обчисленнями її дійсно доглянено телескопом (1846). Приложенне до астрономії фотоґрафії дало можність робити небесні карти з такою докладністю, яка була неможлива для ніякого ока, винаходити дрібні звізди, не видні в ніякім телескопі. Спектральний аналїз дав змогу вистудіовати хемічний склад небесних тіл. знайомість людини з всесвітом зросла незмірно.

В сфері фізики студіюванне електричної енерґії в її ріжних проявах відкрило зовсїм нові сторони в фізичних процесах, котрі значно заповнили прогалини і помогли звести до купи ріжнородні явища, які давнїйше пояснялись окремими фізичними силами. З другого боку чимало послужили сьому також успіхи хемії, котрі позволили звести хемічні явища до процесів теплових („термохемія“) — так як уже перед тим явища світові були приведені до анальоґії з явищами електричними. Принціп „захованя енерґії“ уставлений німецьким фізиком Гельмгольцом дав можливість поставити на твердий ґрунт монїзм, однїсть матеріяльного житя. Ріжні „сили природи“ і ріжні форми її зводились до одної сили руху, яка реретворюєть ся, трансформуєть ся з одної сили в иньшу — з електричности в теплоту, з теплоти в світло і. т. д., завсїди зістаючись одною й тою самою в своїй скількости. Улїпшені методи обсервації, автоматичні записувачі, реґістратори дали можливість дістати з рук сеї самої природи документи того, що багато віків тому уявлялось уже старим фільософам як певний неясний образ. Старі теорії безконечномалих атомів вічних і незмінних, котрі в ріжних комбінаціях творять всю безконечність видимого світу, проголошені старими грецькими фізиками, в другій половинї останнього столїтя знову вертають ся, уже в світлї безконечно ріжнородного документального досвіду, і на сїй основі перебудовуєть ся останнїми часами сучасна фізика.

Сї поміченя і виводи мали великий вплив на виробленнє нового світогляду в громадянстві, але ще більше — як вище було підчеркнено — заважили тут успіхи біольоґічних наук — сього нового слова останнього столїтя.

Біольоґія як наука — се дїло XIX в., перед тим вона не істнувала зовсїм. В першій половинї сього столїтя кладуть ся перші підвалини таким навіть наукам як орґанїчна хемія, яка аналїзує хемічні процеси в живім орґанїзмі, як гістольоґія — наука про живу тканину, як порівнуюча анатомія, ембріольоґія — дослїд над розвитком орґанїзму з зародкового стану до стану дозрілого. Палеонтольоґія береть ся до розслїджування історії живих істот, по останкам колишнїх, давно вимерлих родів. Вона входить як складова частина до ґеольоґії, що ставить своїм завданнєм вислїдити історію землї й житя на нїй. Спеціяльнїйше завданнє ставить собі археольоґія, що досліджує житє

людини по тим матеріяльним останкам, які заховала земля. Вона служить вступом до етнольоґії і соціольоґії — які студіюють жите людини на ріжних степенях культури, його розвій користуючи не тільки матеріялом археольоґічним, але також історичним, язиковим, спостереженнями над житем народів низшої культури.

Всї сї науки — діло останнього столїтя, яке взагалї незвичайно поглубило й поширило спостереження над житем живин, завдяки мікроскопови викривши цїлий незвісний перед тим світ безконечно малих орґанізмів, які відограють величезну ролю в процесах житя (цїла наука, мікробіольоґія й незвичайно важна частина її бактеріольоґія виросли на сїм ґрунтї), завдяки новим методам спостережень (як напр. вівісекція, анатомічні досвіди над живими живинами) досліджуючи житеві акти незвичайно докладно.

Але вже в самих початках сеї роботи проникливі люде вже почали вхоплювати ті основні ідеї, які кінець кінцем випливали з сих спостережень і зводили всю безконечну ріжнородність житя до певних простих принціпів, до певного монізму, який відбиває в собі монїзм матерії взагалї. 1809 р. вийшла „фільософія зоольоґії“ французького ученого Ламарка, де були вже досить ясно поставлені принціпи еволюції і трансформізму родів живин. Сї гадки одначе не були відповідно оцїнені наукою, погляди про незмінність родів переважили, і тільки рівно півстолїтя пізнїйше два анґлїйські учені Уолес і Дарвін на основі нових спостережень поновили сї гадки в формі більш ясній і катеґоричній. Особливо ґеніяльна книга Дарвіна „Походженнє родів“ (1859) зробила глибоке вражіннє і розвинені потім в ряді иньших писань його гадки про неустанний розвиток форм живин, під впливом „боротьби за істнуваннє“, в котрій виживають одиницї найкраще приладжені до обставин і передають свої прикмети потомству („натуральний добір“) — лягли в основу пізнїйших спостережень не тільки біольоґічних, але й етнольоґічних і історичних.

Завзята полеміка піднята против Дарвінових поглядів не тільки натуралїстами, але й гуманїстами (теольоґами особливо) уставила й оборонила міцно самі принціпи еволюції. Вони тепер кладуть ся в основу всякого наукового розслїду: понятя юридичні, економічні, моральні розслїджують ся з становища еволюції.

Анґлїйський фільософ Спенсер укладає велику систему знання, побудовану на сїм принціпі еволюції, починаючи від біольоґії до психольоґії й соціольоґії — до духового житя людини — одиницї й громадського пожитя людей на ріжних ступенях культури. Стара теоритична фільософія відступає на другий плян перед конструкціями опертими на історичних фактах і даних природних, досвідних. Експеріментальна (досвідна) фільософія переносить методи природних наук на

розслїди духового житя людини, тих психичних процесів, з котрих складаеть ся людське знанне і людський світогляд. Так закладають ся підвалини під той матеріялїстичний світогляд, який характеризуе собою кінець XIX і початки XX століття. (Про певну реакцію тому буде мова низше.)

114. Науки гуманїтарні, письменство, мистецтво. В області гуманїтарній, в письменстві, в мистецтві останнє століття перед війною теж зазначилось незвичайно жвавим рухом, боротьбою ріжних течій, новими гаслами і новими досяганнями, більш нїж яке небудь століття перед тим, недостача ґеніяльних одиниць викупилялась загальним високим рівенем творчости, богацтвом талантів і здібностей. І тільки в порівнанню з кольосальним поступом наук природних і технїчного знання сей рух відходить на другий плян. В перший раз на памяти людства сї природні і технїчні науки виступили на перше місце і їх провідні ідеї стали задавати тон всьому духовому житю.

Власне в другій половині XIX віку. Перша половина — особливо перші десятилїтя мае характер реакції против раціоналїзму і псевдо-клясицизму XVIII в. В фільософії провід її дае ідеалїстична німецька фільософія, в історії і фільольоґії — се „друге“ німецьке відродження клясичної старини, автентичної, первістної, в письменстві й мистецтві-романтики, також як протест проти штучного французького клясицизму, що запанував був по всїй Европі.

На руїнах старої метафізики, знищеної ґеніяльною критикою Канта, німецькі фільософи Фіхте, Шелїнґ, Геґель будують нові метафізичні системи, на котрих виховують ся покоління XIX в. Особливо фільософія Геґеля, що малював величний образ, як в розвою світового житя виявляеть ся світовий розум і доходить до самопізнання в житю людства, мала величезний вплив на людей середини XIX в. Прихильники і противники його фільософії, однаково були виховані на нїй і орудовали її методом.

Підставою інтелїґентської освіти в сїм часї служить все еще клясична фільольоґія, студіовання античної старовини. Вона вважалась ключем культури, студії її були доведені німецькими ученими до незвичайної досконалости. Але поруч того звернуло на себе велику увагу також і середньовіче. Ті національні течії, які набрали такої сили в часах боротьби з Наполеонським імперіялїзмом, з особливою любовю і поважаннем звертались до середньовіча, шукаючи в нїм початків національних традицій. Романтика лїтературна й мистецька також зверталась туди по нові джерела поезії, замість оклепаних клясичних тем. Реакційні круги славили сю добу за її консерватизм, покору перед богоуставленими формами суспільного та політичного ладу.

В Німеччині романтика розвинулась особливо пишно, найславнійші імена німецької поезії Шілера і Ґете звязані з нею. Діяльність Ґете продовжуеть ся всю першу третину XIX в. (ум. 1832). В Анґлії на сей час — друге і трете десятиліття XIX в. припадає творчість і впливи великих поетів Шелі й Байрона, котрі в собі втілили протест против анґлійської реакції. В Франції — її найбільший поет Віктор Гюґо, котрого творчість наповняє собою більш чим півстоліття, стає на чолі романтичного руху тільки в 1820-х рр. Його гасло: „романтизм — се лібералізм в мистецтві“, проголошене в проґрамній передмові до його драми: „Кромвель“, в 1827 р. Драма було ареною сеї боротьби — відвертаючись від традиції французької драми, романтики брали собі за взір Шекспіра, як великого учителя правдивого мистецтва.

В мистецтві клясичнім — в малярстві, скульптурі й особливо — в архітектурі, клясичний стиль тримавсь довше і твердше. В малярстві задавав тон за недостачею більших талантів старий французький майстер Давід, в скульптурі Канова і Торвальдсен, Римляне всіма своїми симпатиями. Під впливами романтики в письменстві романтики в мистецтві зводять боротьбу з клясиками в 1820-х рр., але серед них таки бракує сильнійших талантів. Ціннійша була та увага для середньовічної архітектури, романської, візантійкої, ґотицької, яка зроджується під впливами романтики.

В 1870-х рр. починають ся заходи коло реставрації старих памяток середньовіча, досі часто занедбаних, напів зруйнованих. З того виростають потім проби відновлення ґотицького або візантійського стилю. Роблять ся проби розвивання початків — скажім великоросийського стилю з тих фраґментів які заховались. Так потім і на Україні робились більш або меньш щасливі комбінації елементів українського стилю. Але цінне було в усякім разі те, що знайшлось зрозуміння своєї рідної краси, памяток иньших епох, котрої не добачали досі поза красою античного будівництва — єдиної котру визнавано.

Більше дав романтизм в музиці. В музиці XIX вік дав взагалі більше ніж у якім небудь иньшім мистецтві. Перші десятиліття його — се розцвіт творчости Бетховена, віденського композитора, який продовжує музикальні традиції віденських майстрів XVIII в. — Гайдна і Моцарта, які зробили Відень столицею музики. Бетховена признають взагалі найбільшим майстром всіх часів, його сонати і сімфонії — верхом творчости. Він помер 1827 р. і десять літ пізнійше з ґрупи талановитих німецьких композиторів-романтиків висуваєть ся могутній ґеній Ваґнера, творця „музикальної драми“, великого ціклю опер на теми німецького середньовіча. Своєю завзятою пропаґандою нових принціпів музикальної композиції він кінець кінцем добив ся їх признання і мав великий вплив в мистецтві; його довга, неослаблена

творчість протягаєть ся геть в другу половину XIX в. (остання його опера зявляеть ся в рік його смерти 1883 р.).

Загалом же революція 1848 р. обриває романтику. З років реакції 1850-х рр. наростають нові течії і настрої: „Походженне родів“ Дарвіна (1859 р.) і „Капітал“ Маркса (1867 р.) се два епохальні твори, які зазначили собою новий напрям мисли, з її гаслами: боротоба за істнуванне і економічний матеріялізм (обясненне історії людства з економічних інтересів, з котрих виростає вся иньша „надбудова“).

Починаєть ся завзята боротьба з гуманістичною, спеціяльно клясичною системою виховання. Клясична фільольоґія малів в своїм значінню з одного боку — з огляду на розвій природних наук, з другого — нові наукові відкритя в самій історії людства незмірно розширили обрій, що антична старовина зайняла на ній місце значно меньше ніж давнійше.

Початє з початків XIX в. розшіфровання єгипетських написей (завдяки написи трьома письмами, знайденій підчас Наполеонової експедіції до Египта) і систематичні, науково ведені розкопи памяток відкрили єгипетську цівілізацію. З середини XIX в. починаєть ся тим-же методом викриватись старина сумеро-вавилонська, і асірська, еґейська. Порівнююче язикознавство — також нова наука як і преісторія розкриває культурну історію індоевропейських народів, починають ся студії санскрітського письменства.

Досліджують ся памятки семітські, китайські, останки цівілізацій американских. Археольоґія і етнольоґія дають образ довгого й тяжкого поступу людини від звірського істнування до цівілізованого. В результаті всіх сих відкрить культурна людина кінця XIX і початків XX в. побачила себе атомом безконечно довгого і широкого еволюційного процесу історичного, так само як і фізичного, про котрий перед тим були тільки неясні предчутя (скажім в ґеніяльній поемі Люкреція, римського ученика грецького фільософа Демокріта).

В письменстві виливом сих нових течій наукової мисли був натуралізм: бажанне дати в белетристиці „людські документи“, котрі-б передавали людське житя з усею докладністю й детальністю природничої обсервації. Горячим проповідником і найбільш пильним реалізатором сеї теорії виступив французький белетрист Еміль Золя, автор серії побутових романів, котру він характерно назвав „Натуральною і соціяльною історією одної сімї в часах другої імперії“ (перший том сеї серії вийшов 1872 р.). На певний час сей „експеріментальний роман“, як його назвав Золя, широко запанував в европейській літературі. В малярстві і скульптурі також завелись прихильники реалізму і натуралізму. Провід давали французькі майстри, які протягом всього столітя затримували першенство в сім мистецтві, найбільш славний з них був Мільє з своїми образами з житя трудового селянства.

Але скоро починаєть ся реакція против сих течій, поворот до ідеалізму й символіки.

В мистецтві чимала ролю відограв анґлійський рух, званий „прерафаелітством“, його проповідником і коментатором виступив популярний анґлійський критик і публіцист Рускін. Він був проповідником демократизації мистецтва, переходу його на службу широких трудових мас; між прерафаелістами — малярами і письменниками були також прихильники соціялістичних ідей. Взірців краси і джерел натхнення вони шукають в майстерстві середньовіча і раннього відродження — перед Рафаелем (відти й назва їх). Прикладом старини вони ставлять завданням мистецтвом дати як найширше місце красі — не тільки в творах так званого „чистого“ (або високого мистецтва), але і в домашнім житю, в практичнім ужитку. Се гасло знаходить широкий відгомон. Розвиваєть ся мистецтво декоративне, мистецтво практичне (прикладне), і в нім так званий „новий стиль“ (модерн), який з домового урядження потім переходить і до архітектури (особливо невеликих будівель, приватного вжитку).

Иньшою реакцією на реалізм і натуралізм був „імпресіонізм“, який замість детальної вірности рисунка ставив завданням віддати вірно загальне враження. З нього виростають потім новійші, ще не скрісталізовані напрями малярства, як кубізм і иньші.

В письменстві найбільшими фіґурами світової літератури зістались два письменники — моралісти Росіяне: Достоєвський і Толстой. В противність зовнішній документальности натуралізму, вони старались можливо глибше війти у внутрішнє духове і особливо моральне жите людини, освітлюючи його з становища завдань гуманности і морального досконалення. З поміж тих письменників, які обстоювали світогляд матеріялістичний, ідею боротьби за істнування визначивсь особливо і здобув великий вплив німецький поет-фільозоф Нітше, проповідник принціпу сили, свобідного від усяких моралістичних обмежень „білого звіря.“

Він став пророком для всіх прихильників капіталістичного й імперіялістичного поширення.

115. Світова війна. Її причини і приводи. І от серед сього незвичайного сильного руху, сеї світової кооперації раптом загула воєнна сурма наче поклик на останній суд всього людства, і особливо його владущих, міродатних верств — на велику погибельну руїну всього свого економічного і культурного надбання.

Ті що викликали сю війну ніяк не сподівались, що вона буде такою довгою, упертою, завзятою. Вони думали, що се буде дуже коротка розправа, яка прочистить їм ґрунт для дальших успіхів їх панування, принесе їм легкі тріюмфи і матеріяльні здобутки як франко-

пруська війна. З ними і все громадянство взагалї було певне, що се буде кількатижнева війна, як оті недовгі балканські — бо довгої війни економічне і культурне жите не витримає, і його ітереси змусять ворогів до замирення.

Коли-ж виявило ся на яку далеку і небезпечну дорогу ступило ся, ініціятори війни стали всяко затирати слїди своїх заходів та складати з себе одвічальність за війну. Проте ті дороги, якими прийшло до війни, представляють ся досить ясно.

Відносини були напружені, в ситуації було багато небезпечного матеріялу, який міг викликати великий світовий огонь. Сама вже ся незмірна сила і власть над світовим житем капіталу — невеличкої купки владущих, перейнятих виключно особистими інтересами — збогачення, влади, амбіції, власть безстидна, цинічна, котра хвалилась перед світом, що для неї нема нічо святого, неприступного, що вона купує все і все може купити — талант, совість, власть, слово — вона одна вже обурювала почуте громадянства і наповняла його коли не бажанням катастрофи, то предчутям її. В останнім десятилїтю XIX в. війшов в широке уживання вираз пущений одним еврейсько-французьким письменником — „кінець віку“ в значінню — „кінець світу“, котрим означались всякі прояви виродження, що свідчили про близький крах сього життя.

На память приходило Римське цїсарство перед упадком. Якийсь час стали говорити про „жовту небезпеку“ — грозу від пробудження жовтих рас: Японців, Китайців, Монґолів, які можуть затопити і знищити европейську цівілїзацію. Але була небезпека і близша домашня. В напружених відносинах між капіталїстичною верствою і робітництвом передчувалась можливість якогось соціяльного вибуху, котрий принесе катастрофу всьому капіталїстичному устроєви і його культурі — щось в видї ґрандіозного повстання Спартака в Римській республицї.

Гроза европейської війни висїла над житям весь час. Грізними виразами схарактеризував її Бісмарк в 1888 р., чверть столїтя пізнїйше Нїмеччина жила ще в глибшім переконанню її неминучости. Военні і промислові круги підтримували його з обох сторін, успіхи нїмецької полїтики, технїки, торговлї витворили в нїмецькім громадянстві незвичайно високе понятя про світову ролю нїмецького народу — його покликання панувати над світом: сам Бог призначив його на се, і се освячує всякий акт насильтва для осягнення сеї мети. Ріжні імперіялїсти з військових, промислових і навіть наукових кругів підтримували і всяко розвивали такі настрої і переконання, що для скріплення своєї світової геґемонії нїмецький нарід мусить підняти останню, велику боротьбу з своїми противниками. Їх писання і промови дражнили сих противників, викликали їх на різкі відповіди, які знов таки служили

для того, щоб підіймати военні настрої в Німеччині. Спеціяльно публіцисти, закуплені военними доставцями займались розпалюванням таких ворожих настроїв.

Ворожнеча між Францією і Німеччиною за Ельзас і Льотрінґію стала вже певного роду традицією, в сім часї вона була підогріта дея-

67. Роден (французький майстер, найбільший з скульпторів кінця XIX в.) Мислитель.

кими незвичайно нетактовними розпорядженнями місцевих военних властей, які дали відчути ще раз ненормальність тамошніх порядків. Різким вмішанням в справу Марока, котре приготовили собі на окупацію французькі політики, німецький цісар роздразнив до крайности сї круги.

Анґлійських політиків він затрівожив ролею протектора мусульман, котру взяв на себе — вона грозила анґлійському панованню на сході, над мусульманами Єгипту й Індії. Німеччина забірала Туреччину зовсім у свої руки. Німецький ґенерал був призначений начальником турецьких військ. Німецькі банки дістали дозвіл на будову залізниці з Константинополя на Баґдад — вона мала звязати Німеччину з Перською затокою й Індійським океаном („Берлін-Баґдад“). Анґлійська торговля й промисл і так робив все тяжшу конкуренцію Анґлії.

Ґерманія продуковала товари дешевші, новійших взірців, її торговельні аґенти ширили їх з незвичайною зручністю в самій Анґлії. Анґлійські промисловці і купці, меньш рухливі не могли витримувати конкуренції. Коли вони добились, щоб на німецьких виробах, які довозились до Анґлії ставлено фірму: „зроблено в Німеччині“, ся фірма як раз стала для тих виробів реклямою.

Між Росією й потрійним союзом стала балканська справа. Союз балканських держав і побіди Болгарії, потім Туреччини викликали знову сю примару „Славянства“, яка злякала Німеччину. Австрія спеціяльно ніяк не могла помирити ся з зміцненнем Сербії. Роля яку вона відогравала в останніх роках на Балкані смертельно вразила Росію — не тільки правительственні, але й ширші круги, великоруські особливо. Німеччина взяла справу Австрії як свою, обіцяла вірно підтримувати її балканську політику (бо вона була частиною тої берлінсько-баґдатської політики). Тому на неї зверталось також усе роздражненнє, яке викликала в славянських кругах австрійська політика на Балкані.

Роздражненнє і недовірє виливалось в зброєннях. Як сильно зачіпило анґлійські не тільки політичні а навіть широкі демократичні круги німецькі пляни конкуренції з Анґлією на морі, будова великої торговельної і воєнної фльоти, вже вище було сказано. В останніх роках перед війною на ґрунті сих конкуренцій зброєнь, збільшень сухопутних і морських сил йшов в сім часї дійсно божевільний танець. В Німеччині в 1911 і 1912 рр. уряд добив ся від парляменту значних кредитів на збільшеннє війська, воєнні статистики рахували, що Німеччина мала на 75 тис. чоловіка більше в армії мирного стану ніж Франція. Тоді французьке правительство постановило вернутись від двохлітної служби, заведеної вісім літ тому замісць трьохлітної, назад до трьохлітної. Невважаючи на завзяту опозіцію соціялістів, в 1913 р. більшість парляменту дала на се згоду. Тоді німецький уряд зараз же вніс до свого парляменту нову пропозіцію на збільшеннє армії на два корпуси, з котрих оден призначавсь на французьку, другий на російську границю. Паралельно з тим зброїлась також Австрія й Італія, а Франція натискала на Росію, щоб вона теж підіймала свої сили відповідно.

Сї російські зброєння відограли чималу ролю в вибуху війни. Після японського погрому і революційних заворушень Росія все ще тільки наладжувала свою державну машину. Правда, російський воєнний мінїстер Сухомлїнов дуже рішучо заявляв в червнї 1914 р.; „ми готові!" Але в воєнних кругах було звісно, що фактично Росія ще „не готова". Але вона зброїлась дуже енерґійно, вирвала у думи великі кредити на побільшеннє фльоти і можна було думати, що за рік-два її воєнна сила підійметь ся дуже. Тому в австрійсько-німецьких кругах вважали за краще звести війну з противною стороною зараз, аніж би він мав вчинити сю війну з своєї ініціятиви, коли зорґанізує всї свої сили (се дістало назву „превентивної війни — такої що запобігала небезпецї).

Як собі уявляли сю превентивну війну з урядових німецько-австрійських кругах, не знати. В політичних кругах, з великою увагою й трівогою дивились на інтімні відносини, які уставлялись між німецьким цїсарем і австрійським престолонаслїдником Франц-Фердінандом (братаничом цїсаря Франц-Йосифа), котрому незадовго перед тим передано в завідування військові справи Австрії. Становище його було незвичайне: він був оженений з німецькою панею з Чехії, і його сини не мали права на корону. Тому його підозрівали в ріжних політичних плянах, котрі-б могли привести його синів на трон, думали, що він має спеціяльні пляни на сербські землї (так званий тріялізм: утвореннє з сербсько-хорватських земель королївства на взірець Угорщини звязаного унією з Австрією). Сими плянами поясняли потім його убийство.

В 1914 р. німецький цїсар двічі зїздив ся з Франц-Фердінандом в квітні і червні і се викликало загальну увагу. Після побачення в Конопіштї (в Чехії) Франц-Фердінанд поїхав на великі маневри призначені в Боснї під Сараєвом. В сім призначенню бачили певного роду погрозу чи навіть провокацію Сербії, а ще до того і день для них вибрано прикрий; річницю Косівської битви (день 28 червня), що у Сербів вважаєть ся днем національної жалоби. І от в сей день, коли Франц-Фердінанд обїздив Сараєво з своєю дружиною, на нього зроблено з початку атентат невдалий (потім говорили, що сей атентат був приготовлений австрійською поліцією, щоб дати привід до причіпок до Сербії) — і годину пізнїйше сербський студент Прінціч, приступивши до нього з револьверу застрілив його і його дружину.

Слїдство переведене австрійським урядом по горячим слїдам сеї події не викрило ніякої участи в нїй сербського правительства. Тим не меньше в провідних австрійсько-німецьких кругах рішено зробити з неї притоку до нової акції против Сербії, щоб її зліквідувати зовсім, розділивши між сусїдними державами. Така була гадка обох цїсарів,

австрійського і німецького. Але ясно було, що за Сербією обстане Росія і Франція, та вони не вагались тепер викликати їх на таку війну.

23 липня сербському правительству з австрійської сторони поставлено цілий ряд тяжких умов з приводу сараєвського атентату, котрих вона при всій добрій волї не могла-б виконати і з того мала-б початись та превентивна війна.

Вона таки почалась дійсно.

116. Вибух світової війни і перші роки її. Задумаючи свою превентивну війну уряди австрійський і німецький рахували на поміч своїх союзників Італії і Румунії, також Болгарії і Турції, котрі могли бути заінтересовані ліквідацією Сербії, а що до Анґлії сподівались, що вона зістанеть ся нейтральною: їй немецькі діпломати робили надії на ріжні здобутки в кольоніях і сподівались тим спинити від участи в війні. Зломити Сербію здавалось ділом легким, так що припускалось, що Австрія зможе крім того звязати з Румунією на спілку російські сили і Німеччині буде можна, зіставивши на російській границі невеликі части, всю силу кинути на Францію. Німецький ґенеральний штаб рахував, що скориставши з незабезпечености французько-бельґійської границі, він зможе швидким рухом, провівши своє військо через Бельґію, пройти в середину Франції, поки вона змобілізує свої сили і паралізувати її супротивлення. Тим більше, що Італія мала-б відтягнути значну частину її сил на полудне.

Ультіматум поставлене Сербії, застало її союзників зовсім неприготованими: в перших тижнях після сараєвської траґедиї австрийське правительство нічим не показало своєї охоти зробити з неї який небудь політичний ужиток. Не тільки російські та французькі політичні та дипльоматичні діячі були на відпустках, а навіть сербські шефи порозїздили ся. Німеччина і Австрія мали змогу приготовити ся, коли противники нічого не підозрівали і коли раптом стало відоме австрійське ультіматум Сербії, на котре вона жадала відповіди не далї 48 годин, всї союзники її, почуваючи себе не приготованими, в оден голос стали радити сербському урядови зробити Австрії всї можливі уступки, щоб оминути війну. Сербський уряд послухав сих рад і пішов на уступки справді дуже далекі — але все таки не міг сповнити таких жалань Австрії, які цілком касували всяку ідею його державної самостійности — напр. щоб австрійським аґентам вільно було в самій Сербії вести слідство про участь в сараєвськім атентатї сербських підданих. Тоді Австрія 28 липня проголосила війну Сербії; всі заходи Росії, яка добивалась принаймнї якоїсь проволоки в сій справі, так само Анґлії, що хотїла передачі справи на міжнародню конференцію не привели до нїчого. Австрійські армати почали бом-

бардували Београд, сербську столицю. Раз виявивши свої пляни, австрійські й німецькі провідники спішили використати ту перевагу, яку їм давало їх приготовання і неприготовання противників.

Росія почала мобілїзацію, зпочатку частинну, потім загальну, щоб тим зробити певний вплив на Австрію в інтересах Сербії. Тоді 31 липня ґерманський імператор телеґрафічно поставив цареви ультіматум, щоб він відкликав мобілїзацію протягом дванадцяти годин, инакше Німеччина мусить обстати за Австрією й почати війну з Росією. Коли цар не згодив ся на се, 1 серпня імператор дійсне проголосив війну з Росією. Разом з сим він хотїв почати війну і з Францією, котру головно хотїв знищити, але французьке правительство вело себе ухильчиво, на запитання німецьке, чи Франція зістанеть ся нейтральною супроти війни Німеччини з Росією, воно не відповіло ні так ні ні. Але імператор не хотів позволити йому протягнути часу, і причепившись до якихось французьких аеропланів, котрі віби то літали над німецькими містами, видав наказ свому війську наступати на французьку і на бельґійську теріторію і разом з сим 3 серпня формально проголосив Франції війну.

Бельґійський король, котрого вже давнійше німецький імператор питав ся про можливий перехід німецького війська через його теріторію і дістав відмову, звернув ся до всіх держав, які 1839 р. ґарантували Бельґії її нейтральність, і просив їх боронити нейтральности Бельґії. На сей поклик відізвала ся Анґлія, котра досі трималась так здержливо, що в німецьких кругах все ще сподївались бачити її нейтральною. 4 серпня анґлійський посол в Берлїні поставив німецькому канцлерови ультіматум: вивести з Бельґії німецьке військо і заховати її нейтральність, инакше Анґлія мусить стати в її обороні. Канцлер був незвичайно збентежений і палко переконував не кидати Анґлію в війну, як він висловив ся „зза одного слова — нейтральности, зза шматка паперу“ — себто трактату 1893 р. (з того часу сей вираз „шматок паперу“ став ходячим словом против безоглядности, з якою Німеччина переступала через трактати). Анґлійський посол зістав ся на своїм, і коли німецьке правительство не згодилось спинити наступу свого війська в Бельґії, війна була проголошена. Наслідком союзного трактату за Анґлією війшла в війну також і Японія. Се був великий удар німецькій дипльоматії. Другий прийшов разом з ним — се що Італія не підтримала своїх союзників з потрійного союзу (котрий обновила два роки перед тим), заявила, що зістанеть ся нейтральною. Вона була ображена політикою, котру Австрія вела на Балканї, вважала свої інтереси нарушеними проектом Альбанської держави, видуманим Австрією спільно з Німеччиною, і не хотіла тепер брати на себе ріска за війну, котру вони почали без

порозуміння з нею. Так само в Румунії взяла гору течія нейтральна. Правда, за те в німецьких руках зісталась Туреччина, яка виповняла всї накази німецького штабу — поки нарештї не змусила Антанту проголосити формальну війну (при кінцї жовтня). Але все таки „центральні держави“ опинились в далеко труднїйшім становищу, ніж сподївались їх провідники. Проте вони вважали вже своє становище безповоротним і замість шукати скорого виходу з війни рішили напружити всї сили, не спиняючись ні перед якими способими боротьби, щоб змусити противника. В сїм вони знайшли моральну підтримку у свого громадянства. Німецькі партії проголосили „внутрішнє замиреннє“ і однодушно підтримували уряд, включно до соціял-демократів, які теж майже без виїмків голосували за кредитами рядови на війну. Се дуже збентежило всїх хто покладав ся на те, що орґанізований пролєтаріят постараєть ся своїм впливом припинити війну. За прикладом німецьких соціялїстів і в иньших краях вони в переважній більшости залишили свою опозіцію урядови на час війни. Так заданий був тяжкий удар Інтернаціоналови.

Але воєнні пляни німецького ґенерального штабу показались не меньше хибними, як пляни дипльоматичні. Згідно з сими плянами воєнні сили Німеччини мали бути звернені на Францію, щоб задати яко мога скорше удар Парижови, перейшовши через Бельґію і Люксенбурґ, і подиктувати умови капітуляції. Те що Бельґія не згодилась пропустити німецьке військо свобідно, зробило в сих плянах перше замішаннє. Хоч як швидко німецькі армії і упорались з бельґійськими кріпостями, що загороджували дорогу — Лютіхом, Намуром, Бріселем, все таки сї операції зайняли кілька тижнїв і дали змогу Французам зібрати свої сили на півночи, Антверпен же припинив до половини жовтня, і дав змогу Анґлії висадити тут свої сили і оборонити приступ до Кале — ключа до Ляманшської протоки. Друге замішання зробив сильний удар російських військ на східню Прусію. Німецька залога була тут розбита, російське військо стало займати тутешні міста. Німецький штаб став спішно перекидати військо з західнього фронту на східний. Гінденбурґ призначений головним начальником східнього фронту скоро знищив російське військо і викинув за границю, але тим не меньше західнїй фронт ослаблено, і французький головний командант Жофр скористувавсь тим, щоб захистити Париж. Семиденна завзята битва над Марною (5-12 вересня) зломила німецький натиск і рішила кампанію. Німецькі війська, що бились уже в яких 60 кільом. від Парижа були змушені відступити на ріку Єн і після безуспішних зусиль пробитись на перед, вони мусїли зайняти позіції, які майже без змін зіставались потім протягом двох літ: від Нюпорту до Найону, на Реймс і Верден. Війна з полевої перейшла в позі-

цію: обидві сторони закопались в землю і поробили міцні укріплення, які можна було здобувати тільки гарматою.

Застрягши таким чином на західнім фронті в жовтні 1914 і засипавши свій початковий плян війни, німецькі провідники звернули свою енерґію на східній, тим більше, що справа і тут теж ішла не добре. Спільний ґерманськo-австрійський наступ на російську Польщу зломивсь о переважні російські сили. Російське військо здобуло Буковину і східню Галичину, обложило Перемишль, приступило під Краків, перейшло Карпати. Австрія була серіозно загрожена, і коли в полудневій Сербії зявилось французьке військо, сербський театр війни був нею страчений. Німцям треба було ратувати союзницю — і самих себе, бо російське військо в друге повело наступ на Прусію.

Зимою (грудень 1914 - лютий 1915) Гінденбурґ знищив російські війська кількома поворотами на польській границі. Весною инший талановитий ґенерал, Макензен, повів спільно з Австрійцями наступ на російські війська в Карпатах. Відібрано Ярослав, Перемишль, Львів — дальший похід на схід припинено, — бо в сей момент Італія, по довгих торгах з Австрією, вийла з своєї нейтральности, пристала до Антанти й почала з Австрією війну. Гінденбурґ з Макензеном натомість повели систематичний наступ на Польщу і балтийські краї, і він дав блискучі і нетрудні успіхи, бо виявилось що російські технічні засоби під той час уже вичерпались — були приготовлені на недовгу війну („що найбільше на чотири місяці“, як поясняли фаховці підчас процесу виданого військовому міністрови Сухомлінову). Протягом літа і осени німецьке військо зайняло всю теріторію від Ризької затоки на Двинське, Пинськ, Дубно. Хист російських начальників звернений був на те, щоб не дати свого війська окружити й знищити до решти, а вивести його і военний матеріял по можности ціло; се в значній мірі й удалось.

Сей розгром Росії мав своїм наслідком, що Болгарія вийшла з нейтральної позіції й рішучо пристала до центральних держав. За її помічю вони поновили наступ на Сербію в осени 1915 р. і меньш ніж за два місяці і Сербія і Чорногора були окуповані, їх королі виїхали до Італії, військо вийшло на о. Корфу, потім прилучилось до французько-анґлійського корпуса, який все таки зіставсь в околиці Сальоніків (инший корпус висланий на Галіпольский півостров, щоб відкрити дорогу до Царгороду, після цілорічних утрат, облишив операції).

Се був момент найбільших успіхів центральних держав (зима 1915/16 р.) і в сей час вони при охоті могли-б вийти з війни, і закіньчити сю страшну різню. Але вони мріяли тепер про повне знищення ворога!...

117. Російська революція. Не вважаючи на блискучі успіхи на східніх фронтах становище центральних держав було трудне і де далі погіршувалось. Німеччина за сей час стратила ту перемогу, яку давала їй краща приготованність до війни, багацтво технічних засобів, всяких нових винаходів. Вона дала новий характер війни — в ній більшу ролю ніж жива людська сила грала технічна сторона, на фронт перенесено методи війни кріпостної, велику артілерію, масу бомб („ураґальний огонь"), кріпостні способи укріплення позіцій, окопів, і т. д. Але Франція і Анґлія швидко використала застій на західнім фронті, щоб використати ті взірці і науки, які дала Німеччина в сій війні і противстати їй з тими-ж засобами. Мобілізованих робітників відправлено з фронту на фабрики, повернені на виріб військового знаряду, виготовлено армату на німецький взір, використано нові форми війни приладжені тими (як на примір задушливі ґази то що). Анґлія, яка розпоряджала невеликим сухопутним військом, почала формувати міліонну армію, з початку з добровольців (фактично аґітація зробила вступ до війська примусовим для всіх молодих людей), а далі завела обовязкову військову службу, відступивши від своїх вікових традицій.

Разом з тим Антанта орґанізовала все тіснійшу бльокаду центральних держав: вони зістались без довозу поживи і сировин. Завдяки своїй перевазі на морі Антанта поставила під контролю з сього погляду не тільки своїх ворогів, але й нейтральні держави, поставила в неможливість постачати центральним державам сировину і поживу в більших розмірах. Німеччина відповіла на се „підводною" війною: збудувавши велике число підводних човнів, вона нищила не тільки военну, але і торговельну фльоту противників, а навіть і нейтральні кораблї, котрі везли щось її противникам. Але всї зусиля не задавали їм і в приближенню такої шкоди, яка Антанта задавала центральним державам своєю бльокадою. Ті почали з першого року війни формально голодувати і веденне війни обрабувало людність з найпотрібнійших предметів життя.

В 1916 р. Німеччина рішила напружити всї сили, щоб зломати французький фронт. Натиск поведено з місяця лютого на пограничну французьку кріпость Вердюн, о котру опирав ся французький фронт. Не вважаючи на величезні страти не тільки технічних засобів, але й людей, сей натиск не вдав ся.

Комендант кріпости Петен вмів використати її засоби, вона протрималась до літа, а з липня анґлійське і французьке військо з усею силою вдарило на німецький фронт під Амієном на Сомі. Разом з тим російське й італійське війско розвинуло операції на своїх фронтах, щоб відтягнути німецькі сили. Німецький натиск зломив ся, кампанія

більше менше скінчила ся нічим. Німці навіть дуже ефектно закінчили рік — але знов таки на сході; в серпні до Антанти пристала Румунія, мовляв під натиском Росії. Слїдом дві німецькі армії одна з Семигороду, друга з Болгарії насунули на неї і протягом чотирох місяців Румунія, не вважаючи на поміч російського війська, була знищена і зайнята майже вся німецькими війсками. Але се не рішило війни, рік зусиль ослабив центральні держави, ні трохи не наблизивши їх до перемоги.

Румунський епізод тим часом зробив сильне враження на Росії. Факт, що Росія, спровокувавши (зовсім не розумно!) до війни сю державу, підвела її так немилосердно і собі придбала новий тяжкий фронт, ще раз яскраво показав нездібність правительства, провідників дипльоматичних і воєнних. Глибоке невдоволення династією двірською компанією і всім самодержавним режімом, котрим кермували фактично ріжні пройдисвіти, все наростало підчас війни, особливо після погрому 1915 р., а і тепер дійшло до свого вершка. Царицю підозрівали в тім, що вона в дійсности держить руку Німців, як Німка з роду. В двірських кругах укладались пляни усунення царя Миколи II і заміну його иньшою особою. Скінчилось на разї убийством Григорія Распутіна, що мав величезний вплив на царя і царицю, а викликав загальне обурення своїм роспустним житєм. Але невдовзї вибухнуло повстанне в петербурськім війську. Початок дав волинський полк, де було багато Українців і серед них ішла революційна аґітація.

Сіґналом послужив роспуск думи, яка стала різко виступати против політики правительства. Частина війська заявила, що вона віддає себе в розпоряженне президії думи і буде її підтримувати. Ситуація від разу на стільки стала грізною, що цар без довгих намов згодив ся зрікти ся корони — але на користь свого брата. Та сей краще знав настрої громадянства і не прийняв корони, зіставивши народови рішити про дальшу форму правлїння.

Тимчасове правительство сформувано з поміркованої опозиції, констітуційних демократів і правійших елементів, але поруч нього сформував ся чисто революційний орґан — „совіт салдатських і робітничих депутатів“, котрим з початку кермували соціял-демократи поміркованї (меньшевики), але все більший вплив у нїм здобували соціял-демократи большевики. Одним з перших актів совіта був „приказ No 1“, котрим заводилась революційна контроля в армії — він дав початок розкладови фронту, з котрого військове начальство так і не могло вийти. Неможливість для Росії вести війну стала ясна; вона повинна була, користаючи з того права, яке давала союзна умова на випадок внутрішньої революції, зараз же вийти з війни, що взагалї була дуже непопулярна серед людности, яка палко прагнула замирення.

Але тимчасовий уряд навпаки ставив собі пунктом чести доказати, що революція не ослабила Росії й вона може перейняти на себе всї обовязки царського уряду. Кінець кінцем Керенському, що вважав ся найбільш популярного людиною і взяв тому на себе обовязки міністра війни, напруживши всї сили, вдало ся з кінцем червня повести наступ в Галичині. Але се зусиля вичерпало останні моральні сили армії.

Коли війська центральних держав відповіли на сей наступ наступом, російська армія не витримала і пішла на втеки. Фронт розвалив ся, і сей розвал його тяжко відбив ся потім на всїх прифронтових краях.

Так само як в полїтиці заграничній, так і у внутрішній російські круги, які сформували тимчасове правительство — лїберали, радикали і поміркована соціялисти, теж не виявили зрозуміння тих завдань, які поставила революція, і рішучости в їх укріпленню. Вони думали, що змінивши царську власть республїкою вистане кілька другорядних направок у внутрішних відносинах, і Росія під республїканською формою задержить весь свій давнїйший хатактер: цетралїзм, панування великоруської народности і т. д. Всї серіозні соціяльні і полїтичні реформи відкладались до установчих зборів, і час і спосіб скликання сих зборів зіставались відкритим питанням. Для полагоджень відносин національних, дуже напружених, теж майже нїчого не робилось.

Правда, західні провінції — Польща, більша частина Литви, Ливонії — опинились в німецькій окупації і завданне орґанїзувати їх відповідно бажанням людности — спало на Нїмців. Полудневому Кавказови дано було всякі автономні права. Але иньшим краям — перед усім найбільшому Україні, тимчасове правительство нїяк не хотїло сповнити їх домагань і навіть що було змушене дати (угодою 2 липня), те заваз же пильнувало другою рукою взяти назад.

Ті помилки лїбералів і поміркованих соціялїстів використовували большевики, зручно висуваючи такі гасла, як негайна лїквідація війни, право нації на самоозначенне аж до повного відокремлення, передача власти безпосередньо пролетаріятови (вся власть совѣтамъ“), і т. д. Перша проба перевороту зроблена ними в липні, після катастрофи на фронті, не мала успіху. Але впливи їх не були зломані, а росли далї, тому що поміркованї соціялїсти з Керенським на чолї шукали опори в буржуазії й все більше тратили авторітет в народнїх масах. Друге повстанне вчинене в падолисті скінчилось повним розпорошеннем правительства Керенського, власть перейшла на більшевиків, які орґанїзували своє правительство — „совіт народних комісарів“ (30 жовтня — 12 падолиста н. ст.).

Пройшло одначе кілька місяців, поки новому урядови вдало ся зломити опозіцію поміркованих партій і добити ся признання поза

Петербургом. Росія опинилась серед анархії і горожанської війни, яка прискорила її роскдад. Уже перед тим відділилась Фінляндія; тепер проголосила себе суверенною республікою Україна — але в федеративнім звязку з иньшими республіками бувшої імперії. Вона пропонувала совітському правительству Росії, як представництву Великоросії приступити до орґанізації федерації тих республік, які орґанізувались в ріжних областях, але совітське правительство не прийняло сеї пропозиції і між ним і Україною скоро почала ся війна, яка привела Україну до прогошення самостійности. В сім напрямі пішла еволюція й иньших національних теріторій Росії — протягом 1918 р. орґанізувавсь цілий ряд республік, починаючи Фінляндією й кінчаючи каспійським побережем (Естонія, Литва, Білорусь Україна, Кубань, Півн. Кавказ, Грузія, Арменія і ин.).

Ролю їх протектора взяла на себе Німеччина, з котрою совітське правительство зробило скоро по тім як прийшло до власти перемире, але довго тягло з мировим трактатом. Центральні держави війшли в сепаратні договори з новими республіками, очистили їх від большевиків, слідом зіпсували свою політику, звязавшись з реакційними, аристократичними елементами сих республік. Найбільш яскравий вчинок — се розгон Центральної Ради й посадженнє гетьмана на Україні, що викликало повстанне, яке закінчилось проґнаннем гетьмана і Німців з України. Такий реакційний противнародний характер мала політика німецьких военних властей і по иньших краях б. Росії, котрі вони фактично окупували в ролї оборонців їх самоозначення. Вони цілком відвернули від Центральних держав людність сих, „малих народів“. Німці самі знищили ту цінну базу, яку дала була їм на всході російська революція.

118. Кінець світової війни. Справа замирення. Явною познакою ослаблення центральних держав було те, що вони не використали розкладу російського фронту, для якого небуть сильнійшого наступу на фронті західнім. Навпаки французькі і анґлійські війска наступали і змусили німецьку лінію податись, хоч незначно. У них був новий союзник, на котрого вони рахували і старались протриматись до реальної помочи від нього. Се були Сполучені Держави Північної Америки, що приступили до війни разом з тим, як виходила з війни Росія.

Перед тим Німеччина, через своїх земляків в Америці (котрих в Спол. Державах велика сила!) силувалась притягнути правительство Спол. Держав на свій бік, або бодай затримати в прихильній нейтральности. Вільзон держав ся політики мирної й кілька разів виступав з пропозиціями посередництва для замирення. Але підводна війна, в котрій німецькі торпедовці не жалували американських

кораблїв, попсувала кінець кінцем настрій. Вільзон зажадав обмеження сеї підводної війни, коли Німеччина не додержала даних обіцянок, поставив їй ультіматум і не добивши ся свого проголосив війну. — з початку Німеччині (5 квітня 1917), а кілька день пізнійше Австриї. За Спол. Державами проголосили війну центральним державам також иньші американські держави, Кітай, Сіям і т. д. — все се приносило тяжкі економічні утрати Німеччині й її союзникам.

Одначе перевіз американського війска і технїчних засобів до Европи відбував ся поволї, американські вояки потрохи приучувались до тутешнїх обставин війни і тільки під лїто 1918 р. вийшли властиво в поле. Тим часом президент Вільзон, вірний своїй мировій проґрамі знов поновив свій проєкт загального замирення і трівкої згоди на певних основах нового міжнародного права. Се були так звані „14 пунктів Вільзона“, які були підхоплені громадянством всього світу, як проґрама нового житя, зробили сильне враження і в Німеччині — тільки потім принесли гірке розчароване. Німецьке правительство, поправивши свою позицію великими масами поживи і воєнного матеріялу, забраного в „в визволених краях“ східної Европи, не хотїла миру без побіди, і замість переговорів постановила повести рішучу кампанію на західнім фронтї, поки Американцї ще були в невеликій скількости на театрі війни. Почавши з 21 березня трьома поворотами, в трьох рішучих місцях німецькі війска пробували розірвати фронт противника — в напрямі на Амєн, потім на півночи в напрямі на Іпр, нарештї на сходї, в напрямі на Марну. Але не вважаючи на всї зусиля, на величезні жертви в людях всї сї наступи скінчились тільки частинними успіхами, нїде не вдалось добитись чогось рішучого. Новий начальник антантських сил маршаль Фош, призначений на сю позицію, з початком сього наступу, вмів заховати свої сили від якого небуть рішучого удару, а тим часом Америка подвоїла, потроїла свої транспорти, подаючи нові резерви і технїчні засоби, з початком лїта американські полки вийшли в поле, і німецьке військо, висважене сими тяжкими зусилями, почуло присутність і свіжої ворожої сили і технїчних засобів, з котрими не мали вже сили боротись.

Перед тим Німеччина імпонувала своїми технїчними вигадками та величезними масами свого технїчного матеріялу, тепер Америка побила рекорд масами аероплянів, воєнних автомобілїв нововидуманих типів як танки, проєкторами що слїпили очі й виводили з фронту масу війська і т. п. Німецький наступ застряг, новий наступ, початий в липнї зламав ся цїлком, Німцї мусїли уступатись з позиций, а серпень (8-10) приніс уже таку катастрофу під Амєном, якої Німеччина ще не зазнала за сю війну: німецьке військо віддавалось масами в

полон, тікало з позицій, паніка огорнула німецький фронт. З сього часу, протягом всього вересня і жовтня йде вже спішне уступлення Німців з французького фронту, з великими утратами, в тяжкім, пригнетенім стані.

Сей очевидний крах німецьких сил відізвав ся зараз на політичній ситуації. Болгарія, утомлена й знесилена війною, перша відступила від неї. Їй приходилось все тяжше боротись з антантськими силами, зібраними під Сальониками, і з кінцем вересня вона вийшла в переговори з ними й уложила перемиря. Туреччина, серіозно загрожена Анґлійцями в Палестині й Сірії, далі теж не могла тягти війни, Австрія так само. На вість про сальоницьке перемирє начальник німецького штабу Людендорф і за ним Гінденбурґ — сї два властиві керманичі Німецької імперії теж висловились за негайне перемиря.

Щоб уможливити сї переговори правлящі круги пішли на ріжні уступки у внутрішній політиці — канцлерство імперії віддано Максові Баденському, що вважав ся людиною дуже ліберальною і незамішаною в війну і приємною Антанті; в склад міністерства введено кілька правих соціялістів і по сїм 5 жовтня Німеччина звернулась до Вільзона, просячи розпочати мирові переговори. Але Антанта не вдоволилась сими змінами, згодилась тільки на перемиря з Австрією й Турцією, з Німчиною-ж не хотїла миритись, поки на чолї її далї стоятимуть Вільгельм та иньші ініціятори війни.

Частинні реформи, переведені під кермою Макса Баденського (обмеження власти Вільгельма і впливів ґен. штабу) її не вдоволяли — Вільгельм мусїв уступитись і імператорська влада мусїла бути скасована. Та Вільгельм не хотїв зрікатись. Тодї почались повстання. В фльоті збунтовались матроси, повстання покотились по містах. Соціялісти виступили з жаданням, щоб імператор зрік ся. Нарештї Макс Баденський заявив на власну руку про його зречення і Вільгельм втік з головної кватири до Голяндії, иньші німецькі володарі зріклись або були усунені і держави Антанти дали перемиря Німеччині (11/XI).

Одного дня з утечою Вільгельма зрік ся корони австрійський цїсар Карло-Франц-Йосиф. Імперя його розпалась уже перед тим. Замирюючись з Австрією Антанта проголосила право її народів на самоозначення і се було сіґналом їх відділення. Чехія, Юґо-Славія, Угорщина проголосила свою незалежність і орґанізувались як самостійні республіки, або области. Юґо-славянські землї сполучились з Сербією і Чорногорою, Галичина чекала моменту щоб обєднатись з Україною, де ще правив гетьман, але днї його були вже почислені.

В середині падолиста дрібна війна, яка велась против нього і Німців весь час, перейшла в загальне, всенародне повстанне. Народну республіку відновлено, Галичина обєдналась з Великою Україною, але Совітська Росія знову післала своє військо на Україну, підтримуючи комуністів і Україна стала ареною нової затяжної війни. Так само балтійські краї, Литва, Білорусь, півн. Кавказ, Сибір...

Люде сподівались, що закінчення війни принесе спокій, лад і добробит, але мало де сї сподівання сповнились. Побідники не стримали своєї жадоби пімсти над переможеними, від „14 пунктів“ не зісталось нї слїду, коли прийшов час подиктувати свої умови згоди. Вільзон, до котрого світова демократія ставилась з довірєм як до проповідника згоди і справедливости взав на себе провідну ролю в реалїзації сих принціпів, але фактично став знарядом в руках французького премієра Клемансо, людини упертої і мстивої, що завзяла ся звести тепер рахунок з усїми, хто йшов против нього, і настоював на полїтиці пімсти що до центральних держав. Їм забрали не тільки весь воєнний матеріял і запаси поживи з фронтів, але подиктували цілий ряд тяжких умов, які означали повне економічне обрабовання центральних держав. Проголошений принціп визволення чи самоозначення малих народів на практиці натягав ся також дуже довільно, на користь протеґованих і на шкоду тих, які чим небудь прогнївили Антанту чи її фактичних провідників. Все се поставило в дуже трудне становище всїх, на кого не пролила ся ласка Антанти.

З другого боку народнї маси, умучені пятилїтньою війною, не мали нїякої охоти на ново вертати ся під власть капіталїстичної верстви, яка привела їх до всїх сих бід, що далї то ширше знаходили відгомін проголошені російськими комуністами (большевиками) гасла безпосередньої власти пролєтаріяту — зручно поширювані ними через лїтературу, через своїх висланців і воєннополонених, які вертались з Росії до дому, розносили сї гасла серед своїх земляків. Якогось авторитетного орґану, який би міг взяти на себе посередництво між буржуазною капіталїстичною верствою і верствами робітників, не було. Інтернаціонал завмер після того, як національні соціялїстичні орґанїзації виступили підчас війни в противлежних таборах, манїфестуючи свою національну солїдарність з своєю буржуазією. Заходи коло того відродження, які робились за війни і після війни (на конференціях під Берном в 1915 р., на конференції в Стокгольмі в 1917, в Берні 1918) не осягнули своєї мети. А „лїґа народів“ проектована провідниками Антанти як зверхний ареопаґ в усїх справах політичних і соціяльних була скомпромітована політикою сих провідників. І так замість замирення світ вступив в новий період внутрішньої боротьби

і зовнїшних конфлїктів котрому іще не видко кінця. Зазначимо деякі головнїйші подїї з сього повного змін і переворотів часу.

В Нїмеччинї після утечі Вільгельма орґанізовано тимчасове правительство з соціялїстичних і буржуазних партій. Нїмецькі комунїсти з т. зв. „союза Спартака“ пробували в ріжних місцях орґанізувати повстання для соціяльного перевороту, але сї проби не вдались; ліві соціялїсти т. з. „незалежні“ скоро вийшли з правительства. Національне зібраннє в Веймарі, зіставило власть в руках правих соціялїстів, які прийняли на себе тяжке завданнє привести до кінця замиреннє з Антантою і обстоювати лад від натиску з лївого і правого боку — спартакістів (що поновляли далї проби соціяльного перевороту) і монархістів, (що зробили пробу перевороту в березнї 1920 р.).

Мирова конференція, яка зібрала ся в Парижі для вироблення підстав нових відносин, а фактично звелась до т. зв. „ради чотирих“, себто премерів чотирих головних держав (Спол. Держав, Великобританії, Франції і Італії), в першу чергу зайнялась виробленнем проєкту трактату з Нїмеччиною. Умови їй були поставлені дійсно страшні: не тільки відібрано загарбані землї: Ельзас і Льотрінґію, польські провінції, Шлезвіґ, кольонії, не тільки обложено величезною контрібуцією, забрано фльоту, обмежено армію, але й зайнято антантськими військами землї на захід від Рену, область ріки Сари з її угляними копальнями віддано для використовування Франції і т. д. Нїмеччина мусїла покоритись і підписати сю угоду в Версалї, кінець червня по 1919 р.

Ще більш болючим операціям підпала Австро-Угорщина. Угорщину обтято на три чверти — відійшла від неї Словаччина і закарпатська Україна (до Чехії), Хорватія (до Юґославії), Банат, Семигород, Мараморош (до Румунії); тимчасове угорське правительство уступило перед такими перспективами, власть взяли комунїсти, але се не поправило дїла, Антанта таки поставила на своїм, і тодї новий переворот, вчинений правими елементами, розпочав еру „білого терору“. против соціялїстів. Австрія стратила все крім альпейських країв, зісталась при 6 міл. людности, з котрих 2 припадає на сам Відень, засуджений на голодну смерть з утратою своїх провінцій, звідки мав поживу і сировину для свого промислу. Сї умови вона мусїла прийняти і підписала трактат в Сан-Жермен на початку вересня.

У Туреччини забрано всї провінції з виїмком М. Азії (теж обкроєної), а Константинополь переведено в фактичну адмінїстрацію Анґлії. внутрішнї видносини взято під пильну контролю „Ліґи націй“

Не меньше рішучо провідники „ради чотирох“, Клемансо і Лойд-Джордж, мали намір подиктувати свою волю народам східної Европи, але тут їм не пішло так гладко. Своїм моральним обовязком вони

вважали відбудувати Росію, яка згинула і розпалась, вислугуючись їм підчас війни. З нових республік старої імперії, вони признали тільки Польщу і Фінляндію, всї иньші землї хотїли вернути в склад Росії. Але совітське правительство, розуміеть ся, було їм не до вподоби. Тимчасового уряду Керенського і партії соціялїстів - революціонерів, які старались орґанїзувати против большевиків своє правительство (директорію) в Східній Росії, Клемансо з товаришами не підтримав теж: сї люде здавались їм занадто податними на революцийні гасла.

Коли адмірал Кольчак, (коло котрого гуртувалось офіцерство й ріжні реакційні елементи) розігнав ту директорію, рада чотирьох поставилась до сего дуже прихильно. Вона готова була признати його правителем Росії й дати всяку поміч тим ґенералам, що його іменем вели боротьбу з Совітським урядом (Юденіч на балтійськім побережу, Денїкін на азовськім). Цїлий 1919 рік ішла боротьба сеї російської реакції з Совітською Росією, але не вважаючи на всю поміч Антанти, реакційні ґенерали були побиті „червоними військами" Совітської Росії і держави Антанти мусїли відмовити дальшої помочи реакційній Росії, тим більше що їх громадянство все голоснійше протестувало против „інтервенції" своїх урядів в російських справах. Деякі республїки, орґанїзовані на території б. Росії, — які лежали в сфері інтересів держав Антанти дістали „фактичне признанне" на початку 1920 р. Загалом же російська справа зісталась відкритою.

Перегляд подій (сінхроністично-хронольоґічна таблиця).

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина Балкани	Передня Азія і північня Африка, Араби і Турки	Азія полуднева і східня, Америка. Відкритя
1180—1223 Филип II Август; зріст кор. власти у Франції	1186 болгарське повстанне против Візантії	1184—1212 цариця Тамара ґрузин.	
1189—92 3-й хрестоносний похід	1197—1230 Пржемислав чеський, упормованне відносин до імперії	1187 Салядін здобув Єрусалим	1190 сіоґун Иорітомо, початок правлїння сіоґунів в Японії (з роду Мінамото, 1190—1219)
1198—1216 папа Інокентій III			
1199—1216 кор. Іван безземельний анґлїйський	1199 початок Галицько-Волинської держави	1200 велика держава Хорезмійська в Бухарі	Буддізм зникає в Індії
1202 4-й хрестон. похід	1202 смерть Мешка Старого в Польщі; кінець змагань до обєднання Польщі		
1204 здобуте Царгорода	1204 Іван Асень болг. і Стефан II серб. дістали корони від папи Інокентія		
	1204—61 Латинська імперія		
	1205 смерть Романа галицького		1205—1333 панованне сіоґунів роду Ходзо в Японії, часи згоди
1209 хрестон. похід на Альбіґойців. Інквізіція	1205—35 Андрій II угорський		
	1206—61 Нікейська імперія на місце Царгородської	1206—27 завоювання Темучіна	
1212 хрестоносний похід на Маврів Іспанії			
1215 велика хартія анґлїйська			1215 відокремленне Індостану
1215—50 цісар Фрідріх II		1220 Монґоли підбивають Персію Турки-Османи оселяють ся в Малій Азії	
1217 5-й хрестоносний похід	1218—41 Іван Асень II болгарський		
1221 смерть св. Домініка, фундатора домініканів			

Західня Европа романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія, полуднева і східня. Америка. Відкритя
1226 смерть св. Франціска, фундатора францісканів 1226—70 Людовик Святий кор. французький 1227—41 Григорій IX і Фрідріх II, третя велика борня папства з імперією 1228 6-й хрест. похід, Фрідріх II дістав Єрусалим 1245 папа викляв Фрідріха II, анархія в Німеччині. Собор в Ліоні, пляни боротьби з Монґолами 1248 7-й хрестон. похід 1265 повстанне Сімона Монфора в Анґлії 1270 8-й хрестоносний похід 1272—1307 Едвард I кор. анґ. 1273 Рудольф Габсбурґ цїсарем 1274 Ліонський собор. проба церк. унії. Смерть Томи аквінського 1282 Габсбурґи дістали Австрію. Сіцілійська вечірня. Петро араґонський королем Сіцілії 1285—1314 Филип IV Гарний франц.	1222 „золота буля" кор. Андрія угорського 1223 битва над Калкою 1228 Конрад мазовецький покликав тевтонських рицарів на дол. Вислу 1235 обеднанне пруського й лівонського лицарства 1235—41 похід Бату в Европі 1253 корон. Данила й Мендовга 1253—78 Отокар чеський володіє Австрією, Штирією, Каринтією, Країною 1261 Михайло Палеольоґ відновив Візантійське цїсарство	Саді великий перський лірик, 1184—1291 1244 Єрусалим в остание переходить під володінне мусульман 1258 зруйнованне баґдальського каліфату 1270 поч. „Соломонової династії" в Абісінії	1280—1368 династія Юань в Китаю 1281 монґольська експедиція на Японію

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія и північна Африка, Араби і Турки	Азія полуднева і східня. Америка. Відкриття
1291 початок Швайцарського союзу	1291 Вацлав чеський володіє Краковом.	1291 кінець Єрусалимського королівства	1290 смерть Кубілая. і розпад держ. Темучіна
1295 відновлення повного парляменту в Анґлії	1299 перенесення митрополії в Київа до Володимира судз.		1296 – 1316 Магомет Ала-ед-дін опановує Індію
1301 кінець Арпадів в Угорщині погром французького війська під Куртре. Перші ґенер. стани в Франції	1302 галицька митрополія. 1306 кінець Пржемиславичів в Чехії 1306—33 Володислав Локтик, політ. відродження Польщі		
1309—77 папи в Авіньоні 1312 коронов. Генріха VII в Римі 1314—47 ціс. Людовик баварський, конфлікт з папою 1315 битва під. Морґартеном			Розвій держави Віджаянагар в полудневій Індії (XII—XVI в.)
1319 смерть Дучо ді Бонсенья 1321 смерть Данте	1316 – 41 Гедимин в. кн. литовський		
1327—77 Едвард III, утрівалення анґлійського парляменту	1323 кінець галицької династії		1322 – 1392 великі усобиці й анархія в Японії; поділ на дві імперії
1328 французька корона переходить до лінії Вальоа	1328—41 Іван Калита, ґеґемонія Москви	1330 упадок держави іль-ханів в Персії. Гафіз великий перський лірик, 1300 - 1389	
1337 смерть Джото 1337 – 1453 столітня війна Франції з Анґлією	1333 – 70 Казимир Вел. польськ.		
1338 курфірсти відсуджують папу від права затверджувати вибір цісаря	1340 смерть Юрія-Болеслава, поч. боротьби за галицько-волинські землі.		

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія полуднева і східня, Америка. Відкриття
	1345—77 Ольгерд і Кейстут		1345 повстанне против Монґолів в Китаю
1346 бій під Кресі	1346—78 Карло IV цїсар і король чеський		
1356 повстанне в Парижі (Етьен Марсель). Золота буля цїс. Карла IV	1348 університет в Празї	1356 Турки в Европі, здобули Ґалїполї	
1360 франко-анґлійська угода в Бретінї		1361 султан Мурад здобув Адріанополь	1360 Китай визволяєть ся від Монґолів
1364—80 пановання Карла V у Франції, направа держави	1370—82 Людвик Анжуйський кор. Угорщини й Польщі		
1366—84 опозіційна проповідь Вікліфа		1369 Тімур заволодів Туркестаном, початок його завоювань	1368—1644 династія Мін в Китаю
1374 смерть Петрарки	1374 Кошицький зїзд, обмеженне кор. власти в Польщі		
1378—1417 папська схізма			
1381 народне повстанне в Анґлїї	1380 побіда Дмитра Донського московського над Татарами		
	1385 унія Литви з Польщею		
	1387 прилученне Галичини до Польщі. Люксембурська дин. на Угорщині		1392—1573 володїнне в Японії сіоґупів в роду Ашікаґа, опікуванне літературою й мистецтвом
	1389 битва на Косовім полї		
1397 Кальмарська унія скандінавських держав.	1393 Баязет здобув Тирново		
1400 смерть Чосера	1399 погром Витовта над Ворсклою	1402 Тімур погромив Турків під Анґорою	
1407 і далї, усобиця у Франції (арманьяки й бурґіньони)			
1409 перемога Фльоренції над Пізою	1410 Ягайло й Витовт перемогли пруських рицарів під Ґрінвальдом	1405 смерть Тімура	
1414—8 констанцький собор			

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північня Африка, Араби і Турки.	Азія полуднева і східня. Америка. Відкриття
1415 Бранденбурську марку дістали Гогенцолерни	1415 спаленне Гуса		
1420 змова Филипа бурґундського в Анґліею. Генріх V проголошений франц. королем	1420—34 гуситські війни		
1425—7* фрески Мазачо			
1429—31 Жанна д'Арк	1429 пляп коронації Витовта		
1431—42 базельський собор	1430 Свитригайло в. кн. литов.		
1434—64 правлінне в Фльоренції Козімо Медічі	1434 смерть Ягайла. Заведенне польського права в Галичині		
1438—9 ферарсько-фльорентийський собор. Альбрехт Габсбурґ королем чеським і угорським	1439 фльорентийська унія		
1446 смерть Брунелескі творця ренесансового стилю			
1447—55 папа Николай V	1447—92 Казимир Ягайлович в. кн. литов. і кор. польськ.		
1450 перша друкована біблія			
1450 Фр. Сфорца завол. Міляном	1453 кінець Візантійської імперії	1451—81 султан Магомет II	
1455—85 війна Червоної й Білої рожі	1456—1504 Стефан Вел. молдав.	1451—1464 сформованне кримського ханства	
	1458—71 Юрий в Подебраду кор. чеський		
1461—83 Людовик XI францув.	1458—90 Матій Корвін кор. угор.		

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія полуднева і східня. Америка. Відкриття
	1462–1505 Іван III московський		
1466 смерть Донательо, найбільшого скульптьора раннього відродження	1466 Польща підбила прус. рицарів		
1469 шлюб Фердінанда арагон. з Ізабелею кастіль.			
1469—92 правл. Льоренцо Медічі	1471—1478 Москва підбиває Новгород		
1477 шлюб Марії бурґундської з Максіміліаном австрійс.	1471—1516 Володислав Ягайлон кор. чеський	1478—9 кримська орда переходить під Туреччину	
1482 смерть Марії бурґундської і поділ Бурґундії між Францією й Австрією	1481 змова українських князів на Литві	1480 кінець татарської власти над Москвою	
1484 ґенеральні стани в Тур			
1485—1509 Генріх VII, початок династії Тюдорів в Анґлії	1485 Маттвій Корвін заволодів Віднем		1486 Діаз дістав ся на ріг Доброї Надії
	1490 Володислав Ягайлон сполучив корону угорську з чеською		
1493—1519 цісар Максіміліан	1491 славянські видання Фіоля в Кракові (для України)	1492 упадок Ґранади, кінець маврського панования в Іспанії	1492 Колюмб відкрив Америку

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Словяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка. Араби і Турки	Азія полуднева і східня. Америка. Відкритя
1494 похід Карла VIII франц. до Італії			1494—8 відкритя Каботів в північній Америці
1496 шлюб Іоанни іспанської в Филипом Гарним			1498 Васко де Ґама доїхав до Індії 1500 Кабраль відкрив Бразілію
1503—13 папа Юлій II, будова катедри св. Петра 1504 смерть Ізабелї кастільської. Іспанські віце-королї в Неаполї, упадок полуд. Італії		1504—8 обєднанне Персії Ізмаїлом Суфі	
1506 смерть Колюмба 1509—1547 Генріх VIII в Анґлії	1508 повстанне Глинських в литовській Україні		1509—15 Альбукерк портуґальським віце-королем в Індії
1510 смерть Ботічелї 1513—22 папа Лев X Медічі. апоґей пізнього відродження		1512—20 Селїм „Невблаганний" султан турецький. успіхи Турків на Сходї	1513 Бальбоа доходить до Тихого океану
1514 смерть Браманте, будівничого катедри св. Петра 1515—1547 Франціск I король французький. Похід його до Італії 1516 Конкордат Франції в папою. † Фердінанда Католика		1514—34 брати „Барбароси" васновують мусульман. державу в півн. Африці	

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія полуднева і східня. Америка. Відкритя
1516—1556 Карло I іспанським королем	1516 смерть Володислава Ягайлона короля чеського й угорського	1516 погром мамелюків під Алепом; Турція опанувала Сірію, Аравію й Єгипет	
1517 перший виступ Лютера	1517 біблія Скоріни на білоруській мові		
1519 Карло іспанський цісарем. † Леонардо в Вінчі			1519—21 Кортец здобуває Мексіку 1519—22 перша подорож навколо світу (Маґелян)
1520 Смерть Рафаеля		1520—1566 Султан Соліман Величний	
1521 Лютер на соймі перед Карлом; переклад біблії		1522 Турки здобули Родос	
1523—1560 Ґустав Ваза шведським королем. Кінець скандінавської унії 1524 реформа Цвінґлї 1524—5 сел. повстанне в Нїмеч.			
1525 секуляризація пруського лицар. братства Альбрехтом Гогенцолерном	1526 погром Угрів під Могачем. Фердінанд австрійський королем угорським і чеським		1525—6 завоювання в Індії Бабура. „Великого Моґола“

Західни Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія полуднева і східня Америка. Відкритя
1527 погром Риму цісарським військом. Смерть Макіавелї. Церковна реформа в Швециї			
1529 протест прихильників реформи в Німеччині, зїзд Лютера в Цвінґлї	1529 перший Литовський статут	1529 Турки облягають Відень	
1530 авґсбурґська сповідь віри			1530—2 Пізаро підбиває державу Інків
1531 реліґійна війна в Швайцарії. Смерть Цвінґлї			1530—1556 упадок держави „Великого Моґола“ по смерти Бабура († 1530)
1534 церковна реформа в Анґлії. Початок чину єзуїтів	1533 австро-турецький трактат, поділ Угорщини на трое		
1535 „царство Сіону“ в Мінстері	1533—1584 панування Івана IV Страшного в Московській державі	1535 союзний трактат Туреччини з Францією; французький протекторат над християнами Сходу	
1536 Кальвін в Женеві в перше. Церковна реформа в Данії. Смерть Еразма з Ротердаму			
1540 затвердженне чину єзуїтів			
1541—1564 Кальвін в Женеві в друге	1543 смерть Копирніка. Перша книжка на литовській мові		1542 Портуґальці в Японії

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія полуднева і східня. Америка. Відкритя
1545 початок Трідентського собору			
1546 смерть Лютера			
1547—8 побіда Карла над протестантами	1548—1572 Жиґимонт Авґуст, останний король польський з Ягайлової династії		
1549 обєднанне кальвинів і цвінґліян (реформатська церква)	1550 перший земський собор в Московщині		1549 проповідь Франціска Ксавіє в Японії
1552 перемога протестантів		1552 цар Іван підбиває царство Казанське	
1553—8 кор. Марія в Анґлії, поворот до католицтва			
1555 релігійна угода в Німеччині			
1556 ціс. Карло врікаєть ся цісарства: смерть Льойолї		1556 Москва підбиває царство Астраханське (останки Золотої орди)	1556—1605 правлінне Акбара Вел. в Індії
1556—1598 Филип II іспан. кор.			
1556—1564 Фердінанд I цісарем			
1558—1603 Єлисавета кор. анґл.			
1559 трактат в Като-Камбрезі, кінець війн за Італію			
1560 ґенер. стани в Орлеані, толеранційний едікт			
	1561 секуляризація Лівонії й прилученне до Литви-Польщі		
1562—1594 французькі релігійні війни			

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа. Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка. Араби і Турки	Азія, полуднева і східня. Америка. Відкритя
1562—3 закінченнє Трідентського собору			
1564 смерть Мікель Анджеля	1566 другий Литовський статут (т. зв. Волинський)		
1568—69 Альба в Нідерляндах, початок повстання	1569 Люблинська унія Прилученнє до Польщі центральних українських земель		1568—82 правліннє Набунаґа, політичне відродженнє Японії
1570 сен-жерменський едікт	1570 болгарська церква під цар-гор. патріярхатом	1570 битва при Лепанто	
1572 різня в ніч під св. Варфоломея в Парижі	1573 конфедерація ріжновірців в Варшаві		
	1576—1586 Стефан Баторій королем польським		
1579 Утрехтська унія, початок Нідерляндської республіки	1579—1582 війна Баторія з Москвою		
1580 прилученнє Портуґалії до Іспанії	1580 Острозька біблія		
1581 Нідерлянди визволились від Іспанії			1581 початок єзуїтської проповіди в Китаю
1584 убитє Вільгельма Оранського			1582—98 правліннє Хідейоші в Японії, війни з Кореєю й Китаєм

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія полуднева і східня. Америка. Відкриття
1585 катол. ліґа в Франції	1585—86 реформа львівс. брацтва	1586—1628 Аббас Великий, шах перський	1583 обєднанне манчжурських племен
1587 засуд Марії Стюарт 1588 погром іспанської армади 1589 убито Генріха III франц.	1587 – 1632 Жиґимонт (III) Ваза королем польським 1589 московський патріярхат		
1593 Генріх IV Бурбон заволодів Парижем; релігійна згода 1598 нантський едікт	1593 – 1601 Михайло Хоробрий воєвода Валахії 1596 берестейська унія 1598 кінець старої династії в Москві, Борис Ґодунов царем		1598—1600 усобиця родини Хідеєші й Іеясу в Японії, панованне сіоґунів з роду Токуґава (до 1868 р.)
1603—1625 Яков I Стюарт королем анґлійським 1604 замиренне Англії з Іспанією 1608 протестантська унія в Німеччині. Сполуч. держави Голяндії формально признані	1605 – 1606 Дмитро Самозванець царем 1606—1608 рокош Зебжидовського в Польщі		1600 анґлійська остіндська компанія 1602 голяндська остіндська компанія
1609 катол. ліґа в Німеччині 1609—1632 Ґустав-Адольф королем шведським			

Західня Европа, романо-ґерманська	Східня Европа, Славяне, Угорщина, Балкани	Передня Азія і північна Африка, Араби і Турки	Азія полуднева і східня. Америка. Відкриття
1610 убийство Генріха IV французького 1610—1643 Людовик XIII королем французьким	1610 Поляки в Москві, Володислав вибраний царем. Укр. козаки в обороні віри		
	1613 вибір на царство Михайла Романова		1613 Анґлійці осідають в Індії (в Сураті)
1614 останні ґен. стани в Франції	1614—1522 гетьм. Сагайдачного		
1616 смерть Шекспіра й Сервантеса	1617 трактат в Столбові — кінець швед.-москов. війни		
1618 початок трицятьлітньої війни (1618—1648)	1618 повстанне в Празі. Московсько-польське замиренне в Деуліні, ліквідація московської смути 1619 Фрідріх ренський кор. чеським		1618 Манчжури, потомки Цзінь, осідають в Китаю
	1620 битва на Білій горі. Руїна Чехії. Відновленне православної ерархії на Україні		
1621 Ґустав-Адольф здобувае Лівонію в Ріґою	1621 Хотинська війна		
1624—1642 прав. Рішелье у Франції 1625 Рішелье орґанізуе союз против Габсбурґів. 1625—1649 Карло Стюарт королем анґлійським	1625 Куруківська війна на Україні		

Західна Европа	Східня Европа і передня Азія	Инші краї поза Европою
1629 конфлікт короля з парляментом в Анґлії		1628-1658 Шах-Джеган, „великий Моґол“ в Індії
1630 Ґустав-Адольф в Німеччині. Відставленнє Валенштайна		
1632 Поворот Валенштайна. Смерть Ґустава-Адольфа під Люценом	1632 Безкоролївє в Польщі. Уступки Українцям. Релігійний компроміс	
	1632-1648 кор. Владислав польський	
1632-1654 Христина кор. шведська	1632-1646 митр. Петро Могила	
1633 Ґалілей (1564-1642) перед судом інквізиції		1636 Вен-хуан-ді володар Манчжурів проголошує себе імператором (дин. Да-цін)
1637-57 Фердінанд III цїсарем	1637-8 велике українське повстаннє (Павлюк, Гуня, Остряпин)	1637 народне повстаннє в Японії, пагінка на християн
1638 відновленнє шотляндського ковенанту		1639 Анґлійцї основ. на Короманде.льськім побережу форт св. Ґеорґія, пізн. Мадрас
1640 смерть Рубенса		
1640-1653 довгий парлямент Анґлії		
1640-86 Фрідріх-Вільгельм „великий курфірст“ бранденбурський		1641 чужеземців виелано з Япон.
1642 конфлікт Карла II з парляментом. Початок анґлійської революції		1643 обєднаннє кольоній Нової Анґлії в півн. Америцї
1643 Людовик XIV королем Франції († 1715). Фронда		1644 початок Манчжурської династії Мін в Китаю
1643-1661 правлїннє Мазаріні		
1645 побіда Кромвеля над корол. військами при Незбі. Початок льондонського товариства натуралїстів	1645-1676 Алексій Михайлович цар московський	
1648 Вестфальська угода, кінець тридцятьлїтньої війни	1648 повстаннє Хмельницького. Безкоролївє в Польщі. Повст. в Москві	

1649 стято Карла II анґлійського 1649-1660 анґлійська республіка 1650 смерть Декарта 1651 навіґаційний акт 1653-1658 правл. Кромвеля в Анґлії	1649 „Соборное уложеніе“ (кодіфікація законів) в Москві 1652 перше liberum veto в Польщі 1653 московський собор постановляє прийняти Україну під царську руку	
1654-1660 Карло X король шведський 1655 похід Карла X на Польщу 1655 початок квакерів 1656 Фрідріх-Вілгельм бранденб. приєднуєть ся до Карла X против Польщі	1654 Переясл. угода України з Москвою 1655 оборона Ченстохови	
1657 угода Бранденбурґа з Польщею в Веляу. Польща зрікаєть ся прав до схід. Пруссії 1658 ренський союз князів під протекторатом Франції 1658-1705 цісар Леопольд	1657 шведсько-українсько-семигородська коаліція против Польщі. Смерть Хмельницького 1658 Гадяцька унія	
1659 французько-іспанська угода 1660 реставрація в Анґлії. Кор. Карло II (1660-1685). † Веляскеца. Шведсько-польське замиренне в Оліві і шведсько-данське в Копенгаві	1659 погром московських військ під Конотопом. Кінець Виговського	1659-1707 панованнє Авренґ-Зеба, останнього з сильних „Моголів“
1661-1683 Кольбер порядкує внутр. справами Франції 1665 смерть Пуссена. „Максими“ Ларошфуко	1661 замиренне Москви з Швецією в Кардісї 1663-4 турецько-австрійська війна, похід Кепрілї на Угорщину 1666 Україна піддасть ся під протекторат Туреччини, в Москві початок церковного розколу	1664 реорґанізація франц. Остіндської кампанії. Анґлійці заволоділи Нов. Амстердамом (Ню-Йорком)
1667 тариф Кольбера. Війна Франції з Іспанією	1667 московсько-польське замиренне в Андрусові. Турки відобрали Кріт від Венеціан	

Західня Европа	Східня Европа і передня Азія	Иньші краї поза Европою
1669 смерть Рембрандта		1668 Карло II анґлїйський дістав в посагу Бомбей в Індії
	1670 повстанне донських козаків під проводом Разїна	
1672 Людовик напав на Голяндію		
1673 смерть Молїєра	1672 Турки здобули Поділе. Бучацький трактат з Польщею	
1675 Фрідріх Вільгельм бранденб. погромив Шведів під Фербелїном	1676 капітуляція Дорошенка	
1677 смерть Спінози; виданне „Етіки"	1677-8 турецькі походи під Чигирин	
1678 замир. Франції в Німвегені		
1680 смерть Корнеля		
1681 Франція забирає „приналежні" области за Реном. Смерть Кальдерона	1681 московсько-турецьке замиренне в Бахчісараї, Москва зрікаєть ся прав до Правобіч. України	
1682 французькі епископи приймають декларацію ґалїканської церкви	1682 царівна Софія реґенткою московською	
	1683 Турки облягають Відень	1683 Французи основують ся в Пондішері в Індії
1684 смерть Расіна		1684 Анґлїйцї в Кантонї
1685 скасованне Нантського едікту		
1685-9 Яков II королем анґлїйським	1686 Польща укладає вічну згоду з Московщиною, зрікаєть ся Київа	1686 Китайцї здобули Албазін
1687 „Принціпи" Ісака Нютона		
1688 друга революція в Анґлїї	1687-1705 гетьманство Мазепи	
1688-97 друга війна Людовика з коаліцією, напад на Палятинат	1689 смерть Дорошенка	1689 московсько-китайська угода в Нерчінску
1689-1702 Вільгельм III оранський королем анґлїйським. „Про правлїннє" Лока	1689-1725 правлїннє Петра Великого в Московщині	1690-1 перша анґльо-французька війна за америк. кольонії
1697-1718 Карло XII королем шведським	1697-1733 Авґуст II саксонський королем польським	1696 перший московський торговельний караван до Пекіну

1700 Карло II іспанський свої землї записує Бурбонам
1701 Прусія признана королївством
1702-14 війна за іспанську спадщину
1705-1711 цїсар Йосиф I
1706 Карло розгромив Саксонію. Згода в Альтранштадтї
1711-1740 цїсар Карло VI
1713 Утрехтський трактат
1713-1740 Фрідріх-Вільгельм I королем пруським
1714 замиреннє Франції з Австрією
1714-1727 Ґеорґ I кор. анґлїйський
1715-1774 Людовик XV кор. франц.
1715-1723 правлїннє Филипа орлеанського
1717 перша льожа масонів в Льондонї
1720 крах Ло
1721 смерть Вато
1721-1742 правлїннє Роберта Вальполя в Англїї
1724 „праґматична санкція“ опублїкована
1727-1760 Ґеорґ II королем анґлїйським

1699 згода з Туреччиною в Карловицях
1700-21 велика північна війна
1703 повстаннє Ракоцї. Заснованнє Петербурґа
1708 шведсько-український союз.
1709 битва під Полтавою
1711 цар Петро на Прутї. згода з Туреччиною. Австро-угорське порозуміннє
1715 тарноґродська конфедерація паралїзує пляни Августа в Польщі
1716 Австрія з Венецією вчинають війну з Туреччиною
1717 „реформи“ в Польщі подиктовані Росією
1718 згода з Туреччиною в Пожаровацу
1720 перший царський указ против українського слова
1721 Ніштадське замиреннє. Цар Петро проголошує себе імператором
1722 перше скасованнє гетьманства. Усобиця в Персії, похід Петра на Каспійське побереже
1724 угода Росії з Туреччиною в перській справі. Смерть Полуботка
1725-1727 цариця Катерина I
1727-1730 цар Петро II
1727-1734 **гетьманство Данила Апостола**

1700 Анґлїйцї основують ся в Бенґалїї (пізн. Калькута)
1701-13 друга кольонїяльна анґльо-французька війна в Америцї
1716-1745 правлїннє Йошімуне в Японії, поступові реформи

Західня Европа	Східня Европа і передня Азія	Иньші краї поза Европою
	1729-1730 Надір робить порядок у Персії	
	1730-1740 цариця Анна	
1735 Тоскана переходить до Франца льотарінґ. — кінець дин. Медічі	1733 безкоролїве і війна в Польщі	
	1735 російсько-перське замиренне, Росія зрікаєть ся Каспійського побережа	1736-1796 панованне імп. Цзін-Лун, верх могутности Китаю
1738 Віденське замиренне Австрії й Франції	1736-9 Росія й Австрія воюють Туреччину, здобуте Азова	1738 похід Надіра на Індію
1740-1742 перша війна за Шлезк	1736-1747 Надір шахом Персії	
1740-1780 правлїнне Марії Терези в Австрії	1739 Београдський трактат Австрії з Туреччиною	
1740-1786 Фрідрих II королем Прусії		
1741 Німфенбурська умова на поділ Австрії	1741-1761 цариця Єлисавета	1746 Китай заволодів Джунґарією і Схід. Туркестаном
1745-1765 Франц цїсарем	1747 відновленне гетьманства	1747-73 Ахмед-Абдалї осів в Афґанистанї, володіє Пенджабом
1748 „Дух законів“ Монтескіє		
1750 „Розправа про науки і мистетцтва“, перший голосний твір Ж. Ж. Русо	1750-1764 гетьманство Розумовського	
1755 Початок морської війни Анґлії з Францією		1755-1763 кольоніяльна війна в Америцї, Анґлія здобуває Канаду, Люїзіану й Фльоріду
1756-1763 Семилїтня війна		1757 Анґлійцї опан. Бенґалію
1757-1761 міністерство Піта Старшого		1759 Анґлія заволоділа Канадою
1759 вигнанне єзуїтів з Портуґалії, діяльність Помбаля	1760-1779 панованне Керіма в Персії, відродженне її	1761 Анґлійцї вибили з Пондішері Французів. Відновленне імперії Моґолів
1760-1820 Ґеорґ III королем анґл.	1762-1796 цариця Катерина II	
1763 Паризьке замиренне Семилїт. війни	1764 усобиця в Польщі, вибір Станїслава-Авґуста Понятовского. Останне скасованне гетьманства	1765 анґл. парлямент заводить стемпльові оплати, конґрес протесту в Ню-Йорку
1765-1790 Йосиф II цїсарем римським		
1766 „Лаокоон“ Лесінґа (1729-1781)		

1773 скасованнє езуїтів
1774 Людовик XVI кор. французьким. „Вертер“ Ґете (1749-1832)
1774-1776 Тюрґо преміером
1776 „Богацтво народів“ Ад. Сміта
1778 смерть Вольтера і Русо
1780-1790 правл. Йосифа II в Австрії
1781 „Критика чистого розуму“ Канта 1724-1800). „Розбійники“ Шілера (1759-1805)

1783-1801 міністерство Піта молодшого
1783 Версаль. угода Фран. з Анґлією
1784 „Ідеї“ Гердера (1744-1803)
1786-1797 Фрідріх Вільгельм II королем пруським
1787 збори нотаблїв Франції

1789 франц. ґенер. стани перетвор. в націон. зібраннє; поч. революції. Відкритя Ґальвані і Вольти
1790-2 цїсар Леопольд
1791 перша французька конституція
1792 „національний конвент“ у Франції, скасуваннє монархії. Цїсар Франц (1792-1835). Ґазовэ освітленнє

1768 Барська конфедерація і коліївщина. Перша турецька війна
1772 перший розділ Польщі

1774 замиреннє Росії з Туреччиною в Кучук-Кайнарджі. Австрія зайняла Буковину
1775 зруйнованнє Запорозької Січи

1783 Росія прилучила Крим

1788 початок чотиролїтнього сойму Польщі

1790 Замиреннє Росії з Швецією
1791 Замиреннє Росії з Турцією

1769 Китай підбив собі Бірму, в Індокитаю
1772-3 повст. в американ. кольоніях
1773 „реґулятивний акт“ остіндської компанії
1744 конґрес 12 американ. кольоній в Філядельфії
1775 другий конґрес, 13 кольоній
1776 Сполучені Держави проголошують незалежність
1781 капітуляція анґл. війська в Америці. Конґрес приймає конституцію конфедерації
1782 анґльо-американське замиреннє
1783 Анґлія признала незалежність амер. Спол. Держав
1784 заведеннє державного контролю в Ост-індії

1787 федеральня конституція Спол. Держав Америки Початок заселення Австралії каторжанами: заснованє Сіднея
1789-97 Георг Вашинґтон першим президентом Америк. Спол. Держав
1792 Російська експедиція до Японії

Західня Европа	Східня Европа і передня Азія	Иньші краї поза Европою
1793 засуд на смерть Людовика XVI; повстання вандейців і шуанів; нова французька конституція	1793 Другий розділ Польщі (прилученне до Росії правобічної України)	
1794 терор у Франції; війська респу. займають ренське побереже, Бельґію і Голяндію. Згода з коаліцією	1794 Заснованне Одеси	
1795 початок реакції у Франції: кінець Робеспіера, діректорія	1795 Повстанне Косцюшка і третій (останній) розділ Польщі. Погром Грузії Аґа-Магометом перським	1795 Кінець правлїння Цян-Лун в Китаю (останньої експанзії Китайської імперії)
1796 процес комуністів (Бабефа); італійська кампанія Бонапарта	1796 Смерть цар. Катерини. Цар Павло привертає старий порядок	
1797 замиренне в Кампоформіо (ренське побереже, Бельґія і Льомбардія за Францією); Цізальпінська республіка в Італії. Фрідріх-Вільгельм III кор. пруським (1797-1840)		1798-99 Бонапарт в Єгипті, початок студій єгипет. старинностей. Бас і Фліндерс відкрили Басову протоку в Австралії
1798 похід Бонапарта на Єгипет. Друга коаліція против Франції	1798 Енеїда Котляревського	
1799 похід Суворова до Італії. Бонапарт першим консулем		1799-1804 досл. А. Гумбольдта в Центр. і Полуд. Америці
1800 скасуванне ірляндського парляменту. Репресивний закон против громадських орґанізацій в Анґлії		1800 Досліди Мунґо-Парка в півн.-зах. Африці
1801 війна з Австрією і замиренне в Люневілю. Ткацький варстат Жакара. Виріб цукру з буряків (Ашара)	1801 Убито царя Павла; цар Александр (1801-1825)	1801 помер Мотоорі-Норінаґа, провідник національного відродження в Японії. Австралійська вовна зацікавлює анґлійські промисл. круги

1802 загальне замиренне в Аміені; „Італійська республіка“		
1803 нова війна Франції з Анґлією		1803 Американські Спол. Держави купили Люізіану від Франції
1804 Бонапарт проголошує себе „імператором“. цісар Франц — „цісарем австрійським“. Перший льокомотив	1804 Заснованне університетів в Харкові й Казани	1804 Орґанізація скотарського господарства в Австралії (Н. Пол. Вельсі)
1805 Французькі пляни на Індію. Погром франц. фльоти під Трафальґаром. „Італійська республіка“ королівством		1805 Магомет-Алі стає намісником Єгипту (фактично незалежним)
1806 Наполеон орґанізує бойкот Анґлії („континентальну систему“, 1806-1813). Кінець „Римської імперії німецької нациї“. „Ренський союз.“ Погром Пруссії. Жозеф Бонапарт посаджений королем неаполітанським. Людовик Бонапарт королем голяндським (на місце „Батавської республіки“)		1806 Анґлійська експедиція для визволенне Полуд. Америки від Іспанії. Анґлія заволоділа Капською землею
1807 французька експедиція на Лісабон, портуґ. династія переїздить до Бразілії. Замиренне Франції з Пруссією й Росією в Тільзиті. Пруське відродженне. „Феноменольогія духа“ Геґеля (1770. † 1831)	1807 Наполеон відновляє Польщу („князівство Варшавське“)	
1808 Жозеф Бонапарт переведений на іспанське королівство; повстанне в Іспанії. Чорна реакція в Анґлії	1808-9 війна Росії з Швецією 1808-31 султан Махмуд II, европеізація Туреччини	1808 Початок фактичної незалежности Бразілії (з переїздом сюди династії)
1809 „Фільософія зоольоґії“ Ж. Лямарка	1809 угода в Фрідріхсгамі, прилученне Фінляндії до Росії. „Ілірське королівство“	
1810 „Кодекс Наполеона“		1810 Повстанне проти Іспанії Мексіки. Хунта в Буенос-Айрес. Відокремленне Параґвая

Західня Европа		Східня Европа і передня Азія		Иньші краї поза Европою	
1812	похід Наполеона на Росію. Конституція в Іспанії	1812	Букарештська угода Росії з Турeччиною: битва під Бородином: спалениє Москви		
1813	коаліція против Франції. „Битва народів“ під Липськом. Реакція в Іспанії			1813	Мексика добилась фактичної незалежности (1813-23). розширениє брітан. володінь Ост-Індії. Розвіди Уентворта і Лоусона в Австралії
1814	союзні армії здобули Париж, Наполеона відставлено; Людовик XVIII. Віденський конґрес. Унія Швеції й Норвеґії. Відновлениє єзуітів. Льокомотив Стефенсона і пароплав Фультона.	1814	Росія дістала від Персії Даґестан і Азербайджан, і відреченнє від Грузії. Румунські (дунайські) землї дістали автономію. Перша збірка серб. пісень В. Караджіча (1787 † 1864)	1814	Капляпд зістаєть ся за Анлїєю
1815	Наполеон вернув ся до Франції. битва під Ватерльо, засланнє Наполеона на о. св. Елени. Союз держав Німеччини. Початок реакційного „Святого Союзу“	1815	Варшавське князївство прилучено до Росії („царство Польське“)	1815	Фердінанд король іспан. висилає експедицію на приборканнє повстань в Америцї
1816	Ніепс починає фотоґрафію			1816	„Сполучені Держави Ля-Пляти“ (теп. Арґентіна). Незалежність Чілї.
1817	„Основи політ.-економії“ Д. Рікардо. Початки дїяльности Р. Овена (1771 † 1858)	1817	повстанне Сербів против турецької влади	1817-8	досліди у внутр. Австралії Окслі й Еванса
1818	цар Александр проводить чорною реакцією в Европі	1818	Александр відкриває перший польський сойм	1818	Перший переїзд пароплава через океан. Розсліди Дж. Роса і Неррі в арктичних краях (1818-19)
1819	економічна кріза в Анґлії, аґітація за виборчу реформу	1819	Заснованнє університету в Петербурзї. „Королєдвірська рукопись“ Ганки. Збірка українських дум Цертелева. Словянське відродженнє	1819	Погром іспан. війська в полуд. Америцї. Незалежна респ. Колюмбія. Ревізія Сперанского в Сибири

				1819	Розслїди Сміса, Пальмера й ин. в Антарктиці
1820	Революція в Іспанії, Неаполї й Португалії. Убийство престолонаслїдника і реакція у Франції. Конструкція пароплава з шрубою. Хінін.	1820	Туреччина признає Сербії автономію (васальне князївство)	1820	Америк. Спол. Держави викупили від Іспанії Фльоріду. Нове повстанне Мексики (Ітурбіде). Початки автоном. орґанїзації Австралії. Спол. Держави Центральної Америки. Перша кольонїя свобідних Неґрів (пізн. Лїберія)
1821	Метерніх канцлером (1821-1848). Повстанне в Пємонті - Сардінії. Смерть Наполеона; проба військового перевороту в Франції	1821	Повстанне Греків		
		1822	Перша збірка поезій Міцкевича (1798 † 1855)	1822	Бразілія відокремляєть ся формально й проголошує Дон-Педра своїм імператором
1823	Франція відновлює реакційну монархію в Іспанії. Анґлія обстояла конституцію Портуґалії. О' Коннель орґанїзує католицьку асоціяцію в Ірляндії			1823	Посланіє Монрое („Америка для Американців“). Федеральна Мексіка
1824	смерть Байрона в грецькім повстанню.	1824	„Донька Слави“, Коляра	1824	Погром іспанського війська під Аякучо, кінець іспан. володіння в Америці
1825	Дещо лібералнійший закон про професійні орґанїзації в Анґлії. Смерть Сен - Сімона. Стереотипи з паперу	1825	Цар Микола (1825-1855). Змова і повстанне „декабристів“. Тов. „Обєдинених Словян“ у Київі	1825	Незалежність Болївії

Західна Европа	Східня Европа і передня Азія	Иньші краї поза Европою
	1826 знищенне яничарів в Туреччині	1826 Признанне незалежности Бразилії
1827 „Кромвель“ В. Гюго (1802, † 85). † Бетховен. Винахід алюмінюма (Велер)		
	1828 війна Росії в Туреччиною, погром тур. фльоти під Наваріном. Замиренне Росії в Персією, прилученне Арменії	1828 Відокремленне республік Перу і Уруґвай
1829 Винахід письма для сліпих. Машина до шитя (Тімоніє)	1829 Замиренне Росії в Туреччиною в Адріанополі. Греція незалежна. Книга Венеліна про Болгар.	1829 Мексіка погромила іспан. війська. Заборона палити вдів в Індії. Досліди А. Гумбольдта на Уралі, Каспію і в Сибири
1830 „Липнева революція“ у Франції, Людовик-Филип (1830-1848). Повстанне в Бельґії й її відокремленне Революційні рухи в Німеччині. Пальмерстон керманичем вовнішньої політики Анґлії (до 1865). Перша залізниця в льокомотивом	1830 Грецьке королївство. „Ілїрський“ рух. Повстанне в Польщі	1830 Франція підбиває Альжір. Колюмбія распадасть ся на 3 республїки: Н. Ґренаду, Венезуелю і Еквадор. Болївар зрікасть ся діктатури
1831 Революційні рухи в Італії. Робітниче повстанне в Ліоні. Револьвер	1831 Польське повстанне задавлено. „Вечери на хуторі“ Гоголя (1809 † 1852)	1831 Могамет-Алї египетський погромив султанські війська Досліди Мітчеля в Астралії
1832 Виборча реформа в Анґлії. „Молода Італія“ Мадзіні (1805, † 1872)	1832 „Орґанїчний статут“ для Польщі	

1833 Початки охорони дитячої праці в Анґлії. Фосфорні сірники (Камерер)	1833 Росія приймає Туреччину в свою опіку. Фактичний початок королівського правліпня в Греції (Огоп)	
1834 Митовий союз Німеччини. Льондонський трактат про піренейські краї (факт. протекторат Анґлії). Робітниче повстаппе в Парижі	1834 Росія опорожняє румунські князівства. Турецькі залоги вийшли з Сербії. Повстаппе против самовластя Мілоша Обреновича. Уиіверситет в Київі.	1834 Анґлійське прав. обмежує адмін. права Ост-індської компанії
1835 „Вересневі“ репрес. закони у Франції. „Житє Христа“ Д. Штравса		
1836 Інтернаціональний „Союз комуністів“. Початки ґальванопляєтики	1836 Перша залізниця в Росії	1836 Автономпицький рух і повстаппе в Канаді
1837 „чартистський“ рух. Кор. Вікторія (1837, † 1901). Смерть Ш. Фурiє	1837 Смерть Пушкіпа (1799, † 1837)	1837 Телеґраф Морзе
	1838 „Славян. Старинности“ Шафаржіка	
1839 „Націон. робітничий конвент“ в Льондоні. Проба револ. у Франції (Барбес і Блянкі). „Орґанізація праці“ Люї Бляна.	1839 Гюльханайський маніфест султ. Абдул-Меджіда (1839-1861), доба реформ. „Прилучепне унатів“ в Росії	1839 Магомет-Алі погромив тур. військо під Нізібом. Роспад Спол. Держав Цен. Америки Війна з Китаєм за опіум
1840 заведенне почтових марок. „Що таке власність?“ П. Ж. Прудона	1840 Льондон. конвенція держав в справі охорони Туреччини	1840 Автономія Канади. Скасованне висилки каторжан до Австралії, поч. автономії. Анґлія приймає Н. Зеляндію під свого власть
1841 досліди Брейда над гіпнотизмом		1841 Банкроцтво компанії Пол. Австралії, перехід її до держави. Повстанпе Афґанців

Західня Европа	Східня Европа і передня Азія	Иньші краї поза Европою
1842 публіцистичні виступи К. Маркса (1818, † 1883). Р. Майер висловлює принцип заховання енергії, підтриманий Гельмгольцом (1847)	1842 Серби повстали против Обреповича і вибрали князем Александра Караґеорґієвича	1842 Замирепне Анґлії й Фран. з Китаєм, відкрите портів
		1843 Анґлія заволоділа краєм долини Інду
	1844 Греція дістає конституцію	
1845 „Сепаратний Союз“ і усобиця в Швайцарії. Картопл. голод в Ірляндії, еміґрація і аґрар. боротьба. „Тангайзер“ Ваґнера (1813. † 1883)		1845 Прилучення до Амер. Спол. Д. Техасу. Анґлія забирає Наталь
1846 Пій IX папою (1846-1878). Скасуванне збіжевих законів в Анґлії. Викрите пляпети „Нептун“	1846 Проба польського повстання („тарнівська різня“). Кирило-мефодіївське брацтво (верх творчости Шевченка)	1846 Війна Ам. Спол. Держ. з Мексікою. Розмежуванне Сп. Д. з Канадою, прилученне Ореґону.
1847 „Сполучений Сойм“ в Прусії; початок політ. діяльности Бісмарка (1815, † 1898). Біржева кріза в Франції. „Історія Жірондистів“ Лямартіна (1790, † 1869)	1847 „Інвентарі“ (обмежение панського права в правобіч. Україні)	1847 Анґлія проголошує свою власть над тер. Оранжевої ріки. Респ. Ліберія
1848 „Комуністичний маніфест“ Маркса й Енґельса. Повстання в Сіцілії, Льомбардії й Венеції. „Лютова революція“ в Франції. „Мартова революція“ в німецьких краях.	1848 Боротьба Угорщини за самостійність. Польське повстанне у Львові. Політ. відродженне Гал. України. Словянский сойм у Празі. † Бєлінського	1848 Кол. Вікторія (Австралія) самочинно орґанізує свою автономію. Губерн. Дальгаузі в Ост-Індії (1848-56): поширенне бріганської влади

1848 Австро-сардінська війна. Республіка в Римі. Франц-Йосиф цїсарем (1848, † 1916). Наполеон президентом. Хльороформ. Дугова електрична лямпа		
1849 Октройована австрійська конституція. Терор в Сицилії й Неаполю. Проба революції в Парижі. Енцікліка Пія IX против конституц. ладу. Віктор Емануїл II (1849-1878)	1849 Задавлення угорського повстання. Процес Петрашевичівців, засланнє Достоєвського на каторгу	1849 Повстанне Хун-сю-Цюань (Тайпін) в Китаю. Смерть Гокусаї, найславнійшого з японських майстрів
1850 Октройована конституція в Прусії. Ерфуртський райхстаґ, пляни Германської федерації	1850 Заборона фінської мови в Росії	1850 Масові петиції за прилученне до Спол. Д. у Канаді. Викрите золота в Австралії. Тасманія, Вікторія і Пол. Австр. дістали автономію.
1851 Скасованнє конституції в Австрії. „Грудневий переворот“ у Франції 1852 Наполеон III імператором. Реакційний кабінет Баха в Австрії (1852-1859). Кавур стає провідником правительства в Сардінії († 1861).	1852 Союз Росії і Прусії, охолодженнє відносин з Австрією. Чорногора управою Неґошів. Перший літер. виступ Льва Толстого (1828, † 1910)	1852 „Хатина дядька Томи“ Бічер-Стоу, аґітація за визволенне під Неґрів. А. Преторіус добив ся признання Анґлією незалежности Трансвалю. Д. Лівінґстон переходить Пол. Африку (1852-1856). Автономія Н. Зеландії

Західня Европа	Східня Европа і передня Азія	Иньші краї поза Европою
	1853-6 „Кримська війна“	
1854 Пій IX проголошує доґмат Непор. Зачатія		1854 Комодор Пері в Японії Незалежність Оранжевої републики
1855 Клерикальний курс в Австрії (конкордат). Данська конституція. Світова вистава в Парижі. Бесемерова сталь. Перший панцирник	1855 Смерть царя Миколи, цар Александр II (1855-1881), лїберальний курс	1855 „Гайавата“ Льонґфельо. Повстанне мусульман в Китаю
	1856 Паризький трактат реґулює справи турецькі („проливи“). „Губернскіе очерки“. Щедріна-Салтикова, „Вопросы жизни“ Піроґова	1856 Персія воює з Афґаністаном і Анґлією (в інтересах Росії)
1857 Початок правлїння прінца Вільгельма в Прусії († 1888)		1857 Друга анґло-франц. війна з Китаєм. Повстанне сіпаїв в Індії, збільшенне анґл. залог і заснованне університетів
1858 умова Кавура з Наполеоном против Австрії. Аґітація Брайта за виборчу реформу в Анґлїї		1858 Тянцзіньський трактат в Китаєм. Росія дістає „Зелений Клин“. Ліквідовано Остіндську компанію.
1859 війна Сардінії й Франції з Австрією, початок обєднання Італії. Поворот републїканців до Франції. Електричні акумулятори. „Походження родів“ Дарвіна (1809, † 1882)	1859 Румунські князївства переводять персональну унію. Сербська скупштіна вертає Обреновичів. Росія підбиває східній Кавказ (капітуляція Шаміля).	1859 Обгостренне націон. руху в Японії. Лесепс буду Суецьканал. Добуванне петролю в Пенсільванії

1860 Обєднанне в Сардінією Тоскани й Емілії; сіцілійська експедіція Ґарібальді (1807, † 1882). Австрійський конституційний „діпльом“. Торговельпа умова анґльо-французька (ослабленне протекціонізму). Пастер винайшов ферментні грибки	1860 **Маніфестації в Польщі за автономією**	1860 Абр. Лінкольн (1809, † 1865) вибраний презідентом Спол. Д. Китай капітулює перед Анґлією і Францією.
1861 Кінець Неаполітанського королівства. Проголошенне Віктора-Емануеля „королем Італії.“ Лібер. кабінет Шмерлінґа і „лютовий патент“ в Австрії	1861 Визволенне селян в Росії. **Угорщина не приймає австр. конституції**	1861 Початок війни Полудня в Північю в Сп. Д. (1861-5). Н. Ґренада приймае орґанізацію Сп. Д. і назву Колюмбії. Повстанне дунґанів в Китаю. Орґанізація законодавчої ради в Ост-Індії
1862 кабінет Бісмарка і конфлікт з парляментом. Всесвітня вистава в Льондоні й завязки Інтернаціоналу. Нітроґліцерин Нобеля	1862 Обєднанне Румунської держави. Повстанне в Греції, відставленне кор. Отона (Ґеорґ). Повстанне Чорногори. Арешт Чернишевского	1862 Скасованне невільництва в Сп. Д. Спік і Ґрант відкривають верхівя Нілю
1863 Війна Прусії й Австрії з Данією за Шлезвік. „Загальне німецьке робітн. товариство Ф. Лясаля (1825, † 1864). Екон. кріза в Анґлії. Ротаційна машина	1863 Польське повстанне против Росії. Відновленне фінляндського сойму. **Ліберальний університетський статут в Росії**	1863 Мексіка вибрала Максіміліана австрійського „імператором“; усобиця

Західня Европа	Східня Европа і передня Азія	Иньші краї поза Европою
1864 Перший Інтернаціонал. Ліберальний закон про коаліції й штрайки у Франції. Папська енцікліка проти ліберальної літератури („сілбус“)	1864 Нова конституція Греції. Реформа судівництва в Росії. Підбито зах. Кавказ	1864 Спол. Д. погромили конфедерацію. Полудня. Погром тайпінів в Китаю. Бекер дійшов до оз. Альберта в Африці
1865 консерват. міністерство Белькреді в Австрії для порозум. з Угорщиною. Порозуміннє Бісмарка з Наполеоном. Ляні сталеві гармати Круппа	1865 Нагінка на сибірських сепаратистів	1865 Капітуляція конфедератів. Вбито Лінкольна. Перший океанський кабель. Росія підбиває Зах. Туркестан.
1866 Австро-пруська війна. Прилученнє Венеції до Італійського кор. Австро-угорський дуалізм. кабінет Бейста. Кінець парлям. конфлікту в Прусії. Проект виб. реформи Гладстона (1809, † 1898). Перший інтернаціональний робітничий конґрес у Женеві	1866 Карло Гогенцолерн королем Румунії	
1867 Північно-німецька федерація. „Основні державні закони“ Австрії. Похід Ґарібальді на Рим. Виборча реформа Дізраелі (1804, † 1881). „Капітал“ Маркса. Дінамомашина Сіменса. Мартінів спосіб оброб. сталі. Початки антісептики (Лістер)	1867 Франц-Йосиф коронуєть ся угорським королем. Словянський зїзд в Москві; завязаннє „Славянського комітету“	1867 Федеральна конституція Канади. Спол. Д. купили Аляску. Максиміліана розстрілено в Мексиці. Франція окупує Кохінхіну. Викрито діаманти в полуд. Африці. Д. Лівінґстон на Конґо

1868 Перший кабінет Гладстона (1868-1874). Полекші для преси у Франції. Революція в Іспанії. Лібкнехт і Бебель засновують німецьку соц.-демокр. партію в Айзенах	1868 Угорсько-хорватська угода; угорський закон про національности. Правно-державна деклярація Чехів в австр. парляменті. Повстанне на Кріті. Росія заняла Бухару.	1868 Скасуванне сіоґунату в Японії мікадо Муцуґіто. † Гіросіґо-останній нац. майстер Японії. Висилку каторжан скасовано для всеї Австралії
1869 „Вселенський собор“ в Римі в справі папської непомильности, відокремлення „старокатоликів“		1869 Відкрите Суецького каналу. Розвіди Швайнфурта в Центр. Африці (1869-70). Перша америк. залїзниця від океану до океану.
1870 Франко-пруська війна; Франція республікою. Кінець папського панування в Римі. Повстанне в Сіцилії. Вельосипед	1870 Росія уневажнює обмеження своїх прав на Чорнім морі. Закон про земства городи. Чорногора позбулась турецьких залог	1870 Замиренне з Маорі Н. Зеляндії. Розвіди Пжевальського в Центр. Азії (1870-1885)
1871 „Націон. збори“ Франції. Аґітація Ґамбети (1838, † 1882). Паризька комуна. Німецька цісарема імперія. Президентство Тієра (1841-1843). Федералїстський кабінет Гогенварта в Австрії. Признанне юрид. прав за профес. орґанізаціями в Анґлії	1871 Уступки краям в Австрії: признанне чеського державного права, поширенне компетенцій галицького сойму (в користь польської шляхти)	1871 Росія здобуває Кульджу. Викрито золото в Трансвалю — розвій еміґрації

Західня Европа	Східня Европа і передня Азія	Иньші краї поза Европою
1872 тунель через Монт-Сеніс	1872 Болгарська церква відділилась від Константиноп. патріархату	1872 Реформи в Японії
1873 Тіер уступивсь, монархічний бльок, Мак-Магон (1873-1879). Республіка в Іспанії (1873-1875). „Культуркампф“ в Німеччині. Виборчий закон на користь Німців в Австрії. Упадок Інтернаціоналу		1873 Домагання конституції в Японії. В Китаю повстанне мусульман задавлене. Росія здобуває Хіву, Франція Тонкін. Анґльо-рос. порозумінне в перед. Азії
1874 Імперіялїстський кабінет Дізраелї-Біконсфільда (1874-81). Лїберальні „маєві“ закони в Австрії	1874 Заведенне загальної військової служби в Росії	1874-7 Стенлї переходить Полуд Африку
1875 конституційні закони в Франції; формальне признанне республїки	1875 Росія підтримує Францію, кінець рос.-пруської приязни. Повстанне в Боснї й Герцоговинї	1875 Японія замінює Росії свою частину Сахаліна за Курильські острови
1876 Перемога республїканців у Франції. „Ліві“ забирають владу в Італії. Біль про титул „імператриці Індії“. Аґітація Ґладстона против турецьких звірств. Початки бактеріольоґії (Кох)	1876 Чорногора і Сербія підтримують повстанців. Австро-російське порозумінне в балкан. справах. Конституція в Туреччині. Указ против українського слова	1876 Банкроцтво хедіва, початок анґльо-франц. протекторату над Єгиптом. Хронічна усобиця в Мексіко. Росія займає Кокан і Ферґану
1877 Згущенне ґазів до плину (Пікте). Виріб стали Томаса	1877-1878 російсько-турець. війна. Берлїнський конґрес перерішує поста-	1877 Проголошенне Вікторії імператрицею в Індії. Анґлія окупує Трансваль Повстанне

	нови в Сан-Стефано. Окупація Боснії-Герцоґовини	самураїв в Японії. Телефон Беля, фоноґраф Едісона.
1878 папа Лев XIII (1878-1903). Закон против соціялістів в Німеччині		1878 Страшний голод в Індії
1879 союз Німеччини і Австрії против Франції й Росії	1879 Болгарська конституція	1879 Зулу погромили анґлійське військо. Лямпа Едісона. Початок Панамського каналу. Конґрес Бурів і повстанне
1880 Жюль Фері на чолї правительства (1880-5), боротьба проти клерикалїзму, за світську школу у Франції. Замиренне Бісмарка з клерикалами		1880 До Канади прилучені всї півн. америк. володїння Британії. Лїберальні реформи в Ост-Індії. Винахід заморожування мяса для транспорту
1881 мінїстерство Ґамбети. II кабінет Ґладстона (1881-5)	1881 „Діктатура серця" А.-Мелїкова в Росії, плян конституції. Убите Александра II, цар Александр III (1881-94). Румунія королївством	1881 Мікадо обіцює конституцію в 1891 р. Збори єгипет. нотаблїв против анґл. протекторату: повстанне Махді. Франція занняла Туніс, Росія здобула Теке
1882 Лїберальна виборча реформа в Італії. Бацілї туберкульози	1882 Чеський університет в Празї	1882 Повстанне Арабі-паші. Італія перебирає на себе порт Асаб на Червоним морі
1883 Італія приступає до Австро-Германського союзу („потрійний союз")	1883 Чехи дістають більшість в соймі	1883 „Орґанїчний статут" в Єгипті (факт. влада Анґлії). Франція забирає Мадаґаскар.

Західня Европа	Східня Европа і передня Азія	Иньші краї поза Европою
1884 Закон про свободу професійних орґаніз. у Франції. Машина для складання букв (лінотип)	1884 Зїзд трьох імператорів в Скерневіцах („перестраховочний союз“)	1884 Перемога демократів на презід. виборах Сп. Д. (Клевленд) Конференція в Сіднеї — проєкт австрал. федерації. Брітанія признала незалежність Трансваля, прилучила горішню Бірму. Німеччина прийняла африканські факторії. Берлїнська конференція про Конґо, розділ володїнь
1885 провал Ж. Фері через тонкінську експедіцію	1885 Прилучення Схід. Румелії до Болгарії, рос.-болгарський конфлікт, сербо-болгарська війна. Повстання на Кріті	1885 I нац. конґрес Індії. Анґло-рос. конфлікт в Перед. Азії (Кушка). Смерть Махді. Італія займає „Ерітрею“
1886 Перемога лїбералів в Бріт., III кабінет Ґладстона, проєкт ірлянд. автономії, розділ між лїбералами (уніоністи), перемога консерваторів кабінет Сельсбері (1886-92)	1886 правлїння Стамбулова й австрійська орієнтація в Болгарії	
1887 Кріспі на чолї правлїння в Італії (1887-91). Аґітація „патріотів“ против Німеччини у Фр., виступ Бісмарка. Ґрамофони	1887 Спроба подїлу Чехії на національні округи, сецесія німецьк. депутатів з сойму	1887 Федеральна конституція Мексіко. Анґльо-російське порозуміння в Перед. Азії

1888 † імп. Вільгельма, по короткім правлїнню Фрідріха III Вільгельм II (1888-1918)		1888 Скасованне невільництва в Бразілії. Обмеженне жовтої еміґрації до Спол. Д. Університет в Томську
1889 проба монаріхст. перевороту у Фр. (Булянже)	1889 Заведенне земських начальників в Росії (дворянська ера)	1889 Бразілія федеративна республїка (переворот Фонсеки). Конституція в Японії
1890 Відставленне Бісмарка. Анґльо-німецька конвенція. Перші літаки	1890 Обмеженне прав земства в Росії	1890 Таріфний біль Мак-Кінлея (протекціонїзм). С. Родс премієром Каплянду. Великий страйк в Австралії
1891 французька фльота в Кронштадтї. „Соціялїстична" енціклїка Льва XIII. Трьохкольоровий друк 1892 IV кабінет Гладстона (1892-4)	1891 Початок франко-російського союзу. Новий протекційний російський таріф	1891 Початок сибірської залїзницї (1891-1901) 1892 Панамериканський конґрес, проєкт заг. федерації Америки
1893 новий біль про автономію Ірляндії		1893 Переворот на Гаваї. Росія окупує Памір, анґльо-рос. напруженнє
1894 Убийство презід. Карно. Противдіфтерійна сироватка Берінґа	1894 Формальний союз Росії з Францією. Цар Никола II (1894-1917)	1894 Війна Японії з Китаєм. Великий страйк в Сп. Д. Виборче право жінок в Н. Зеляндії і Пол. Австралії

Західня Европа	Східня Европа і передня Азія	Иньші краї поза Европою
1895 Перемога консерватистів в Анґлії, кабінет Сольсбері (1895-1902). Проміння Рентґена		1895 Замирення в Сімонсекі, Ляодун і Формоза за Японією. Незалежність Кореї
1896 Нім. парлямент приймає новий цивільний кодекс і відкидає закон против соціялістів. Початок загального виборчого права в Австрії („пята курія“). Кінематоґраф	1896 Полагодження рос.-болгарских відносин. Повстання на Кріті	1896 Кінець війни Італії з Абісінією (1893-6). Анґльо-француське розмежування в Індокитаю. Земельна реформа в Н. Зеляндії.
1897 Кредити на будову великої німецької фльоти. Бездрітний телеґраф Марконі	1897 Греко-турецька війна	1897 Спол. Д. приймають власть над Гаваї.
1898 Самоврядування в Ірляндії. Бальони Цепеліна. кулемети Максіма. Радій (Ф. і Л. Кюрі)	1898 Кріт дістає автономію	1898 Росія дістає Ляодун. Війна Спол. Д. з Іспанією (Куба, Філіпіни). Маршан в Фашоді. Кіченер погромив махдістів. Реформи Кан-ю-вея в Китаю. Пенсії для старих в Н. Зеляндії
1899 Мирова конференція в Гаві		1899 Федерація Центр. Америки. Митові знижки Канади для метрополії. Анґльо-бурська війна (1899-1902).

1900 убийство кор. Гумберта. „Робітнича партія“ анґлійська		1900 Повстанне боксерів в Китаю. Розширенне виборчого права в Японії
1901 кор. Едуард VII анґлійський (1901-1910)		1901 Утворенне Австралійської Федерації. Куба незалежна
1902 кампанія за протекціонізм в Анґлії.		1902 Анґльо-японський союз. † С. Родс
1903 Уступки ірляндським домаганням. Моторний літак Райта	1903 Убийство кор. Александра сербського, поворот Караґеорґієвичів	1903 Митове обєднанне полуднево-африкан. республік. Відокремленне Панами. Подорож Амундсена по Антарктиці
1904 анґльо-французьке порозумінне	1904 Російсько-японська війна	1904 Анґльо-французьке світове розмежуванне. Комісія реформи в Китаю
1905 Норвеґія відокремлюєть ся. Перемога лїбералів в Анґлії. Закон про відділенне церкви від держави і двол. військову службу замість трилїтньої у Франції	1905 Революція в Росії, „октябрський“ конституційний маніфест	1905 Портсмутський трактат. Потвердженне анґльо-японського союзу. Революція в Персії. Автономія Трансваля
1906 Алжезіраська конференція—ослабленне франко-ґерм. напруження. Конфлїкт між нижньою і верхньою палатою в Анґлії (1906-1910)	1906 Перша Державна дума. Аґітація за виборчу реформу в Галичині	1906 Конституція в Персії. Автоном. рух в Сибірі. Конґрес в Ріо-Жанейро в справі обєднання латин. республік

Західня Европа	Східня Европа і передня Азія	Инші краї поза Европою
1907 II Гаґська конференція. Анґльо-російське порозуміння. Загальне виборче право в Австрії	1907 Новий виборчий закон в Росії і III Дума	1907 Анґльо-російський розділ впливів в Азії. Повстанне в Мароко. Автон. Оранжевої респуб. Нова автон. Н. Зеляндії
1908 „Антанта" анґло-франц.-російська. Ліберальний кабінет Асквіта (1908-1916)	1908 Українсько-польське напруженне в Галичині, убийство нам. Потоцкого. Революція в Туреччині, Австрія інкорпорує Босну і Герцоґовину	1908 Пірн на полудневім бігуні
	1909 Болгарія проголошує свою незалежність. Всеславян. зїзд у Празї	
1910 Революція в Портуґалії (республіка). Лїченне сіфіліса Ерліхом		1910 Обєднанне 4-х полудневоафрикан. республік. Кіченер намісником Єгипту („твердий курс"). Японія окупує Корею. Канада застерігає собі нейтральність в війнах Брітанії
1911 Відібранне права veto у палати льордів. Збільшенне німецьких кредитів в Німеччині. Полагодженне мароканського напруження	1911 Війна Туреччини з Італією за Тріполі	1911 Мароко признане за Францією. Італія займає Тріполі. Революція в Китаю.
1912 Відновленне потрійного союзу. Збільшенне німецької армії	1912 Балканський союз і I балканська війна	1912 Абдикація манчжурської династії в Китаю, Юаншікай орґанізує республику
1913 Нове збільшенне армії в Німеччині. Відновлення 3-літньої військ. служби в Франції	1913 Льондонські рішення в балканській справі. II балканська війна і букарештська угода	1913 Докінченне Панамського каналу. Китай признає автономію Півн. Монґолії (на жаданне Росії)

1914	Зїзд імп. Вільгельма з Франц-Фердінандом австр. в Конопіштї. Початок світової війни. Убийство Жореса (1859, † 1914). Окупація Бельґії й битва на Марні. Льондонська умова	1914	Убийство Фр.-Фердінанда в Сараєві, Австрія виповідає війну Сербії, мобілізація Росії й виповідження війни Німеччиною. Приступлення до війни Туреччини. Росія займає Галичину	1914	Юаншікай роспускає парлямент і приймає діктатуру. Анґлія касує права султана над Єгиптом. Японія займає німецькі володіння в Китаю
1915	Цімервальдська соціялістична конференція против війни. Італія виповідає війну Австрії	1915	Німецький наступ на Галичину і Польщу. Болгарія приступає до війни. Окупація Сербії й Чорногори	1915	Анґлія ліквідує німецькі володіння в Африці
1916	Верденська кампанія. Лойд-Джордж на чолі анґл. кабінету, заведення обовязкової військової служби. Повстання в Ірляндії. † ціс. Франц-Йосифа	1916	Румунія пристає до Антанти, погром і окупація її. Галичині обіцяна повна автономія (на користь Поляків)	1916	Підводна війна Німців в Антантою, нищення нейтральних кораблів. Ультиматум Спол. Держав
1917	Бої на Сомі, в Артуа і Фляндрії. Інтернац. соціялістична конференція в Стокгольмі	1917	Революція в Росії, відокремлення Польщі, України, Фінляндії. Большевицький переворот	1917	Сполучені Держави, за ними Китай виповідають війну Німеччині
1918	Наступ Німців на франц. фронті й розгром німецького війська. Революція в Німеччині, розклад Австрії	1918	Берестейські трактати. 10 національних республік на теріторії б. Росії. Чехія, Галичина, Югославія самост. республіками. Війна Сов. Росії з Україною	1918	14 пунктів през. Вільсона. † Юаншікая
1919	Бернська конфер. II Інтернаціонал. „Національні збори“ Німеччини. Трактати Версальський і Сенжерменський	1919	III Інтернаціонал в Москві. Антанта признає уряд Колчака	1919	Анґльо-перський трактат (Персія під протекторатом Анґлії). Перший перелет через Атлянтик
1920	„Ліґа націй“ в Женеві	1920	Севрський трактат про Туреччину. Російсько-польська війна	1920	Крах політики Вільсона. Перемога демократів на виборах (Гардінґ)

Важнійші помилки.*)

В I частині „Всесвітньої історії“.

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
1	2 знизу	минувщиною	минувшиною
7	16 зверху	кільла	кілька
„	5 знизу	збіжу,	збіжу
9	12 зн.	гросподарі	господарі
12	12 зв.	Гіксоків	Гіксосів
13	18 зн.	напомагали	наполягали
„	9 зн.	дотену	дотепу
15	13 зн.	були	незмінні були
19	4 і 6 зв.	Міноси — фібурок	Міноса — фіґурок
21	7 зн.	Арамейпів	Арамейців
22	піднись	опурованпя	мурования
24	3 зв. і 14 зн.	шешканців — здобутмів	мешканців — здобутків
25	10 зн.	Хотів	Хетів
28	8 і 1 зн.	розвеселенне — пізнійщих	розселенне — пізнійших
30	1 зн.	дріберковими	дрібязковими
31	5 зв.	кшатрів	кшатріїв
32	18 зв.	здобудовае	здобуває
36	16 зв.	Конфупія	Конфуція
37	6 і 18 зв.	імператоран — сповню ання	імператором — сповнювання
40	5 і 9 зн.	хвилі, геленські	хвилі геленські
41	19 зн.	Еґейців,	Еґейців і
„	1 зн.	дель —	дельо —
43	20 зн.	особних	особистих
„	4 зн.	Одісея, — описує	Одісея — описують
45	6 і 11 зв.	продувати — же	пробувати — ще
48	1—2 зн.	одсуджувало ся	осуджувало ся
50	9 і 14 зн.	Клієсфен — піку	Клісфен — поки
52	18 зв.	сї	а
54	9 зн.	надвигненого	видвигненого
58	9 зв.	скінчила ся	скупчила ся
61	12 зв.	подавав — істнування	надавав — фізичного
64	16 зв.	змів	умів
66	2 зн.	ецохи	епохи
67	9 зв.	туземного	туземною,
68	12 зн.	Айрольський (Ералїйський)	Айтольський (Етолїйський)
76	12 зн.	плебеам порізувались	плебеям нарізувались
77	6 зн.	Валеари	Балеари
87	6 і 13 зв.	завляки — ніку	завдяки — віку
93	15 зн.	проповіть	проповідь
95	17 зв.	на меті	метою дати
98	18 зв.	її	його
99	2 зв. і 1 зн.	теперішній — вони	в теперішній — варвари
106	9 зн.	поростати	наростати
108	і всюди	Славяне, славянство	Словяне, словянство
„	4 зн.	Шкоції	шкоції
109	1 зн.	Швабі	Швабів
111	13 зн.	вони осїдались	вона осідалась
113	8 зн.	усї	сї
121	11 зв.	Візантії	Візантії:
123	19 зн.	Мецці	Мецці

*) Автор не мав змоги ні читати коректур, ні доглядати ілюстровання книги і просить читачів справити бодай одмічене тут.

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
124	2 зн. й де инде	мусулманського	мусульманського
133	10 зн.	дюде	люде
136	4 і 2 зн.	імененем — зособами	іменем — засобами
140	13 зв. і 11 зн.	1800 — занимали	800 — займали
141	17 зн.	судити	беруть ся судити
146	2 зн.	шукати на нього бо	бо шукати на нього
152	1 і 11 зв.	пересяклених — і центр	пересякнених — і сей центр
159	16—17 зн.	Галичина — білоруські, Полоччина	Галичина) — білоруські (Полоччина
161	7 і 9 зв.	спадчини — повстанню	спадщини — повстанне
163	10 зв. і 14 зн.	Орхоном — і міцно	Орхоном — міцно
166	17 і 23 зв.	Волгарія — Черногорі	Болгарія — Чорногорі
"	5 зн.	положив	наложив
167	1 зн.	Руені	Руані
168	15 зв.	пливаючи	впливаючи
173	6 зн.	безженість	безженність
177	9 і 12 зв.	і ідеальний — рівеня	ідеальний — рівень
178	13 зн.	великім	невеликім
182	1 і 29 зв.	звичайно — дарали	звичай — дають
187	1 і 8 зн.	згаснючи — зередньовічних	згасаючи — середньовічних
188	11 зн.	династія. Ся	династія Ся
190	7 і 23 зв.	сереньої — сатміннє	середньої — затміннє
195	12 зв.	Ктезіфонтом	Ктезіфоном
197	11 зв.	підпиває	підбиває
200	14 зв.	Ужоу-цзи	Чжоу-цзи

В II частині.

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
3	4 зв.	початків XVI	кінця XV чи початків XVI
4	12 зн.	зминитись	зміцнитись
5	3 зн.	Каім-Беєва мечет	Каім-беєва мечеть
6	13 зн.	його	її
7	12 зн.	стільки вже	стільки разів
8	5 і 27 зв.	Китаю — і так з Нючжів	в Китаю — і так
9	16 зн.	Ротера	Рожера
13	20 зв.	дїд Акбар	дїд, Акбар
14	5 і 8 зв.	(Османи) — Балкани,	(Османли) — Балкани.
"	25	свободи і в своїх — 1260 р.	свободи зіставляли у — 1260 роках
16	11 зв.	тажок	також
18	11 і 38 зв.	й Магометови — державу	Магометови — стихію
23	3 зн.	Шире	Шпре
24	7 зв.	засїли: — Вислї,	засїли — Вислї;
"	8 зн.	держав (особливо) пруськой	держав, особливо пруської,
26	7 зв.	заміна	й заміна
31	15 зн.	строїли	струїли
33	3—4 зн.	Початком — угорського	Початки — угорського)
38	16 зн.	гапська	а папська
42	11 і 38 зв.	нероздїльними Римови — потомків	нероздїльними. Римови — потомств
45	13 і 9 зн.	а кінцем — подакок	з кінцем — податок
50	3 зн.	зволили	зводили
55	4 зв.	такої, можливо сильної в	такої можливо сильної й
56	14 і 13 зн.	можливість — духу	можливість — руху

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
58	1 зн.	„кватро ченто“	„кватроченто“
60	9 і 4 зн.	Африку за — Кабриль	Африку, за — Кабраль
61	7 зн.	в Африці й Азії	Пізаро
63	6 і 14 зв.	силу, Італії — Італїю	силу Італії, — Італїю.
64	17—8 зн.	(що відкладало — Масаріо	що відкладала — Масачо
66	6 і 19 зв.	того — привіт	його — привід
„	8 зн.	1504	1564
67	17, 25 і 26 зв.	як — подавали — дасть ся	хоч — надавали — вдасть ся
„	13—14 зн.	клопоти; не хотіли, і т. д.	клопоти. (Дальше счеркнути).
68	19 і 16 зн.	ціну, — на те чи	ціну, — чи
71	10 зн.	кентсккий	нантський
72	13—15 зв.	пів самостійну — Трансільванія, — силою	півсамостійно — (Трансільванія) — сильно
75	13 зн.	ерцгерцоґу	ерцгерцоґу
77	1 зн.	Поморянське	Померанське
79	11, 13, 16 зв.	моноґолскої — й — повидили	моноґольської — її — поводили
80	18 зн.	могла	Москва могла
82	11 зн.	воював	наступав
83	7 і 15 зн.	згоду — Її	згоди — Але
84	20 зв.	їм	їй
84—5		Тодори	Тюдори
87	8 зн.	А	Але
88	3 і 5 зв.	демократичного, — сеї проби	демократичного — сього ладу
89	4 зв.	самовладуванню	самоврядуванню
90	11 зв.	хазяйства	хазяйства,
„	18 зн.	кімнатні	килими
„	1 зн.	пропущено:	це нагороджувалось політичними успіхами
91	7 і 1 зн.	зіґнали — заходу	і зіґнали — в заходу
92	11 і 14 зв.	Кепрім — здобувають ся	Кепрілі — здобуває ся
„	15 і 16 зн.	Московщина — Австрія	Московщини (1686), — Австрія мала
93	13 зн.	політикою	помилкою
94	5 і 27 зв.	1706 — XVIII	1708 — XVII
„	12 зн.	ще почалось	уже почалось тут
96	4—3 зн.	Прусії, його	Прусії. Його
98	5 зн.	зайнявшу	зайнявши
99	15 зн.	замітні — ній	замітний — нїм
100	23 і 18 зн.	прискікалась — архіпеляґ	прискіпалась — Архіпеляґ
101	1 зв.	(впливів)	счеркнути
„	24 зв.	учрежденія	учрежденіе
102	5 зн.	Фрідріхом: як	Фрідріхом за
103	18 зв.	вугля	заліза
„	19 зв.	Попри вироби мануфактури	Попри мануфактуру
„	13 зн.	военні	підприємства военні
104	13 зн.	VXII — XVII	XVII — XVIII
105	19 зн.	новозаснований	засновану тодї
107	5 зв.	боротьбу орґанізувати	боротьбу, орґанізувавши
109	21 і 19 зв.	дружвий — зачінної	оружний — зачінної
„	21 зн.	відродження, але	відродження. Але
110	18 і 7 зн.	імперії — Русса	стиль імперії — Русоо
112	16 зв.	надіями	подіями
114	6 зн.	марнотравности	марнотратности
115	21 і 13 зн.	Тюрґа — фінансїст	Тюрґо — фінансїст
116	6 зн.	товиа	товпа
117	10 і 9 зн.	розворушувалось, — набирало	розворушувались — набирала
119	9 зв. і 8 зн.	підіймали — пралящу	підіймав — правлящу
120	8 зн.	ремської	ренської

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
120	22 і 15 зн.	італійські — зтіклн	коаліційні — зрікли
122	1 і 3 зв.	голосом — поворотами	галасом — наворотами
124	8 зн.	панування,	панування, не принесло спокою
126	14 і 22 зв.	мировим — Франції	митовим — у франції
127	9 і 18 зв.	панування, — самостійна	панування; — як самостійна
128	18 зн.	не бути	не хотіли бути
129	1 зн.	знову під	знову
130	4 зн.	Азерґайджаном	Азербайджаном
„	13 вн.	Те показала	Як показала
131	1 зв.	Деркавіна	Державіна
132	10 і 12 зв.	противставлення — українського	противставляло — не-російського
„	21 зн.	та	але й
136	10 і 19 зв.	хартитським — зложили	хартистським — знищили
„	18 і 3 зн.	професійні — правдяща	професійні, тредюніони-правляща
137	7 зв.	політичних	політичних завдань
140	3 і 4 зв.	прикалдом — кулі	прикладом — вулі
„	10 і 5 зн.	відраву і — мув	відправу: — був
141	1 зв.	демократії — 1848	демократії — в 1848
142	4 і 31 зв.	Ємануіла — становиску	Емануіла — становищу
143	11 зв.	спільною	спільного
146	14 зн.	який	поки
147	10—11 зв.	позірний — вважало	зовнішній — вважав
148	16 зн.	місце	місця
149	10 і 30 зв.	намірило — нічо	намітило — нiщо
150	11 зн.	з сього	і підіймала ся з сього
151	16 і 27 зв.	1801 — Мадяарів	1861 — Мадярів
154	16 і 28 зв.	третю — надія	трівку — надія Словян
„	3 зн.	Чернаєв	Черняєв
157	2 зв.	ся	на
158	10 і 20 зв.	збільшити — тільше	збільшати — більше
„	11, 4, 8 зн.	найбіднійше — замітна — більш	найбільша — заможна — а більша
159	2, 7 і 24 зв.	карогви — дали — його	корогви - далі її - республіканські
160	3 і 31 зв.	опуртувізму — у свого боку	опортунізму — з свого боку
„	7 і 5 зн.	„реванж“ — Буланже	„реванш“ — Булянже
164	15 зв. і 8 зн.	морем, — нищих	морем; — низших
165	6 зв.	Ґладстонови — і вдалось	Ґладстонови — вдалось
„	23 і 14 зв.	її — самостійности	їх — ізоляції
166	13 зв.	зробила	зробивши
168	9 і 14 зв.	мога — Танґією	могла — Ґамбією
„	15 зв.	Сан-Льої — заразом	Сен-Люї — Заразом
170	2 і 5 зв.	надвижки — велика	подвишки — а велика
172	20 зн.	стейтів йти	стейтам вийти
„	11 зн.	людности — 1300 тис.	невільників — 1500 тис.
„	2 зн.	було	було питаннем
174	6, 7, 13 зв.	буго — гавайських — Лесемсом	було — Гавайських — Лесепсом
175	6, 16, 20 зв.	нищих — Болівер	низщих — Болівар
„	10 і 5 зн.	потім — Фоксака	потім країна — Фонсека
176	6 зв.	Обєднаннє і д. треба	з нового рядка
„	8 зн.	1770 р.	1770-х рр.
178	13 зв.	імператора — міщанство	імператора (мікада) — воянтво
„	14 і 8 зн.	сторони — й кадри	старини — сї кадри
179	18, 22—3 зв.	йою — завоювали — прийням	його — завойовували — приймали
„	12 зн.	се володіння Манчжурів	володіння Манчжури
„	8 і 6 зн.	влалущої — внука; — прожили	владущої—внука,—правили
180	17, 26, 33 зв	покорення — паладнало — еї еще	упокорення—наладило—її ще
182	8 і 29 зв.	Далі Авалі — Дальлій — Портмуті	Далієнвані—Дальній—Портсмуті
„	11, 5, 2 зн.	Лядум — сто — йомо	Лядун — стільки — його
183	2—3 зн.	революції — світової	революції, — світової,

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
183	4 зн.	справи і	справи:
185	17 зн.	не розеднували їх,	ще розєднували їх
186	7 і 14 зв.	віддала-б — неудатного	віддала б — нездатного
189	6, 5, 4 зн.	перший—кумунікація—вудумано	вдатний—комунікація—видумано
190	17 і 15 зн.	бенціновим — (з них	бензіновим — (в них
191	19 і 20 зв.	нагоду — вуробу	змогу — виробу
192	6 і 7 зв.	цухорки — стодітя	пукорки — століття
194	1, 8 зв.	ся — законтрактотував	Се — законтрактовував
„	6 і 1 зн.	Тут — звичайно	Там — Звичайно
195	2, 20 зв.	зособи — ротвиток	засоби — розвиток
196	20, 7, 2 зн.	зоборчі — фіми — політикого	заборчі — фірми — політикою
199	20 зн.	Маркс і його прихильники теж	Маркс же і його прихильники
201	4 і 15 зв	обставивши — притятути	доставивши — притягнути
202	22—1 зн.	сеї самої	самої
203	3, 14 і 18 зв.	культури, — вже почали — Ламарка	культури і — почали — Лямарка
204	19 і 21 зв.	„друге“ — романтики	друге, — романтика
206	13, 18,19 зв.	що — і асірська — також	так що — асірська — такаж
207	5, 12, 29 зв.	Рускін — високого мистецтва)	Рескін — високо) мистецтва,
„		Вітше	Ніцше
209	7 зн.	скульпторів	скульпторів
210	20 і 13 зн.	баґдатської — політичні	баґдадської — політичні,
211	9 зв.	противною стороною	противником
„	12 і 7 зн.	прикрий ; — і годину	прикрий : — а годину
212	1 і 23 зв.	Але ясно—поставлене—застало	Ясно — поставлений — застав
213	13 зн.	1893	1839
214	9, 12, 15 зв.	змусити — рядови — вони	зломити — урядови — соціялісти
215	14 і 18 зв.	поворотами — вийла	наворотами — вийшла
216	8 і 14 зв.	ураґальний — приладжені	ураґанний — приложені
217	2 і 16 зв.	сході, — а і тепер	сході; — а тепер
218	18—17	всякі — найбільшому	деякі — найбільшому —
219	16 і 3 зн.	всході — Вільзон	сході — През. Вільсон
221	8 і 16 зв.	вийшла — ліберальною і	війшла — ліберальною
223	8, 23, 35 зв.	Веймарі — по 1919 р. — Сан-Жермен	Ваймарі — 1919 р. — Сен-Жермен
224	10 зв.	Кольчак	Колчак

ЗМІСТ:

Початки нових часів.

Нові часи.

Новійші часи.

Видання
Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України
„Дніпросоюз".

22. S. ANDRIÉNKO. Les sociétés coopératives en Ukraïne.
23. A. SERBINENKO. Les sociétés coopératives de consommation en Ukraïne et leur association centrale.
24. Р. ДАЙМЕР. Німецька кооперація. Частина I.
 " " " " II.
25. ВАНДЕРВЕЛЬД. Соціялістичний і нейтральний кооперативний рух.
26. А. СЕРБИНЕНКО. Кооперація на селі.
27. А. СЕРБИНЕНКО. Українська споживча кооперація і центральний споживчий союз.

II відділ. Періодичні видання.

III відділ. Кооперативні календарі, плакати, листівки.

КАЛЄНДАРІ на 1919 рік:

Одривний кооперативно-громадський щоденник з художньою спинкою.
" Без спинки.
Настільний календарь-книжка. (З ілюстраціями та діаґрамами.)
Кишеньковий календарь-книжечка „Товариш".

ХУДОЖНІ СТІННІ ПЛАКАТИ в народн. стилі:

1. „Гуртуйтеся".
2. „В єднанні—сила".
3. Приватний крамарь.
4. Товариська крамниця.
5. „Учітеся, брати мої".

ЛИСТІВКИ З ПОРТРЕТАМИ:

В. Доманицького; М. Левитського; Хр. Барановського; Роб. Овена.

IV. відділ. Видання загального змісту.

1. Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Про старі часи на Україні.
2. Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці.
3. Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Всесвітня історія.
4. Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Ілюстрована історія України.
5. Проф. М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Історія України. Підручник для середніх і вищих початкових шкіл.

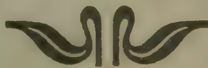

Ціна 20 гривень.